

**Управління культури і туризму
Сумської обласної державної адміністрації
Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі**

ПУТИВЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Випуск 3

**Суми
2007**

АНОТАЦІЯ НА ЗБІРНИК

У третьому випуску «Путивльського краєзнавчого збірника» читачеві пропонуються наукові статті та публікації з історії, археології, етнографії, культури Путивльщини та суміжних територій. Збірник містить унікальні архівні дані, матеріали з фондів та наукової бібліотеки заповідника.

Розрахований на широке коло науковців, викладачів, студентів, а також всіх, хто цікавиться історичною минувиною рідного краю.

Затверджено до друку рішенням вченої ради Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. Протокол № 2 від 15. 03. 2007 року.

Редакційна колегія:

С.В.Тупик, голова колегії, директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Н.І.Сторчака, відповідальний секретар, зав.відділом екскурсійно-масової роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

В.Б.Звагельський, канд. філол. наук, доц. Сумського державного університету.

В.С.Терентьев, директор Сумського обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України.

О.М.Літвінова, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

ВСТУП

Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі пропонує читачеві третій випуск «Путивльського краєзнавчого збірника».

У цього річного доробку представлені матеріали науковців з Києва, Харкова, Сум, Глухова, Шостки, Путивля, с. Сніжки (Буринський р-н), Батурина, а також Курська.

Відкриває збірник матеріал В.В. Вечерського, присвячений надзвичайно важливій на сьогодні проблемі – музеєфікації путивльського дитинця. Ряд статей знайомлять з результатами археологічних досліджень на території історичних міст України – Путивля, Глухова, Батурина.

На сторінках «Путивльського краєзнавчого збірника» є цікаві матеріали, присвячені діяльності відомих у свій час особистостей, життя яких було пов'язане з Путивльщиною.

Продовжується традиція публікації архівних документів та матеріалів на їх основі.

Значна увага приділяється у збірнику історичному минулому сіл рідного краю.

Безперечно, зацікавлять читачів мистецтвознавчі та етнографічні дослідження.

Запропоновані у збірнику наукові матеріали містять маловідомі та зовсім невідомі факти з минувшини Посейм'я, залишаючи чималі можливості як для поглибленого розкриття порушених питань, так і для розширення історико-краєзнавчої тематики.

АКТУАЛЬНІ НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГЕНЕРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ «ГОРОДКА» В ПУТИВЛІ

Урочище Городок є мисовидним останцем правого високого берега річки Сейм, який міститься в історичному середмісті Путивля. З півдня він виходить до широкої рівнинної заплави Сейму. За своїми композиційно-видовими властивостями це ландшафтна домінанта, зона найвищої композиційної активності. Правобережне плато підноситься над заплавою майже на 50 м. Ширина заплави сягає 16 км. Над річкою між глибокими ярами виділяються кілька мисоподібних останців, розділених ярами, в яких протікали річечки Путивлька, Кринка та кілька безіменних струмків, які зараз пересохли. Маючи добрі природні оборонні якості та зручний вихід до води, ці пагорби й стали осередками первісного заселення цих теренів. З середини I тис. н. е. тут жили сіверяни, яким належали поселення роменської культури, віднайдені археологами в урочищах Коптева гора, Підмонастир'я, Микільська гірка.

Урочище Городок за часів роменської культури слугувало укріпленим осередком і водночас святилищем для поселень на Коптевій горі, Микільській гірці й Підмонастир'ї. У Княжу добу Городок був дитинцем Путивля. У плані це витягнений з півночі на південь неправильний заовалений прямокутник розмірами 115 на 97 м і площею 1,1 га (поширене в літературі визначення площі Городка 2,25 га є помилковим). Від сучасного міста, що лежить на плато, він відділений невеликим яром і валом заввишки до 3 м, висипаним у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а на північ від нього містився посад. Укріплення дитинця роменського часу становили собою дворядний частокіл з дубових колод. Житла на городищі були прямокутними в плані, зрубної або каркасної конструкції з глиняною кубовидною піччю в кутку.

Таким чином, давньоруський Путивль виник наприкінці X ст. на базі групи роменських поселень VIII-IX ст. і частково успадкував їхню містобудівну структуру. Розташоване на північ від цих поселень і городищ рівнинне плато давало можливості для подальшого розвитку сельбища. Воно також було захищене від ворогів, але не рукотворними укріпленнями, а дрімучим лісом, що існував аж до середини XVII ст. і переходив у "Брянські дебри".

Дитинець Путивля в урочищі Городок з X ст. відігравав значну роль у системі оборони Русі від кочівників. У той час мешканці поселень на Микільській гірці й на Коптевій горі переселилися під захист дитинця, а самі ці урочища були перетворені на могильники. Наприкінці X ст. київський князь Володимир Святославович заснував низку фортець у Посейм'ї й Посуллі. Саме в цей час роменські укріплення на Городку зазнали реконструкції: на земляному валу спорудили оборонну стіну у вигляді лінії дубових городень, шириною 2,2 м, засипаних землею. Вже у той час із півночі до дитинця прилягав неукріплений посад, що простягався вузькою смугою паралельно річищу Сейма. Плато з напільного боку в Княжу добу було майже не заселеним.

Перша документальна згадка Путивля під 1146 р. в Іпатіївському літописі пов'язана з княжими усобицями. У XII ст. Путивль став другим за значенням (після Новгород-Сіверського) містом Сіверської землі, яка відділилася від Чернігівського князівства, а з кінця XII ст. – центром невеликого удільного князівства. У дитинці на Городку були соборна церква, княжий двір, житла дружинників і майстерні ремісників. Укріплення склалися з дубових городень. Оборонних башт тоді ще не було. Ці укріплення поступово вдосконалювалися. На початку XII ст., ймовірно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів – 2,0 x 1,8 м. На городнях було влаштовано заборолу, про які згадується в “Слові о полку Ігоревім”.

Перед самою монголо-татарською навалою у 1237-1239 рр. на Городку було зведено мурований однобанний, чотиристовпний, триапсидний собор (Спасо-Преображенський або Вознесенський), за характером архітектурних форм близький до тогочасних храмів Вщижа, Новгород-Сіверського й Чернігова. У 1239 р. Путивль знищив один із монголо-татарських загонів Менгу-хана.

У 1356 р. Путивль захопив литовський князь Ольгерд, а з 1500 р. разом з усією Сіверщиною місто потрапило під владу Московського царства і перетворилося на найважливішу його прикордонну фортецю й крупний центр міжнародної торгівлі. Особливістю військово-стратегічного розташування Путивля в цю добу було його протистояння двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово-інженерного мистецтва. Під стінами Путивля сходилися державні кордони Московського царства і Великого князівства Литовського (згодом – Польсько-Литовської Речі Посполитої), а між цими двома територіями клином до Путивля врізалася так зване Дике поле, не освоєне жодною з цих держав. Воно було джерелом постійної загрози татарських набігів. Все це спричинилося до ускладнення системи оборони Путивля. Місто увійшло до складу першої прикордонної лінії, створеної у XVI ст. – “Путивльського рубежа”. Тоді укріплення Городка зазнали найсуттєвіших змін, бо він перетворився на внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, у 1585 р. з півночі прибудували трохи менше за площею прямокутне в плані укріплення. Тепер первісна частина називалася Старим, Дерев'яним або Верхнім городом, нова – Меншим городом, або Новим земляним городом.

У XVII столітті Московський уряд надавав Путивлю великого значення, тому збереглося дуже багато описів його укріплень. Ці описи свідчать, що лінія укріплень Старого міста складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни у вигляді частоколу з бланкуванням (бойовим обходом), бійницями і двосхилим дахом. Крутосхили, звернені до Сейму, були ескарповані. Усього тут було дев'ять дерев'яних рублених башт: дві надбрамні і сім глухих. Із них сім були шестигранними, одна – восьмигранною, одна – чотиригранною. Усі вони мали власні назви: Передні проїзні ворота, Башта на розі проти Воеводського двору, Мала башта, Задні ворота до річки Сейму, Мала нова башта, Нікітська, Фролівська, Іллінська, Вістова башти. Висота їх становила 6-

8 м до даху, висота наметових дахів – 4-5 м. Всі башти мали два-три яруси гарматного бою. Дві башти вінчалися “вишками” для спостереження за місцевістю. Вони пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, яка сягала 27 м у висоту, була чотириярусною, а на її “вищі” висів Вістовий дзвін. Усі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін.

Цікаво було вирішено головний в'їзд до Старого дерев'яного міста: Передня проїзна брама знаходилася у своєрідній “матні” на кшталт старовинного “захаба” між Вістовою і висунутою вперед Тайницькою баштами. Щоб в'їхати в браму, слід було зробити два крутих повороти в зоні ближнього прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного міста з'єднувалася з Тайницькою баштою тарасами. Такий характер в'їзного вузла призвів до того, що у подорожнього, котрий їхав з Нового міста у Старий, створювалося хибне, перебільшене враження про могутність і загальну структуру укріплень, як це видно з опису сирійського мандрівника Павла Алепського середини XVII ст. Таке незвичне інженерне рішення з застосуванням тарас, яких більше у Путивлі не зустрічаємо, свідчить про те, що перед Передніми воротами у XVI ст., коли ще не було Нового земляного міста, знаходилася відвідна стрільниця, яка згодом була ліквідована, ймовірно, на початку XVII ст. Її рештками можна вважати тараси з Тайницькою баштою.

У Старому місті в XVII ст. містилися Воеводський двір (приблизно там, де зараз стоїть скульптура “Ярославна”), “приказная изба и двор, где живут дяки”, погребі, комори, лазня, дерев'яний Спасо-Преображенський собор з теплою церквою Михаїла Малеїна і Сергія Радонезького, дві дерев'яні парафіяльні церкви – Успіння Богородиці та Миколи Великоріцького. Точне місце розташування всіх цих споруд можна з'ясувати лише за результатами широкомасштабних археологічних досліджень.

Новий земляний місто, побудований у 1585 р., відомий за старими описами з 1626 р. і реконструйований 1665 р., був укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу. Тут очевидні впливи новоєвропейської фортифікації, можливо пов'язані з роботою у Путивлі в 1621 р. видатного українського фортифікатора Онисима Михайловича Радишевського. Висота земляного валу становила понад 4 м, глибина рову – 4,26 м, ширина – 6,5 м. Це укріплення на північних кутах мало два бастіони характерних регулярних обрисів і два “вивода” (зовнішні укріплення типу рavelіна) перед брамами. Даниною старим традиціям оборонного будівництва була наявність дерев'яних рублених башт: у бастіонах стояли Воскресенська і П'ятницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу – шестигранна “Башта над передніми проїзними воротами”, у західному валі – чотиригранна Іллінська надбрамна башта. Всі ці башти, споруджені 1665 р., тобто пізніше башт Старого міста, були вищими й масивнішими, мали “вишки”. Прямокутні рavelіни перед надбрамними баштами мали “вороти” для підйому на ланцюгах звідних мостів через річ. Артилерія у другій половині XVII ст. розміщала і в бастіонах, і на баштах.

Основним конструктивним матеріалом укріплень були дубові колоди діаметром 22-25 см. Вали та ескарпи ровів були “ослонены бревенъем сосновым и осиновым”. Судячи з архівних описів, ці укріплення кожні 10-15 років потребували серйозного ремонту.

У Новому земляному городі містилися “градцких и уездных всяких чинов людей избы и клетки для осадных времен”, дерев’яна церква Воскресіння, льодовня, різні господарські споруди, криниці. У 1621 р. Онисим Радишевський (Онисим Михайлов) спорудив тут водопідйомник, який помпував воду з річки Сейм у спеціальний басейн.

У зв’язку з втратою Путивлем наприкінці XVII ст. стратегічного значення укріплення на Городку перестали ремонтувати, вони лишилися бездоглядними й після 1730-х рр. почали поступово руйнуватися, а протягом XIX ст. остаточно зникли з лиця землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев’яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда рів дуже розмито дощовими водами, так що він перетворився на невеликий яр. Добре прочитуються на рельєфі місця розташування Передніх і Задніх проїзних воріт, а також усіх башт. Від Нового земляного города зараз жодних слідів не лишилося, він зафіксований тільки на старих планах і в описах. Останні його рештки були знищені вибухом порохового амбара у 1798 р. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Городку містилася міська тюрма. Зараз тут міський парк, територія якого вимагає належного благоустрою.

Першими дослідниками Городка на початку XIX ст. були місцеві аматори. У другій половині XX ст. розпочалося ґрунтовне археологічне вивчення Путивля. Перші розвідки на Городку провів у 1947-1950 рр. Д. Березовець. У 1959-1960 рр. В. Богусевич відкрив тут рештки мурованого собору. По його слідах пішов академік Б. Рибаків, провівши в 1965 р. повторні розкопки собору. Цими розкопками з’ясовано, що на момент руйнування Путивля монголо-татарами в 1239 р. собор, розмірами 18 x 20 м, не був завершений, оскільки відсутні сліди тиньку, фресок та іншого оздоблення. З 1970-х рр. археологічними дослідженнями Путивля і його округи загалом та Городка зокрема, які здійснювала Лівобережна слов’яно-руська експедиція Інституту археології АН УРСР, керував О. Сухобоков, нині доктор історичних наук, професор, котрий зумів прояснити головні питання генези та еволюції давньоруського Путивля і його округи. Його дослідженнями в 1979-1981 рр. тут відкрито братську могилу оборонців Путивля 1239 р., в якій виявлено 23 кістяка.

Автор цієї статті за участю В. Ленченка у 1986-1987 рр. здійснив комплексні історико-містобудівні дослідження Городка. При цьому було виконано низку графічних реконструкцій укріплень Городка XVII ст. та проектні пропозиції щодо натурального відтворення трьох дерев’яних фортечних башт з ділянкою валу й дерев’яної стіни, а також позначенням фортифікаційних ліній і тих башт, які не збереглися.

У 1982 р. з нагоди 800-річчя “Слова о полку Ігоревім” у південно-східній частині Городка встановлено бронзову скульптуру Ярославни на гранітному п’єдесталі (скульптор В. Клоков, архітектор С. Миргородський). У червні

2001 р. над братською могилою захисників Путивля 1239 р. встановлено пам'ятний знак у вигляді невеликого кургану, на якому – кам'яний хрест, шолом, списи й прапор.

Городище Городок у Путивлі є унікальною комплексною пам'яткою містобудування, історії, археології та ландшафту національного значення. Проте досі це городище включене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тільки як пам'ятка археології.

У 2006 р. місцева влада порушила питання щодо необхідності не просто благоустрою Городка, а проведення його регенерації, музеєфікації з частковим відтворенням втрачених історичних споруд, які б могли означити в сучасному поселенні його давні оборонні доміанти і тим самим посприяти залученню сюди туристів та екскурсантів. З огляду на це ми змушені були повернутися до нашого проекту, виконаного ще у 1986 р., з метою з'ясування його придатності для часткової реалізації в сьгоднішніх умовах. З'ясувалося, що попри досить добру археологічну дослідженість Городка, ми не маємо достатньо інформації для бодай часткової реконструкції давньоруських укріплень, які до того ж, як встановлено дослідженнями О. Сухобокова, не мали в своїй структурі башт, тож не відігравали композиційної ролі містобудівних чи архітектурних доміант.

Як ми вже зазначили, про фортецю Путивля XVII ст. сучасній науці відомо значно більше, ніж про укріплення доби Київської Русі. Це завдяки тому, що в архівах збереглися описи міста і його укріплень, які склалися впродовж XVII ст. через кожні 10-15 років (а іноді й через 2-3 роки). На жаль, нам невідомі зображення і плани Путивльської фортеці XVII – початку XVIII ст. за винятком одного недатованого схематичного плану, який, імовірно, є копією з плану XVII ст., що не дійшов до нас.

Словесні описи фортеці в архівних джерелах XVII ст. є досить докладними: вказуються конструктивний тип укріплень (“земляна стіна” або “стоячий дерев'яний острог з обламами й скатами”), розміри валів і ровів, довжина прясел стін між баштами, об'ємно-просторові особливості башт (чотири-, шести- або восьмигранні, з “вишкою” або без неї, з брамами або глухі, кількість ярусів), розміри башт у плані та їхня висота. Зазначається також периметр укріплень, що полегшує їх прив'язку до сучасної топографії. Слід зазначити, що описи фортеці, складені в різні роки XVII ст., що знаходяться в різних книгах Розрядного приказу, є взаємодоповнюючими. Так, наприклад, в одному описі висотні параметри башт обчислюються в кількості вінців (наприклад, “до обламів - 20 вінців”), в інших же описах ті ж параметри виражені в сажнях. Враховуючи те, що впродовж XVII ст. фортеця істотно не перебудовувалася, такі взаємодоповнюючі описи дозволяють з високою мірою достовірності реконструювати укріплення Путивля. Разом з тим, в описах зафіксовані певні зміни й перебудови. Так, Тайницька башта в період між 1676 та 1684 рр. була надбудована й висота її збільшилася в 1,5 рази.

Нижче, для прикладу, ми подаємо зразок такого опису, взятий нами зі **“Сметного списка Путивля” 1676 р.** (РГАДА. – Разрядный приказ. – Ф. 210. – Книги Севского стола. – Кн. 13. – Листы 421-429).

“Город Путивль по старой городской очистке острог дубовой с мосты и с обламы и скаты. С приезде проезжие передние ворота башня дубовая шестиугольная, до обламов шестнадцать венцов. В башне мост дубовой.

От тех проезжих передних ворот с приезде в город по левую сторону городской острожной стены до тарасов три сажени.

А от тех тарасов до башни, что башня на углу против воеводцкого двора, острожной стены шестьдесят одна сажень.

Башня на углу против воеводцкого двора дубовая шестиугольная, до обламов двадцать один венец, обламов до кровли девять венцов. Около башни по подошве от острожной стены до острожной же стены девять сажен. В башне два моста.

А от той башни до малой башни, что близко проезжих задних ворот, острожной стены по осыпи двадцать восемь сажен, и тот острог худ и впредь бес поделки быть не мочно.

Башня малая дубовая четырехугольная дву сажен с четвертью, до обламов осьмнадцать венцов, обламов до кровли четыре венца. В башне мост.

А от той малой башни до проезжих задних ворот острожной стены по осыпи один сажень с четвертью.

Задние проезжие ворота к реке Семи башня дубовая шестиугольная, до обламов шестнадцать венцов, обламов до кровли восемь венцов. На башне вышка. Около башни по подошве от острожной стены до острожной стены шесть сажен. В башне два моста.

От проезжих задних ворот до малой новой башни острожной стены по осыпи шестнадцать сажен. Башня осмиугольная, около башни по подошве до острожной стены шесть сажен.

А от той малой башни до Никицкой малой башни острожной стены семнадцать сажен с полусаженью и тот острог худ, бес поделки быть не мочно.

Башня Никицкая дубовая шестиугольная, до обламов двадцать венцов, обламов до кровли девять венцов. Около башни по подошве от острожной стены до острожной же стены восемь сажен. В башне два моста.

А от той Никицкой башни до Фроловской башни острожной стены по осыпи двадцать одна сажень.

Башня Фроловская дубовая шестиугольная, до обламов двадцать венцов, обламов до кровли девять венцов. Около башни по подошве от острожной стены до острожной же стены десять сажен. В башне два моста.

А от Фроловской башни до Ильинской башни острожной стены сорок восемь сажен с полусаженью. И в том месте острогу десять сажен худых и впредь бес поделки быть не мочно.

Башня Ильинская дубовая шестиугольная, до обламов двадцать один венец, от обламов до кровли девять венцов. Около башни по подошве от острожной стены по осыпи до острогу, что острог поставлен о земляному городу к башни семь сажень. В башне два моста.

А от Ильинской башни до Вестовой башни по осыпи острожной стены тридцать пять сажен.

Башня Вестовая дубовая шестиугольная до обламов тридцать три венца, обламов до кровли тринадцать венцов. На башне вышка, а около башни по подошве от острожной стены до острожной же стены восемь сажень. В башне четыре моста. А от той Вестовой башни к проезжим воротам по осыпи острожной стены четыре сажени.

И всего около старого деревянного города и около башен по осыпи двести девяносто одна сажень с полусаженью. Двое проезжие ворота, семь башен глухих. Да около осыпи от задних проезжих ворот до Ильинской башни и до нового земляного города рву сто сорок восемь сажень с полусаженью. Рву глубина две сажени, в подошве дву сажени бес четверти, поперег полтретья сажени. В том же старом верхнем городе изба приказная с пристеном и сенми на подклетех холодных, а в тех подклетех старые книги и столпы и всякие дела. В тех же подклетех ружие, которое оставлено... Против той приказной избы сарай.

Город земляной дела при боярине да при князе Иване Ивановиче Лобанове-Ростовском с товарищи.”

Маючи таку джерельну базу, ми пропонуємо на її основі свою концепцію регенерації та музеєфікації Городка. При регенерації, благоустрою і музеєфікації нинішнього Городка та прилеглої території слід пам'ятати, що ця місцевість має велику історичну цінність. Тому характер благоустрою має визначатися, виходячи з необхідності збереження історичної достовірності цього об'єкта. Тому украй небажані тут які-небудь новотвори – споруди, будівлі (навіть тимчасові), бо вони здатні спотворити історичний характер Городка й території, яка лежить між ним і центральною площею Путивля. Всю територію необхідно розчистити від дерев і чагарників.

Вважаємо за доцільне показати тут трасування дерев'яно-земляних укріплень XVII ст., місця башт, в'їзних вузлів. Це може стосуватися не тільки Городка, тобто “Старого дерев'яного города”, а й частково – “Нового земляного города”, тим паче, що територія останнього зараз вільна від забудови і розпланувально не впорядкована. Трасування ліній укріплень пропонується показати замощенням (трасуванням доріжок), місця дерев'яних башт позначити викладенням 3-5 вінців дерев'яних зрубів (за розмірами, зафіксованими в архівних описах).

Ми також вважаємо за можливе відтворити в натурі фрагмент дерев'яних укріплень. Наявні дослідницькі матеріали дозволяють це зробити з достатньою мірою достовірності. Пропонуємо відтворити фрагмент в'їзного вузла: Передні проїзні ворота, Вістову башту, ділянку стіни між ними завдовжки близько 4 м, а також Іллінську башту, зі збереженим земляним валом між Вістовою та Іллінською баштами. Північний в'їзний вузол вибраний для відтворення як найбільш важливий, ефектний, такий, що дає достатню різноманітність архітектурних форм.

Проте він відновлюється без тарас і Тайницької башти, оскільки їх відтворити неможливо, бо з XVII ст. тут суттєво змінилася топографія місцевості: східний пруг схилу обвалився і відійшов за останні 300 років на захід. Відсутність тарас праворуч від Передніх проїзних воріт дозволить організувати вхід на Городок не тільки через браму в башті, а й поряд з нею, візуально

розімку перспективу. Інакше вся територія на південь від відновленої ділянки укріплень виявилася б візуально цілковито ізольованою від решти міста.

Відтворений в'їзний вузол та Іллінська башта замкнуть з двох кінців ділянку земляного валу, що збереглася, завдовжки близько 65 м. Цей вал, як єдиний уцілілий справжній залишок стародавніх укріплень, слід зберегти в недоторканності, надалі розчищаючи від саморослих дерев і чагарників.

Іллінська башта займає наріжну ділянку в структурі городища й дуже вигідно візуально сприймається з видових точок біля підніжжя Городка з заходу (звідти вона буде видна в ефектному ракурсі), з Микільської гірки та з природного амфітеатру, який лежить між Городком і Микільською гіркою. Слід урахувати, що місце розташування Іллінської башти також є важливою видовою точкою, з якої розкривається панорама західної частини міста.

Прив'язка до сучасної топографії тих елементів укріплень XVII ст., що відтворюються та позначаються на місцевості, не становить складнощів. Незважаючи на деякі зміни топографії (незначне скорочення периметру городища унаслідок зсувів ґрунту), місця багатьох башт добре прочитуються в натурі і в наші дні. Це відноситься до в'їзного вузла, Іллінської, Фролівської, Нікітської, Малої башт. Сьогодні помітний також спуск до річки, який починався біля Задніх воріт.

Відтворення в натурі трьох башт, найвища з яких (27 м) буде видна практично звідусіль, дозволить закріпити провідну композиційну роль історичного ядра в сучасній об'ємно-просторовій композиції міста і послужить меті збереження і розвитку архітектурної своєрідності Путивля.

Слід підкреслити недоцільність і практичну неможливість повного натурального відтворення дерев'яної фортеці Путивля. Цього не дозволяє зробити топографія місцевості, що змінилася, неповнота наявних відомостей (відсутність іконографії), обмеженість матеріальних можливостей.

Матеріал відтворення – дерево: дубові або соснові колоди, брус, дошки. Згідно описів XVII ст., уся фортеця була побудована з дубових колод, але враховуючи дефіцитність і високу вартість цього матеріалу в наш час, можна погодитися на сосну. Матеріал слід підбирати з таким розрахунком, щоб висота одного вінця зрубу становила 22-25 см.

Відтворені башти доцільно використовувати для організації музейної експозиції з історії Путивльської фортеці, продажу сувенірної продукції, організації екскурсійної роботи. Розміри башт дозволяють це зробити. Так, загальна площа в чотиририбусній Вістовій башті понад 300 кв. м. Крім того, на вершині цієї башти (на “вищці”) можна влаштувати оглядовий майданчик для туристів.

Окрім натурального відтворення частини фортечних споруд і показу трасування укріплень, на території Городка доцільно показати муруванням, піднятим на 0,7-1,0 м над денною поверхнею, контури мурованого собору XIII ст., виявленого археологами. Обов'язково слід спорудити повноцінний пам'ятник з тривких матеріалів (камінь, бронза) над братською могилою захисників Путивля від монголо-татарської навали 1239 р. Можна також планувально позначити контури Воєводського двору XVII ст., а також збудувати православну каплицю в пам'ять

тих церков, які існували на цій території: Вознесенської, Спасо-Преображенської, Воскресенської, Михаїла Малеїна і Сергія Радонезького, Успіння Богородиці, Миколи Великоріцького. Територія Городка повинна мати відповідний благоустрій, транспортні проїзди (виключно для заїзду технологічного транспорту), пішохідні екскурсійні доріжки, необхідні інженерні мережі тощо.

Джерела та література

1. Археологія Української РСР. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 242-245.
2. Вечерский В.В. К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР. – К.: КиевВНИИТАГ, 1989. – С. 4-11.
3. Вечерский В.В. Путивль – пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль / Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г.Путивля. – Путивль, 1988. – С. 29-32.
4. Вечерский В.В., Ленченко В.А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. – 1987. – № 2. – С. 22-24.
5. Вечерський В.В. Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1-2. – С. 21-29.
6. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – С. 462-468.
7. Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). – Путивль, 1990. – 152 С.
8. Сухобоков О.В. К возникновению и ранней истории Путивля // Древнерусский город. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 120-123.
9. Историко-архитектурные исследования г. Путивля Сумской обл. – Т. 1.: Научные рекомендации по реконструкции укреплений и благоустройству территории «Городка» в Путивле / КиївНДІТІ. – К., 1986. – Рукоп. – ДІФ НДІТІАМ. – Інв. № 1464. – Договір № 1/86. – 40 с., 9 арк. креслеників (відповідальний виконавець і керівник роботи Вечерський В.В.; у співавторстві з Ленченком В. О.).
- 10.ДАКО. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 242.
- 11.РДАДА. – Ф. 1356. – Оп. 1. – Спр. 2049-2053.
- 12.РДАДА. – Ф. 210. – Книги Белгородського стола. – Кн. 65. – Арк. 491-504.
- 13.РДАДА. – Ф. 210. – Книги Белгородського стола. – Кн. 73. – Арк. 161-168.
- 14.РДАДА. – Ф. 210. – Книги Сєвського стола. – Кн. 13. – Арк. 421-436.
- 15.РДАДА. – Ф. 210. – Справи різних міст. – Кн. 76. – Арк. 190-197.
- 16.РДАДА. – Ф. 210. – Справи різних міст. – Кн. 8. – Арк. 25-40.
- 17.РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 27. – Спр. 6.
- 18.РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 487.
- 19.РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18821. – Арк. 5.

Ілюстрації

01. Урочище Городок у структурі міста
02. Схематичний план території Городка з позначенням місця давньоруського мурованого храму та місця розташування скульптури "Ярославна"
03. Схематичний план "Старого дерев'яного города" та "Нового земляного города" в Путивлі. Кінець XVII ст.
04. Авторська реконструкція розпланувальної структури забудови Городка (Старого дерев'яного города) станом на 1670-і рр.
05. Авторська реконструкція північного фронту укріплень Городка (Старого дерев'яного города) станом на 1670-і рр.
06. Авторський проект відтворення трьох башт Городка (Старого дерев'яного города)
07. Авторська реконструкція конструктивного вирішення оборонної стіни, яка оточувала Старий дерев'яний город у XVII ст.
08. План розкопаних археологами на Городку залишків мурованого собору часів Київської Русі

АРХЕОЛОГІЯ ПУТИВЛЬЩИНИ *

Археологія – це наука яка вивчає минуле за допомогою речових пам'яток. Вона є розділом сучасної історичної науки. Розподіл науки на історію та археологію є суто умовним. Археологія досліджує окремі старовинні предмети та комплекси, що відкриваються завдяки археологічним розкопкам, на основі яких відтворюється історія епох. Важливим терміном, яким оперує археолог, є поняття археологічної культури. Археологічною культурою називають сукупність археологічних пам'яток і комплексів на певній території у певний час. Це пам'ятки, об'єднані спільними рисами, які відбиваються в спільності типів житла, знарядь праці, кераміки, прикрас та поховального обряду.

Археологія – наука порівняно молода. Хоча витоки її знаходяться в сивій давнині, вона як наука, з'явилася трохи менше ста років тому. Початок археологічному вивченню нашого краю було покладено в ХІХ ст. Відомий дореволюційний вчений Д.Я. Самоквасов здійснював розкопки курганних погребінь біля с. Бунякине і Волокитине у 1872 – 1873 рр. Потім старожитності Путивльської землі вивчали Я.М. Морачевський, М.Я. Рудинський, Д.Т. Березовець, І.І. Ляпушкін, В.І. Довженко, В.О. Богусевич, Б.О. Рибаків, Д.Я. Телегін, О.В. Сухобоков, В.І. Непріна, С.С. Березанська, В.А. Іллінська, А.М. Обломським, В.В. Приймак та інші. Вченими була проведена велика робота по виявленню і вивченню археологічних пам'яток. Дві археологічні культури: Мар'янівська та Волинцевська отримали свої назви від сіл Путивльського району. Завдяки археологічним дослідженням ми можемо прослідкувати давню історію нашого краю.

Заселення людиною територію сучасного Путивльського району почалося у ІV тис. до н.е. Більшість вчених відносять ІV тис. до н.е. до доби неоліту, визначаючи хронологічні межі VIII-III тис. до н.е., VI-III тис. до н.е. В той час в багатьох регіонах України вже обробляли землю, розводили домашніх тварин, виготовляли мідні знаряддя праці, у нас же панували старі, неолітичні форми господарювання – мисливство, рибальство, збиральництво.

Одними з перших наш край заселили племена-носії так званої дніпро-донецької культури. Вона відома з V тис. до н.е. і проіснувала до кінця III тис. до н.е. Ареал її розповсюдження охоплює все Подніпров'я, середню течію Сіверського Дінця, Полісся, Лісостепове Лівобережжя і Прип'ять.

Носії цієї культури належали до пізньокраманийонської раси, були досить високими на зріст, кремезними, широколицими. Свої поселення люди розташовували біля водойм. Житла їх вивчені недостатньо. Відомо, що ці споруди були наземними і будувались з дерева, глини, очерету. Можна також сказати, що вони стовпової конструкції; в центрі знаходилось відкрите вогнище, а поруч з будинками викопувались господарські ями.

---

*Текст тематичної екскурсії (автор - завідувачий відділом охорони пам'яток історії та культури Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі Малик Є.І.) був опублікований як власне дослідження Семенкової Н.В. у науковому виданні Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005.–257 с.

Населення займалося в основному мисливством і рибальством, збиральництвом. Знаряддя праці виготовлялись з кременю, кварциту, кістки, рогу. Кам'яні знаряддя праці були представлені сокирами, скребками, ножами, наконечниками стріл та списів.

Культура характеризується так званою гребінцево-накольчастою керамікою. Це примітивні товстостінні горщики, гостро і плоскодонні, з рослинними домішками в глині та з додаванням піску. Всю поверхню горщика, від вінчика до дна, а іноді і дно вкриває своєрідний, так званий гребінцево-накольчастий орнамент. Складається він з гребінцевих відбитків, овальних наколів, прокреслених і прокреслено-накольчастих візерунків.

Померлих членів племені ховали у великих колективних ямах, в положенні – лежачі на спині. Тіла засипали порошком червоної вохри. Вохра символізувала вогонь, домашнє вогнище померлого, або кров, животворне начало. Цей ритуал свідчить про існування у племен дніпро-донецької культури примітивних релігійних вірувань, уявлень про потойбічне життя.

Приблизно з середини IV тис. до н.е. населення північних територій ареалу дніпро-донецької культури знаходиться під сильним впливом сусідів – племен носіїв ямково-гребінцевої кераміки, поширеної на північному сході України. На заключному етапі розвитку дніпро-донецьких племен їхня територія значно скоротилася, а пам'ятки розпалися на окремі локальні типи.

На Путивльщині пам'ятки дніпро-донецької культури відкрив Д.Я. Телегін. Він дослідив поселення розташоване на березі річки Сейм, у с. Козлівці. Під час розкопок були знайдені кам'яні вироби – нуклеуси, скребки, відщепи, тесло та молот з перехватом для прикріплення ручки.

Лисогубівська культура входить до дніпро-донецької неолітичної культурно-історичної спільності. Виділена В.І. Непріною під час розкопок 1971-74 рр. Назву свою отримала від поселення біля с. Лисогубівка Конотопського району. Ареал її поширюється на низов'я Сейму, Десни, середню течію Псла та Ворскли. Датується кінцем V – першою половиною IV тис. до н.е.

Для лисогубівської культури характерні наземні житла, прямокутні, каркасної конструкції, з добре утоптаню глинобитною підлогою. У середині житла від одного до трьох вогнищ. Поселення були двох типів – постійні селища та тимчасові стоянки. Основу господарства лисогубівців складала мисливство, рибальство, збиральництво, а також елементи раннього землеробства, які простежуються на пізніх етапах.

Лисогубівський посуд являє собою глибокі, прямостінні або з дещо випуклими стінками горщики та горщики з круглими боками і плавно відігнутими назовні вінцями. Виготовлялися вони з різних сортів глини з домішками піску та органіки. В залежності від домішок горщики були забарвлені в зеленуватий, жовтий або червоний колір. Прикрашався посуд орнаментом у вигляді багатозубчатої і пунктирної гребінки, підтрикутних наколів, та лопаточок.

В нашому краї лисогубівські матеріали виявлені біля с. Скунусове (ур. Бурого, Линське, Малий Груд) та у с. Волинцеве. В с. Гірки археологи розкопали тимчасову мисливсько-збиральницьку стоянку. Вона знаходилась в ур. Качки, в заплаві Сейму. Там було знайдено чисельні знаряддя праці з кременю і кварциту

– нуклеуси, ножі, відщепи, скребки, різці, свердло тощо, а також фрагменти посудини з домішками піску та органіки.

Племена лисогубівської культури, як вважають вчені, були асимільовані культурою ямково-гребінцевої кераміки.

Культура ямково-гребінцевої кераміки вважається у неоліті України найархаїчнішою. Вона датується кінцем IV – серединою II тис. до н.е. Племена культури ямково-гребінцевої кераміки заселяли північний схід України, по річках Сіверський Донець, Ворскла, Сула, Псел, Десна і Сейм. В етнічному відношенні вони були, як вважають, угро-фінами, або їх прямими мовними нащадками.

Займались вони мисливством і рибальством, тільки на пізніх етапах з'явилися елементи скотарства і землеробства. Поселення були розташовані переважно по берегах водойм.

Свою назву культура отримала завдяки характерній кераміці. Це гостродонні горщики з яйцеподібним дном та напівсферичні миски. На поверхні посуду наносився ямково-гребінцевий орнамент. Він складався з глибоких круглих ямок, що розміщувався у шаховому порядку та гребінцевих відбитків, які розташовані між рядами чи зонами ямок. Трапляються посудини тільки з гребінцевим орнаментом.

Серед знарядь праці виділяються виготовлені з кременю й кварциту великі сокири, ножі, скребки, наконечники списів, кістяні та рогові наконечники стріл, гарпунів тощо.

Найбільш вивченими поселеннями цієї культури є пам'ятки в селах Скунсове і Волинцеве. Волинцевське поселення розташоване в ур. Городок, на піщаному заплавному підвищенні лівого берега Сейму. Воно було відкрите в 1953 р. С.С. Березанською. Під час розкопок були знайдені уламки посудин, крем'яні та кварцитні знаряддя. Кам'яні вироби представлені відщепами, пластинами, скребками, ножами, сокирами тощо. – всього 37 предметів. Керамічні фрагменти є уламками від 56 посудин.

Скуновське поселення, розташоване в ур. Малий Груд, було досліджене Д.Я. Телегіним в 1953 р. Воно знаходиться на піщаному підвищенні над р. Рехтою. Там було зібрано 28 виробів з кременю – відщепи, пластини, скребки, ножі, та 5 виробів з кварциту – відщепи, пластини, долота.

Крім того, в нашому районі відомі ще декілька пам'яток ямково-гребінцевої кераміки: біля с. Октябрське (ур. Дяченкове, „У моста”), стоянка біля с. Чаплиці, на східній околиці Путивля, біля хутора Корольки, біля с. Гірки, Дорошівки, Манухівки, Мар'янівки.

Отже, в неолітичну епоху наш край був досить густо заселений. Тут жили племена-носії трьох археологічних культур: дніпро-донецької, лисогубівської та ямково-гребінцевої кераміки. Ці племена досить активно взаємодіяли один з одним. Носії ямково-гребінцевої культури запозичили у дніпро-донецьких племен засіб домішування рослинності в глиняне тісто, мотиви орнаменту тощо. Існує думка, що культура ямково-гребінцевої кераміки виникла внаслідок взаємодії дніпро-донецької культури, лисогубівської, а також при участі Верхнього та Середнього Подоння. Вже тоді на території сучасної Путивльщини межували різні культурно-етичні масиви, що вплинуло на своєрідність матеріальної культури краю.

В кінці III тис. до н.е. на Путивльських землях на зміну неолітичним культурам прийшли культури бронзового віку. До них належить і мар'янівська культура, яка отримала свою назву від населення біля с. Мар'янівка (зараз Бунякине).

Це поселення було обстежене М.Я. Рудинським ще в 1929 р. В 1960-ті роки поселення цього типу були відкриті Д.Я. Телегіним і С.С. Березанською біля сіл Іванівка, Волинцеве, Глушець.

Основний район поширення мар'янівських поселень охоплює Десну, Сейм, лісостепову частину Сули, Ворскли, Сіверського Дінця. Датується культура XVIII-XII ст. до н.е. Припускають, що походження культури пов'язане з передуючою їй культурою ямково-гребінцевої кераміки неоліту. На користь останнього свідчить близькість типів кераміки та кам'яних знарядь праці. Носіїв мар'янівської культури вважають угро-фінами, як і їх попередників.

Більшість поселень мар'янівців розташовані у заплавах річок на дюнних підвищеннях, але відомі поселення і на високому корінному березі. Крім стоянок, які мали сезонний характер, існували довготривалі селища. Житла були, як наземні, так і напівземлянки чотирикутної форми. Жителі вміли обробляти метал; про це свідчить знахідка матриці для виготовлення сокири на поселенні біля с. Волинцеве. Однак, місцева металургія була розвинута недостатньо, бо більша частина металу потрапила сюди з інших місць, шляхом обміну.

Разом з металевими виробами, широко використовувались кам'яні знаряддя праці. Найбільш поширені були деревообробні інструменти: сокири і долота, виготовлені з кременю і кварциту.

Система господарства мар'янівських племен зберегла уклад життя притаманний неолітичній добі. Мар'янівський посуд дуже подібний до неолітичного. Посудини мають конічну форму з маленьким денцем, коротким прямим вінчиком, тонкими стінками, добре випаленою поверхнею. Їх робили з глини, з домішкою дрібнозернистого піску. Мар'янівська кераміка має характерний темно-жовтий, або світло-сірий колір. Орнамент – ямки різної форми, відбитки гребінцевого штампю, гусенички; як правило, декорувалася вся поверхня посудини.

Обрядом поховання у мар'янівців слугувала кремація. Біля с. Гірки археолог І.І. Артеменко розкопав могильник, це було досліджено два погребання в ямах овальної форми. У них знаходились кремовані рештки померлих, кераміка та крем'яні відщепи. На місці знахідки є культурний прошарок, насичений мар'янівською керамікою і кварцитовими виробами.

З інших культур бронзової доби в нашому краю відома культура багатоваликової кераміки. Свою назву культура отримала через характерну орнаментацию посуду – наявність валиків на тулубі посудин. Пам'ятки цієї культури відомі ще з кінця XIX ст., але окрема вона була виділена С.С. Березанською. Датується культура XVII-XV ст. до н.е. Західна межа її території пролягає загалом по лінії Одеса-Кишинів-Вінниця-Житомир, східна по долині Дону. Поселення культури багатоваликової кераміки розташовані біля водойм на низьких терасах, заплавах підвищеннях, корінних берегах. Житлами слугували напівземлянки, або наземні глинобитні споруди.

Обряд поховання – скорчене на боці трупопокладення. Поховання курганні, типи могильних ям – різноманітні. Відомі прості ями, з дерев'яними

зрубамі, кам'яними ящиками, а також неглибокі підбойні могили. Покладення тіла в могилах різне – на правому і на лівому боці, сильно та слабо скорчені. Зустрічається кремація. В похованнях знаходять супутній інвентар – дерев'яні чашки, кістки тварин, кременеві відщепи, кістяні пряжки. Зустрічаються також бронзові ножі, кременеві наконечники, кам'яні сокири та булави. Керамічний посуд в похованнях зустрічається рідко.

Основною керамічною формою є горщик високих пропорцій, нерідко ребристий, із широким горлом і плоским дном. Зустрічаються також миски. Орнаментація – чисельні наліпні валики або прокреслені лінії, які утворюють паркетний візерунок ялинки.

Знаряддя праці виготовлялись з бронзи і каменю. Відомі бронзові ножі, сокири, тесла, долота. З каменю робили пести, терки, абразиви, ковадла, ромбоподібні грузила, сокири. Кременевих виробів мало – це скребачки, ножі, наконечники стріл та дротиків. Відомі чисельні кістяні вироби – пряжки, вістря, гачки тощо.

Ще однією культурою доби бронзи є східнотшинецька культура. В 1955 р. Д.Я. Телегін відкрив біля с. Іванівка поселення бронзового віку. В результаті вивчення він виділив так звану „іванівську кераміку”. В 1957 р. С.С.Березанська об'єднала ці матеріали з подібними на Правобережжі і виділила їх в так званий сосницький тип, віднесений до східнотшинецької культури. Вона входить в єдину культуру і, як вважають, етнічну спільноту з тшинецькою культурою в Польщі та комаровською на Дністрі.

Окрім Іванівки, поселення цієї культури знайдене також біля с. Волинцеве. Основний тип жител – неглибокі землянки з двосхилим дахом, вкритим очеретом. З середини стіни обшивались дерев'яними колодами або плотом, зверху присипались землею. Будувались також і наземні житла. Поруч з землянками розташовувались господарчі споруди. Найяскравішим елементом культури була кераміка. Вона відрізнялася домішками в тісті товченого граніту або кварциту. Колір посудин – світло рожевий чи жовтуватий. Зверху посуд вкритий рідким розчином підфарбованої глини, тому в нього блискуча поверхня. Вінчик потовщений, з горизонтальним або навскіс зрізаним краєм. Орнамент складається з відбитків мотузочки, прокреслених ліній, трикутників, овалів, наліпних шишечок. З посудин найбільш характерні тюльпаноподібні горщики з вузькою шийкою і коротко відігнутих назовні вінчиком. Відомі напівсферичні, конічні, шоломоподібні миски. Трапляються також накривки, глиняні ложки, прясличка.

Поховальний обряд різноманітний. Відомі кургани з трупоспаленням і трупопокладанням та ґрунтові могильники. В могилах хоронили тільки кремовані рештки. До поховального інвентарю входять посудини, кам'яні знаряддя, зрідка металеві прикраси.

У господарстві східнотшинецьких племен домінувало скотарство, а землеробство було допоміжним. Окрім того, розвивалися мисливство і рибальство. З кременя виготовляли серпи та наконечники для стріл. Бронзові вироби представлені шилами, ножами і різноманітними прикрасами (шпильки, фібули, браслети, кільця). Хронологічні рамки культури – XVI-XI ст. до н.е. Матеріали цієї культури виявлені також біля с. Мар'янівка та на території м. Путивля.

Цікавою пам'яткою доби бронзи є уламок бичачої щелепи з малюнками. Цю річ знайшли у 1948 р. при торфорозробках на Молчанському болоті, між селами Юр'єве і Лінове. Знахідку передали в Путивльський краєзнавчий музей, де у 50-ті роки її дослідив Д.Т. Березовець. Пам'ятка являє собою половину бичачої щелепи, темно-коричневого кольору. Поверхня кістки гладенька, наче відполірована. В ширшій частині кістки є отвір, в який, мабуть, просували шнурок. Вузька частина уламку, скоріш за все, слугувала рукояткою, бо краї стерті. З обох боків щелепи гострим інструментом вирізьблені малюнки. На зовнішньому боці зображена вулиця, стійбища, оброблене поле, череда худоби. На іншому – складний геометричний орнамент. Вважають, що на цьому експонаті зображено світ людей та світ потойбічний. Посередником між людьми та духами був шаман, і щелепа була його магічним жезлом, за допомогою якого він встановлював контакт між ними. Також щелепа свідчить про появу в нашому краї зародків мистецтва, як засобів відтворити навколишнього світу.

Таким чином, наявні матеріали дають підставу твердити, що в епоху бронзи на території Путивльщини відбувались досить інтенсивні етнокультурні процеси. Ми знаходимо культури, що виникли на основі місцевих неолітичних культур. Археологи вважають поселення Путивльського району унікальними, бо на одному поселенні існує декілька культурних шарів, різних культур, які безперервно заміняють одне одного. Наприклад, в селі Волинцеве шар мар'янівської культури перекриває шар ямково-гребінцевої культури, який в свою чергу перекривається шаром культури багатоваликівської кераміки.

З появою на Наддніпрянщині заліза, приблизно у VIII ст. до н.е., коли особливо інтенсивно проходив розклад родової общини і із її середовища виділилась заможна верхівка, наступила нова історична епоха – ранній залізний вік. Путивльщину в цей час населяють іракомовні скіфські племена.

Скіфи, відомі по письмовим джерелам з VII ст. до н.е., були дуже войовничим народом. У цьому столітті вони здійснили завойовницькі походи в Передню Азію і доходили до Єгипту. Оселившись в Причорномор'ї, вони покорили землеробні племена лісостепу, в тому числі й ті, що мешкали на території Путивльщини. Скіфів Посейм'я спеціалісти відносять до так званих скіфів-землеробів. Вони з'явилися тут під час завоювань VI ст. і принесли із собою повний комплекс ранньоскіфської культури. Вони належать до тієї ж гілки іракомовних племен, що і кочові скіфи, являючи собою землеробний народ скіфської культури і етносу.

Наш регіон був самим північним в ареалі скіфської культури, Сейм – прикордонною річкою. Тут проходила межа володінь скіфів із землями їхніх сусідів. Цими сусідами були балтомовні племена – носії юхнівської культури. Юхнівців більшість істориків, ототожнюють з Геродотовими меланхленами, тобто „чорноодягненими”. Місцевість, що лежить на північ від царських скіфів займають меланхлени, „особливе не скіфське плем'я”. Вони зуміли втримати рубежі по Десні і Сейму, захищені ровами і валами та укріплені системою городищ.

Взаємовідносини скіфів і юхнівців були дуже напруженими. В V ст. до н.е. юхнівці починають тиснути скіфів, і до IV ст. до н.е. витискують їх з долини Сейму. На жаль, на території нашого району юхнівські пам'ятки невідомі.

Можливо ще не знайдені. В більш пізній час юхнівців підкорили племена зарубинецької культури, у яких простежуються юхнівські риси.

Скіфи залишили по собі чисельні гідроніми в долині Сейму. Назва річки Сейм походить, як вважають лінгвісти, від давньо-індоарійського „Syama”, що означає „чорний”, „темний”. До іранських гідронімів належать і назви річок „Свапа – „чорна річка”, Апака – „прозора”, Реут – „річка” Амонька – „кам’яна”, Есмань – „камінь”.

Скіфські старожитності Посейм’я мають свої особливості, тому виділені в окрему Сеймську групу. Вони належать до лісостепової культури і представлені поки що тільки городищами. Скіфські городища Посем’я вивчав в свій час ще Самоквасов. Потім їх досліджували І.І. Ляпушкін, та В.А. Іллінська. Працював зі скіфськими пам’ятками і Д.Т. Березовець.

Скіфські поселення на Путивльщині відомі біля сіл Ширяєве, Гірки, Линове, Харівка, Ховзівка. Їх центром було Ширяївське городище, розташоване на високому корінному береговому мисі. Вузкий перешийок, який з’єднував городище з долинною частиною, був укріплений ровом і валом. Поруч було розташоване неукріплене селище. Південний та східний кути городища мали більш покаті схили і були також захищені валами. Оселившись тут, скіфи жили спочатку в неукріпленому селищі, і тільки з часом звели укріплення. Знайдений бронзовий наконечник стріли дозволяє стверджувати, що на рубежі IV-V ст. до н.е. виникла загроза з боку юхнівських племен.

На краю городища знайдені дві купи каміння кількістю близько 2 тисяч, скоріш за все призначені для оборони. На території городища знайдені залишки наземних жител. Посуд представлений в основному горщиками і мисками. Горщики орнаментовані по краю вінчика пальцево-нігтевими відтисками, насічками. Більш ранні посудини – товстостінні ліпні горщики, зі слабо відігнутими вінчиками, що ширшають від шийки до тулуба. Горщики більш пізнішого періоду поділені на три види. Перші – високі горщики, з відтягнутими назовні вінчиками, зі стінками, що поступово поширюються від шийки до тулуба. Другі – невисокі горщики стінки яких, розширюються до плічок зі звуженою шийкою, і відігнутим назовні вінчиком. Третій вид – це високі горщики стінки яких, розширюються від денця, зі слабо виявленою шийкою і вінчиком.

Основа господарства ширяївців – землеробство, скотарство, розвинуте ремесло. Про землеробство розповідають пестики до зернотерок, залізні серпи, залишки зернових рослин на донцях посудин, чисельні знахідки кісток тварин – биків, свиней, овець, кіз, коней, собак. Про розвиток мисливства свідчать кістки оленів, козуль, лосів, лисиць, ведмедів, турів. Знайдені глиняні грузила, гачки, риб’яча луска та кістки свідчать нам про рибалство. З ремесел були розвинуті гончарство, ткацтво, обробка кістки, ливарництво. Знайдені і прикраси – мушлі, скляне намисто, уламок бронзової гривни, залізні шпильки.

Починаючи з перших століть до н.е., вся територія сучасної Путивльщини, входила до складу земель, на яких йшло формування слов’янської етнічної спільноти. Скіфська культура тут замінюється зарубинецькою, яка отримала назву від розташованого біля с. Зарубинці могильника. Його досліджував в 1899 р. відомий археолог В.В. Хвойка. Пам’ятки цієї культури розташовані на великій території, головним чином в басейні верхньої та середньої течії Дніпра.

Зарубинецька культура склалася на рубежі III і II ст. до н.е. і проіснувала до II ст. нашої ери.

Як вважають археологи, зарубинецька культура склалася у результаті взаємовідносин племен, носіїв приморської і підкльошової культур з місцевим населенням. В нашому краю прибульці асимілювали пізньоскіфські племена, що і спричинило своєрідність місцевого варіанту зарубинецької культури.

Поселення цієї культури у Путивльському районі відомі біля с. Чаплищі, Пересипки, Харівка, Калищі, Красне, Литвиновичі. Вони розташовувались гніздами, яке складалось з 10-15 поселень, що знаходились неподалік і належали одному племені. Поселення були невеликими і складались з 20-30 жител, збудованих по берегах річок. Це були неукріплені селища. Житлами слугували наземні будівлі, або напівземлянки з двосхилим дахом. Для опалення використовували кам'яні або глинобитні печі. Стіни робили з дерева або з плоту, обмазаного глиною.

Могильники переважно безкурганні, але інколи над могилою ставили стовпчики: таким чином позначали місце поховання. Обрядом поховання була кремація. Перепалені кістки звільняли від золи і засипали в неглибоку яму. Зустрічаються і урнові поховання, але їх менше. Поховальний інвентар представлений, в основному побутовим посудом. Могильники знаходились неподалік від поселення.

Посуд зарубинецької культури ліпний, з домішками шамоту або дрібно потовченого каменю. Зустрічаються лощені і не лощені посудини. Лощений посуд чорного або коричневого кольору, застосовувався в якості столового. Не лощений, – сірий чи коричневий, був кухонним.

Основу господарства зарубинецьких племен складало землеробство і скотарство. На поселеннях часто знаходили коси, серпи, зернотерки. Заплавні ділянки можна було використовувати щорічно через їх удобрення мулом. Сіяли просо, ячмінь, пшеницю, жито. З зерна готували різні крупи, з яких варили каші. Коржі пекли тільки як ритуальну страву. Крім хлібних злаків вирощували горох, ріпу, льон, коноплі. Розводили різних свійських тварини: корів, овець, свиней, дрібну рогату худобу, собак. Не втратило свого значення і мисливство. Били хутрового звіра, а на м'ясо – кабанів, ведмедів, зубрів, оленів, козуль. Займались також рибальством і бортництвом.

Зарубинці вміли добувати залізо з болотної руди і обробляли його. Ковалі кували з заліза сокири, серпи, ножі, коси, ості. З привезеної бронзи робили прикраси – фібули, браслети, кільця, шпильки. Традиційно поширені були гончарство, ткацтво, прядіння, обробка шкіри, каменю, дерева. Теслі виготовляли меблі, сані, човни, рала. З кістки виготовляли рукоятки, проколки, з каменя – кулі для праців, зернотерки, точильні бруски.

Етнічна належність носіїв зарубинецької культури, ймовірно праслов'янська, хоча існують і інші думки. В I ст. зарубинці в Подніпров'ї зазнали агресії з боку сарматів, які розгромили скіфську державу. Під їх тиском зарубинецька культура розпалася, племена мігрували на північ, змішалися з східнопшеворськими племенами. Виникає так звана пізньозарубинецька культура.

На рубежі II-III ст. на основі пізньозарубинецької культури сформувалася кївська культура. Датується вона III-V ст. Ареал поширення середнє та верхнє

Подніпров'я. Пам'ятки цієї культури виділив в особливу групу В.М. Даниленко, під час розкопок наприкінці 1940-х-на початку 1950-х років. Київська культура сформувалась в наслідок злиття пшеворських і балтських груп з пізньозарубинецькими племенами.

Поселення київської культури невеликі. Їх будували біля річок, на заплавах пагорбах, або надзаплавних терасах. Це були неукріплені селища, розташовані гніздами, на відстані 0,5-1 км один від одного. Типові житла напівземлянки. Вони були невеликі, однокамерні, квадратні в плані. Стіни з плах, колод іноді з плоту. В нашому краю для них характерні опорний стовп в центрі, і відкрите вогнище біля нього. Печі зустрічаються рідко.

Обрядом поховання було трупоспалення. Хоронили в неглибоких ямах, куди крім перепалених кісток клали залишки багаття, та тризни, у вигляді кісток тварин і уламків посуду.

Кераміка київської культури ліпна або виготовлена на поворотному столику. Столовий посуд представлений горщиками і мисками з добре вигладженою або лощеною поверхнею, темно-сірого чи чорнуватого кольору. Чільне місце в керамічному комплексі займає кухонний посуд – горщики і диски, які використовують і як сковорідки і як накривки. Зустрічаються також корчаги.

Знаряддя праці робили здебільшого з заліза і сталі. Це серпи, наральники, голки, сокири, долота, сверла, бритви, ножиці, гачки, остроги. З кістки робили тупики (інструмент для обробки шкіри), кочедики, спиці, голки. З каменя – оселки і зернотерки.

Предметів озброєння виявлено дуже мало. Це наконечники стріл, шпори, срібна кінська збруя.

Привізні товари, отримані від черняхівців, склалися з посуду і прикрас. Здебільшого їх знаходять в Подесенні і Посейм'ї, що пояснюється близькістю черняхівських племен.

Основа господарської діяльності – землеробство: підсічне і переліг. Сіяли переважно просо, жито, ячмінь, пшеницю. Розвивалося і скотарство – розводили коней, корів, свиней, кіз, овець тощо. З ремесел слід назвати ливарництво, ковальство, деревообробку, косторізне, ткацтво інше.

В V-VII ст. поширюється нова – колочинська культура. Ареал поширення Верхнє Подніпров'я, басейни Десни та Сейму. Відкрита вона була Є.О.Симовичем під час розкопок 1955-60 рр. на городищі Колочин неподалік від Гомеля. Культура ще вивчена недостатньо. Її носіїв деякі вчені вважають балтами, але більшість схиляється до думки, що колочинці є слов'янами.

Колочинські поселення невеликі, розташовані на надзаплавних терасах або, рідше на дюнних останцях в заплаві, неукріплені. Житла – невеликі квадратні напівземлянки. Стіни зрубні або каркасні, зустрічається також обмазаний глиною пліт. В центрі знаходиться опорний стовп та відкрите багаття. Взагалі житла дуже схожі на житла київської культури.

Для поховального обряду характерна кремація, яку проводили на спеціальних ділянках. Перепалені кістки ховали в земляних могильниках. Зрідка зустрічаються урнові поховання в ямах. Могили копали неглибокі, круглої форми. Зрідка в них кидали особисті речі померлого і ритуальний посуд. Іноді разом з мерцем спалювали жертвовну тварину.

Кераміка колочинської культури виготовлялась способом кільцевого наліплення. Орнаментація зустрічається дуже рідко і являє собою насічки по вінчику або наліплений горизонтальний валик з насічкою, а також рельєфні вушка у верхній частині посудини. Домішки у глині – шамот, пісок, дресва. Колір посудин – сіро-жовтий або темно-сірий, хоча останній зустрічається зрідка. Основний посуд це горщики, миски майже відсутні.

Основу господарства складало підсічне землеробство і скотарство. Не втратило свого значення мисливство і рибальство. Знаряддя праці виготовляли переважно зі сталі. Це сокири, ножі, наральники, долота, коси, серпи, гачки.

Зброя зустрічається дуже рідко, відомі декілька наконечників стріл, списів і великий ніж.

Колочинська культура склалась на основі північних груп носіїв кийвської культури. На формування культури здійснили вплив носії культур штрихової кераміки і дніпродвинської.

В VII ст. На території сучасного Путивльського району формується нова, так звана, волинцевська культура, яка отримала свою назву від селища біля с. Волинцеве зазначеного району. Один з могильників цієї культури відкрив М.Макаренко ще на початку XX ст. Однак, спершу його трактували як пізній варіант культури полів поховальних урн. Тільки у 50-ті роки, після появи аналогічних старожитностей, постало питання про виділення їх до окремої групи. Переважна більшість пам'яток розташована на Лівобережжі, у басейні Десни та Сейму, і особливо багато в нашому районі. Найбільш вивченим комплексом волинцевської культури є поселення і могильник в ур. Стан, біля с. Волинцеве. Вивченням пам'яток займалися археологи Д.Т. Березовець (1948-1966 рр.) та С.П. Юренко (1980-81 рр.). Під час археологічних робіт було досліджено 51 житло і багато господарських будівель.

Поселення волинцевської культури розташовані на низьких ділянках заплавних терас, на пагорбах серед річкових долин, поблизу від водойм, в оточенні придатних для обробки земляних угідь. Самі селища неукріплені, що свідчить про відсутність будь якої загрози.

Серед жител переважна більшість напівземлянок каркасно-стовпової конструкції. Вони однокамерні квадратні або прямокутні в клані. Їх розміри 12-25 кв.м. Долівки з материкової глини або з вапняної маси з домішками піску. Опалювали житла за допомогою глиняних річок, які вирізали в материкових останцях, під час будівництва житла. Якщо материк для цього був непридатний, піч робили з принесеної і збитої глини. Цікавим елементом жител волинцевської культури були господарчі ями-сховища, які вирізали у долівці і частково в стіні.

Для волинцевської культури характерні безкурганні могильники з трупоспаленням на стороні. Відомі три могильники, з яких найбільш вивченим є Волинцевський. Мерця спалювали на вогнищі, потім очищені, перепалені кістки разом із залишками особистих речей клали в урни. Поряд з поховальними урнами знаходились стравниці гончарного виробництва. Урни і стравниці ставили на землю і прикопували дерновим шаром. Такі погребіння дуже швидко руйнувались, тому знайти їх надзвичайно складно. В експозиції представлені п'ять поховальних урн, в одній з яких збереглися рештки кремації.

Основним заняттям племен волинцевської культури було землеробство. На користь останнього свідчить характер розташування поселень в місцях де поля

добре удобрені мулом. Вирощували полбу, ярову і озиму пшеницю, жито, горох та коноплі. Важливу роль відіграло тваринництво. Розводили переважно велику рогату худобу, яку використовували, зокрема, в якості тяглової сили. Збереглися і селянські промисли – переробка сільгосппродукції, бортництво, рибальство і мисливство. Полювали на великих тварин – оленів, лосів, кабанів.

Важливе місце в господарстві займало ремісниче виробництво. Найбільш розвинутим було залізобудування та металообробка. Залізні знаряддя праці були чисельними. Це наральники, коси, серпи, сокири, ножі, тощо. Основний вид сировини – кричне залізо та сирцева сталь, застосовувався і пакетний метал, а також технологія цементації і зварювання сталевих штабів. У Волинцевому був знайдений ніж, виготовлений шляхом трьохшарової зварки сталевих штабів з наступним гартуванням. Це одна з найбільш ранніх знахідок виробів із застосуванням подібної технології у східних слов'ян. Відомі також знахідки зброї – наконечники списів і стріл, фрагменти піхов від меча або шаблі, частки кольчуги.

Основну частину кераміки волинцевської культури складають ліпні горщики. Гончарного посуду було значно менше. В тісто ліпної кераміки входили шамот, тому її поверхня була нерівною, бугристою; мала бурий або темно-сірий колір. Орнаментація посуду різноманітна: відтиски по вінчику пальця, нігтя, круглої палички, наколи гребінцевого штампю, відтиски обвитої мотузкою палички. Крім горщиків зустрічаються миски, кружки, сковорідки. Особливий інтерес викликають жаровні – масивні посудини, призначені для просушування зерна або випікання хліба. Вони нерідко монтувались зверху на піч, мали прямокутну форму і високий бортик. Під час розкопок Волинцевського поселення було знайдено 10 жаровень. Одна з них є в експозиції музею. Це прямокутна, з закругленими боками жаровня розміром 110 x 70 см.

Посуд виготовлений на гончарному крузі має лощену поверхню і різноманітний орнамент – гребінчасті наколи, відтиски мотузочного штампю, візерунки у вигляді хвилі та зигзагу. Про розвиток зовнішньої торгівлі свідчать знахідки амфорної кераміки, мушлів, імпортованих прикрас т. і.

Прикраси з кольорових металів виготовляли в техніці литва. Про це свідчать знахідки глиняних лиячок і ливарних формочок. Асортимент волинцевських прикрас досить широкий. Це скроневі бронзові і срібні кільця, срібні браслети, бляшки, залізні персні тощо. Повніше комплекс прикрас волинцевської культури представлений у відомому Харівському скарбі. Його було знайдено в 1949 р. в ур. Трифон біля с. Харівка. Під час пахання плуг вивернув горщик, в якому знаходився скарб. В скарбі 11 сережок, 10 браслетів, 15 шийних гривен, 6 фібул, інші предмети. Загальна вага срібних виробів – 1484 г., золотих – 33 г. Скарб датується VII-VIII ст., на що вказують уламки горщика волинцевського типу, в якому він зберігався. У скарбі присутні чоловічі і жіночі прикраси. До чоловічих належать предмети поясного набору, шийні гривни, прикраси кінської зброї. До жіночих – сережки, браслети, фібули, лунниці. За технікою виготовлення і художньому стилю предмети скарбу поділені на три групи: придунайського, пастирського і місцевого походження. До першої групи належать 5 золотих і срібних зерноподібних підвісок, фрагмент золотої шийної гривни, срібна пряжка, 2 срібні і 8 мідних напівсферичних накладок. Паяні зіркоподібні сережки вперше з'явилися в VI ст. на Сицилії і в VII ст. Потрапили у

Нижнє Подунав'є. Друга група – 3 пари срібних фібул, пара золотих і пара срібних підвісок, фрагмент срібного браслету та інші. Їх винайшли або вдосконалили майстри пастирських старожитностей. Третя група предметів місцевого походження – сім дротяних шийних гривен та дев'ять кованих браслетів.

З розвитком соціально-економічних відносин у східних слов'ян формуються 14 протодержавних утворень – так званих літописних племен. Наш край в той час входив до території розселення сіверян. Літописець так повідомляє про розселення слов'янських племен: „А друзии седоша по Десне, по Семи, и по Суле и нарекошася Север”.

На рубежі VIII-IX ст. формується нова археологічна культура – роменська, носіями якої і було плем'я сіверян. Роменські пам'ятки розташовані виключно на Лівобережжі, в басейні Десни, Сули, Псла, Ворскли і Сейму. Більшість роменських поселень знаходилися по берегах річок і інших водойм, в місцях, які займають панівне положення над місцевістю або в важкодоступних місцях. Зазвичай, це круті миси, утворені заплавою річок та їх притоками. Таким чином вони використовували рельєф місцевості для потреб оборони. Справа в тому, що в той час у східних слов'ян з'явився небезпечний ворог – хазари. Хазарський каганат на рубежі VII-VIII ст. підкорив своїй владі низку слов'янських племінних союзів, в тому числі і сіверян. Путивльщина була тоді прикордонним районом.

В зв'язку з цим різко змінюється характер поселень. Тепер це укріплені городища. Роменські городища розташовувались гніздами по 5-7-9 в 2-5 км одне від одного. Таке гніздо відтворювало оборонну систему одного племені. Ланцюги цих городищ захищали від ворожих набігів. Оборонна лінія городищ будувалась на земляному валу, який утворювався під час копання рову, і являла собою дворядний частокіл з товстих колод або стіну з горизонтальних колод, закріплених між попарно стоячими стовпами.

Житла роменської культури являли собою чотирикутні напівземлянки площею – 9-12 – 20-30 кв.м. Стіни зрубні або зроблені з дерев'яних плах. Дахи – двосхилі, спиралися на могутні стовпи. Пічки були глинобитні або вирізані в глиняному останці. Попід стінами стояли вирізані з материка лежаки.

Поховальним обрядом у слов'ян роменської культури були кремація, яка зберігалась до XI ст. Засоби поховання кремованих останків різноманітні. Широко відомий літописний опис обряду: „мертвеца сожижаху и посемь собраше кости вложяху в судину малу и поставяху на столп на путь...” Взагалі, для роменської культури характерні курганні могильники з трупоспаленням на стороні.

Приблизно з VIII ст. виникають постійні сіверянські поселення на території м. Путивля. Це було типове гніздо поселень – „градів”. Їх було п'ять і знаходились вони в ур. Городок, Коптева Гора, Нікольська Гірка, Молокозавод, Підмонастирська Слобода. Городок, завдяки своєму топографічному положенню, став адміністративно-культовим племінним центром. Тут знаходилось племінне святилище, проходили народні збори – віча та збори племінного ополчення. Тобто це було типове для того часу протомісто.

Археологи знайшли на Городку залишки стародавніх укріплень, які являли собою дворядний частокіл з колод діаметром 30-35 см. На городищах, що

розташовані на присеймських пагорбах, були знайдені різноманітні знаряддя праці, кераміка, озброєння та прикраси. У вітрині можна побачити жіночі прикраси – солярії, лунниці, круглі підвіски, які нашивали на одяг і при ходьбі вони дзвеніли, тим самим «відганяючи» злих духів. Поруч розташовані амулети з вовчого та ведмежого ікол.

Тривалий процес соціально-економічного розвитку східних слов'ян зумовив утворення однієї з найбільших держав свого часу – Київської Русі. У X ст. давньоруська держава досягла значного рівня економічного розвитку, що дало змогу зміцнити її кордони. Князь Володимир починав будувати міста навколо своєї столиці. Як зазначає літопис: „И нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне”. Саме в цей час і було засноване місто Путивль

В другій половині X ст. припинили своє існування всі поселення в урочищах Путивля, окрім ур. Городок. Тут були побудовані нові укріплення. Замість частоколу звели стіни зі зрубних конструкцій, характерні для міст того періоду. Саме цю подію і слід вважати часом виникнення міста. Точну дату назвати на жаль неможливо.

Про виникнення назви міста також нема одностайної думки. Одні дослідники виводять назву міста від річки Путивльки, яка в сиву давнину текла біля стін міста, а потім пересохла. Інші вважають, що назва міста походить від імені засновника чи першого князя, який мав ім'я Путим, Путислав, Путимисл. Існує також припущення, що назва міста походить від слова „путь”.

Таким чином, з другої половини X ст., на місці групи сіверянських поселень виникає місто Путивль. В XI ст. починається період роздрібненості Київської Русі. Путивль входить до складу Чернігівського князівства, яке утворилось в 1064 р. В цей же час відбувається чергова перебудова укріплень Путивльського дитинця – Городка. Пізніше, після виділення в Чернігівському князівстві Новгород-Сіверського удільного князівства, Путивльські землі переходять під владу його князів. В місті знаходився княжий посадник, який здійснював управління волостю. В Чернігові тоді князували Давидовичі – нащадки онука Ярослава Мудрого – Давида Святославича, а в Новгороді-Сіверському – нащадки його брата Олега, Ольговичі.

Вперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі під 1146 р. у зв'язку з міжусобицями князів Ольговичів і Давидовичів. Перший з Ольговичів, Ігор, вів боротьбу за Київський престол і потрапив у полон до свого супротивника Переяславського князя Ізяслава Мстиславича. Спільниками Ізяслава були Давидовичі: Ізяслав і Володимир. Брату полоненого князя, Святославу, вони написали: „Поиди из Новгорода Путивлю, а брата се Игоря лиши”, тобто пропонували йому княжити замість Новгорода в Путивлі, і припинити боротьбу за визволення брата. Святослав відмовився від пропозиції Давидовичів і звернувся за допомогою до Юрія Долгорукого. Давидовичі разом з сином Ізяслава Мстиславом вирушили на Путивль. По дорозі вони пограбували Ігореве сільце, яке дослідники ототожнюють з селом Ігорівка Буринського району. Навантаживши добро на вози, вони вирушили на Путивль. 25 грудня, на Різдво Христове, вони пішли приступом на місто. Та спроби захопити місто ні до чого не призвели. Путивляни мужньо билися на міських стінах. Не допомогли й обіцянки не грабувати місто: путивляни не здалися.

На допомогу Давидовичам прийшов Ізяслав Мстиславич з військом. Путивляни звернулись до нього з вимогами цілувати хрест і обіцяти не грабувати місто. Ізяслав хрест цілував, і згідно літопису місто не чіпав. Княжий же двір на Городку був пограбований. Літописець свідчить: „Ізяслав же целова к ним крест, и посадника их выведе, а своего у них посади. И ту двор Святославль раздели на четыре части, и скотьниц, бретьяниц, и товар, иже бе не мочно двигнути и в погребѣ было 500 берковьсков меду, а вина 80 корчаг; и церковь святого Вознесения всю облупиша, сосуды серебряныя, и индитьбе и платы служебныя, а все шито золотом, и кадельницъ две и кащѣи и Евангелие ковано, и книги и колоколы; не оставиша ничтоже княжа, но все разделиша, и челяди семь сот”.

Святослав відступив із Новгороду в Корачев. В Путивлі посідав київський посадник, а потім місто було передано у володіння чернігівським князям. Але вже в 1149 р., після встановлення мирних відносин, місто переходить до Святослава Ольговича, який повернувся в Новгород-Сіверський.

Як бачимо з першої літописної згадки, Путивль був добре укріпленим, багатолюдним і багатим містом. В місті розвивались ремесла: ковальське, гончарне, косторізне, шкіряне. У вітрині можна побачити різноманітні вироби путивльських ремісників: ножі, підковки, скляні браслети, прикраси, пряслиця, грузила.

Під час розкопок на Городку було виявлено місце княжого двору, а також фундамент кам'яного храму XII ст. Це була прямокутна в плані споруда (18 x 20 м), увінчана однією банею. Зі сходу розташовувались три напівкруглі вітарні виступи. З північного та південного боку також були напівкруглі виступи-апсиди, а на західному – притвор прямокутно-овальної форми. Притвор був відокремлений стіною від основного приміщення. В середині приміщення знаходились чотири восьмигранні стовпи. Стіни були зведені з плінфи, на поверхні якої є княжі знаки та клейма майстрів. На той час це була одна з найкращих архітектурних пам'яток Сіверської землі. На думку академіка Б.О. Рибаківа храм був споруджений у 30-ті роки XIII ст., тобто напередодні навали орд Батия на Русь. В експозиції можна побачити макет церкви (реконструкція Ю.С. Асеева) та плінфу з княжими знаками та клеймами майстрів.

У II-й половині XII ст. Путивльщина відігравала важливу роль в боротьбі зі степовиками. З XI ст. господарями причорноморських степів були половці, яких на сході називали кипчаками, а на заході – куманами. Ділянка Сейму в нашому краю була, на думку Б.О. Рибаківа, „воротами, через які половці в XII ст. проходили в руські землі”. Саме тому Путивль був важливим стратегічним пунктом загальнодержавної оборони від нападів кочівників. Разом з Рильськом, Ворглою та Глуховом він перекривав прохід, через який половці могли потрапити до чернігівського Задесення і далі, в глиб Русі.

В 1153 р. половці спустошили навколишні села. Путивльська дружина на чолі з князем Володимиром в 1183 р. брала участь в поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Наступного року київські князі Святослав і Рюрик у союзі з іншими руськими князями розгромили під Хоролом війська хана Кончака, який йшов з великими силами на Русь. В цьому поході не зміг прийняти участь новгород-сіверський князь Ігор Святославич. Тому домовившись зі своїми союзниками сіверськими князями, він вирушає 23 квітня

1185 р. з Новгород-Сіверського через Путивль на половців. Його син Володимир, який княжив у Путивлі, очолив передовий загін руського війська. Але похід Ігоря закінчився поразкою. Коаліція половецьких князів нанесла нищівного удару по руському війську, а самого князя разом з сином Володимиром, Кончак взяв у полон.

Після зазначених подій половці на чолі з ханом Гзою підійшли до Путивля і обложили його. Путивляни мужньо оборонялися. Половці втратили біля 2000 вбитими, серед яких був син і зять Гзи, але так і не змогли оволодіти містом. Вони лише спалили села навколо Путивля та зруйнували острог.

Цей похід князя Ігоря детально описано в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, а також поетично оспівано у безсмертній пам'ятці давньоруської літератури „Слові о полку Ігоревім”.

Найбільш яскрава і лірична сторінка „Слова о полку Ігоревім” – це плач княгині Ярославни, яка плакала-молилася на заборолі Путивля за спасіння свого чоловіка.

Згодом князь Ігор втік з полону і повернувся в Путивль, де його чекала Ярославна. Його син Володимир повернувся додому в 1187 р., але не один, а разом з молодою дружиною, дочкою хана Кончака, та дитиною.

В другій половині XII ст. триває подальше роздроблення Сіверської землі. Виникають волості, а згодом удільні князівства. Саме в цей час Путивль стає центром удільного князівства, яке проіснувало до початку XVI ст. Місто отримує нові фортечні споруди. Дитинець був захищений міцними дерев'яними стінами з заборолою та вежами, валом та ровом. Достатньо великий посад, також був захищений дерев'яними стінами, хоч і менш потужними (острог). В експозиції музею можна побачити фрагменти дерев'яних укріплень, знайдені археологами на Городку.

На початку 20-х років XIII ст. над Руссю нависла смертельна загроза – монголо-татарські орди. У травні 1223 р. путивльська дружина брала участь у битві на річці Калці, де разом з іншими руськими полками були розгромлені військами Чингізхана. А восени 1239 р. орда на чолі з Менгу-ханом захопила і зруйнувала місто, знищила майже все населення. Про героїчну оборону міста путивлянами свідчить братська могила оборонців, які загинули від рук завойовників. У могилі археологи знайшли декілька шарів людських кістяків. Їх неправильне положення, з порушеннями християнського обряду, вказує на те, що не було часу належним чином поховати загиблих. Була також розкопана напівземлянка зі слідами згарища, запасами вохри і невеличкими глиняними посудинами. Вчені вважають, що це було житло-майстерня художника. Поруч знайшли інше, також спалене житло. В господарчому льоху цього житла знайшли скелет дитини, яка сховалась в ямі і задихнулася.

Монголо-татари спустошили Сіверську землю, міста і села були випалені. Велич і могутність змінилася занепадом і пригнобленням. Все населення повинно було сплачувати данину на користь хана та монгольської знаті. Але завойовникам не вдалося знищити вільнолюбивого духу народу. Життя починало відроджуватись. Попереду була нова історична епоха.

Джерела та література

1. Археология Украинской ССР. – К., 1986., т. 1-3.
2. Баран В.Д. Козак Д.Н. и другие. Происхождение славян. – К., 1991.
3. Давня історія України. – К., 1997. т. 1-3.
4. Древняя Русь и славяне. – М., 1978.
5. Куза А.В. Малые города Древней Руси – М., 1989.
6. Каменный век на территории Украины. (сборник научных трудов) – К., 1990.
7. Літопис руський. – К., 1989.
8. Моця А.П. Население среднего Поднепровья в IX-XIII вв. – К., 1987.
9. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К., 1976.
10. Неприна В.И., Зализняк, Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., 1986.
11. Обломский А.М., Терпиловский Р.П., Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры, – М., 1991.
12. Проблемы археологии Сумщины (тезисы докладов обласной научно-практической конференции). – Сумы, 1989.
13. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
14. Словник-довідник з археології. – К., 1996.
15. Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). – Путивль, 1990.
16. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. – К., 1975.
17. Тихомиров М.П. Древнерусские города. – М., 1956.

ВІРУВАННЯ НАШИХ ПРЕДКІВ (ЯЗИЧНИЦТВО НА ГЛУХІВЩИНІ)

Язичницькі вірування наших пращурів своїм корінням сягають ще епохи палеоліту. Магічні зображення на каменях та кістках мамонта, жіночі статуетки неодноразово траплялись археологам під час досліджень палеолітичних стоянок. Так на відомій верхньопалеолітичній стоянці у с.Мізін на Чернігівщині таких статуеток виявлено більше двох десятків. У цих зображеннях простежуються первісні форми релігії – віри в існування душі, наділення предметів надприродною силою та зв'язок певного роду з якимось видом тварин. Зачатки релігійних вірувань простежуються і у поховальних обрядах верхньопалеолітичних людей: у позі небіжчиків, звичай посипати їхні тіла червоною вохрою, класти в могили знаряддя та прикраси [1]. Період так званого тотемізму і фетишизму – наділення надприродними силами різноманітних предметів й поклонінню цим „божественним” речам був найдовшим у часовому вимірі. Проте свідчень про цей час є обмаль, оскільки писемність на той час ще не існувала. Єдиними носіями інформації можуть слугувати тільки археологічні знахідки.

Наприкінці III тис. до н.е. з центральної Європи на схід пролягли міграційні шляхи індоєвропейців – представників так званої культури шнурової кераміки. В результаті їх змішання з фіно-уграми сформувалися балто-слов'яни. Відокремлюються слов'яни від балтів, на думку польського вченого-славіста Т.Лер-Сплавінського, близько середини I тис. до н.е. [2, 8]. Що ж стосується витоків слов'янської релігії на нинішній території північно-східної України, то найперші писемні джерела про віру наших предків з'являються аж у кінці I тис. Ось що писав Прокопій Кесарійський про життя склавенів та антів – ранньоісторичних слов'ян: „Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди... Вони вклоняються рікам та мавкам, іншим божествам, приносять всім їм жертви, та з допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння”. М.Костомаров вважав, що сутність слов'янського язичництва полягала в обоженні природи, визнанні мислячої сили за предметами та явищами довкілля, у поклонінні сонцю, небу, воді, землі, вітру, деревам, птахам, каменям та ін. „Релігійні уявлення слов'ян втілилися у формі ідолів, але у них не було ні храмів, ні жерців”, – писав історик. На думку М.Грушевського, у давніх слов'ян „для молитов, жертвоприношень, взагалі культу служили місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи... Слов'яни молилися на полі до неба, в лісі або біля води, приносили жертви таємним силам природи біля криниць і боліт...”. З літописів відомі слов'янські божества Сонця – Сварог, Дажбог, Хорс. Богом худоби був Велес. Бог наймогутніших сил неба і землі, блискавки та грому – Перун [3, 363, 486-487]. На даний момент ще до кінця не з'ясовано, чи мали слов'яни до останніх століть I тис. н.е. спеціальні святилища для жертвоприношень, чи обряди творилися у священних

гях та інших сакральних місцях [2, 118]. Можливо великі ритуальні споруди з'явилися саме наприкінці I тис.н.е. У 1908 році відомий археолог В.Хвойка на Андріївській горі виявив залишки цікавої споруди. Ось її опис, поданий самим вченим: „Серед руїн різних будівель, мабуть, найстародавнішим є руїни кам'яного фундаменту якоїсь загадкової споруди. Фундамент цей складався з різних за розміром каменів сірого пісковика, що набирали іноді химерних примхливих обрисів, а іноді мали наскрізні отвори... Із західного боку цього фундаменту було виявлено масивний стовп, у якому шари сильно обпаленої глини чергувалися з прошарками попелу та вугілля. Навколо велика кількість кісток та черепів тварин, головним чином свійських” [3, 175]. Академік Б.Рибаків вважав, що це залишки величезного язичницького храму. Київське капище дослідники пов'язують із культом Світовиди або Перуна [3, 567]. Подібні великі капища виникають напередодні прийняття християнства на Русі під час княжіння Володимира у кінці X ст. Він, ставши одноосібним правителем Русі, провів релігійну реформу. За наказом Володимира було створено великий язичницький пантеон з головними слов'янськими богами: „Постави кумири на холму вне двора теремного, Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хорса, и Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь” [4]. Скоріше за все, саме до цього ж періоду відносяться топонімічні назви великої кількості урочищ та місцин, що зберегли свою автентичність із дохристиянських часів та періоду християнізації Русі.

Однією з найпоширеніших назв є так звана Лиса Гора. Місцевість із такою назвою є у Печерському районі Києва, ще один пагорб з аналогічною назвою – у центральній частині Києва (гора Хоревія). Лиса гора також є і поблизу міста Дніпропетровська. Ці гори мають назву Чортова, Бусова або Бісова, Ігрище, Соборище. На їх вершинах – майданчики, що не поросли деревами. Можливо, свого часу верхню частину гір розчищали під владнання капищ [3, 277]. Пізніше, щоб відвернути людей від святих для них у минулому місць, Лисі гори почали пов'язувати з нечистою силою, місцем шабашу відьом, мовляв, тому на них навіть дерева не ростуть.

Одна з таких гір знаходиться у Глухівському районі Сумської області поряд із давнім городищем, що лежить на відстані близько двох кілометрів на північ від села Будищі в урочищі Довбилин. Інша її назва – Аксьонів Бугор [5]. Оскільки городище багаточислове (на ньому виявлено матеріали скіфського часу, колочинської культури та періоду Київської Русі) [6], точний час виникнення та існування давнього святилища можна встановити тільки після проведення археологічних розкопок на самій Лисій горі. Зовні будь-яких залишків земляних конструкцій не відмічено. По схилу гори за 10-15 м від вершини проходить неглибокий рів та насипано вал. Можливо, що він пізнього походження й не має відношення до давнього капища. З напільної сторони вхід на майданчик вільний.

Лиса гора біля с.Білокопитове Глухівського району Сумської області знаходиться на відстані близько одного кілометра на північ від села. Урочище має й іншу назву – Дівоча гора. За місцевою легендою на цій горі знаходився монастир. Аналіз письмових джерел та археологічні розвідки дають нам право

відкинути правдоподібність легенди, та за нею криється набагато давніша історія, ніж існування християнського об'єкту. Топонімічна назва Дівоча гора або Дівич-гора – не поодинокі явище. Так, скажімо, гора з подібною назвою є біля села Трипілля на Київщині. На ній виявлене давнє святилище, присвячене богині Діванні. У центрі Дівич-гори археологами знайдено жертвник-піч з дев'ятьма секціями; число 9 разом із жіночою назвою гори вказують, можливо, на 9 місяців вагітності. На Дівич-горі заборонялося перебувати чоловікам, а також чужинцям – таким загрожувала смерть [3, 151]. Як урочища з назвою Дівоча гора були пристанищем жіночої половини, так і на Лисих горах, за повір'ям, любили збиратися духи жіночої статі – відьми, чарівниці, русалки, мавки [3,252].

Лиса або Дівоча гора біля с.Білокопитове має значні розміри: висота від підніжжя до вершини не менше 35-40 м, діаметр майданчика на вершині – 30-40 м. З напільного боку є неглибокий рів. Зовні об'єкт нагадує городище, але культурного шару ні на майданчику, ні на прилеглій до урочища території не виявлено. Не виключено, що Дівоча гора могла бути одним із центральних язичницьких пантеонів невеликого регіону, що об'єднував декілька слов'янських городищ та селищ.

Інший топонімічний релікт, що дійшов до нашого часу – Красна гірка. У християнській релігії Красна або Червона гірка – перша неділя після Великодня. Одразу ж після обіду в день Красної гірки дівчата вибирали найкрасивішу, прикрашали її всілякою зеленню, на голову одягали вінок із свіжих квітів й саджали на „трон”, зроблений з клаптів дерну. Поруч ставили глечик з молоком, сир, масло та інші молочні продукти. До ніг дівчини, що уособлювала саму Красну гірку, кожна з присутніх клала свіжосплетений вінок. Довкола водили хороводи й співали веснянок. Після цього головна учасниця дійства пригощала подруг їжею та кидала їм по віночку. Дівчата повинні були їх спіймати й берегти до наступної весни. У деяких місцевостях дівчата пускали за водою вінки з прикріпленими до них запаленими свічками. Свято справляли до „третьох півнів”, а потім розходилися по домівках, бо гуляти після цього вважалося гріхом [3, 252].

У дохристиянські часи на так званих „красних” горах збиралася молодь, щоб святкувати воскресіння Сонця-Ярила. Пізніше ж виникло повір'я, що подібно до Лисих гір, де збирається жіноча половина нечистої сили, на Красних гірках збираються духи чоловічої статі – упирі, перелесники, характерники, відьмаки [3, 252].

Урочище з назвою Красна гірка є у південній частині м. Глухова, на узвишші другої надзаплавної тераси лівого берега р.Есмані (Рис.1). Одноіменну назву носить і вулиця, яка проходить з північного боку підніжжя гори. Безперечно, що народна пам'ять зберегла у цій топонімічній назві інформацію про місцезнаходження дохристиянського святилища давніх глухівчан. На першій надзаплавній терасі, на схилах Красної гірки, під час археологічних розвідок знайдена груболіпна ранньослов'янська кераміка [7]. Майже на вершині гори автором виявлена кераміка епохи бронзи, груболіпна ранньослов'янська та кружальна давньоруська кераміка XII-XIII ст.(Рис.2)

Топографічно центр гори розміщується наприкінці вулиці Червоноармійської. Можливо, саме тут і потрібно шукати залишки язичницького капища давніх глухівчан.

Після офіційного прийняття Володимиром християнства на Русі склалося своєрідне двовір'я. Християнізація здебільшого торкнулась великих міських центрів, а села та околиці Русі продовжували поклонятися своїм богам. У деяких місцях язичництво проіснувало майже до нашестя татаро-монголів. Пристосовуючись до старих язичницьких свят, які відображали у багатьох випадках досвід виробничої сільськогосподарської діяльності, християнство використало цілу низку язичницьких обрядів – масляна на початку весни, троїця з початком літа, покрови восени та ін. Також язичницькі символи продовжують існувати поряд із суто християнською символікою. Це, зокрема, стосується так званих солярних знаків, тобто знаків Сонця-Ярила. Солярні знаки мали велику кількість різновидів: просто коло, коло з різною кількістю променів, що відходять у різні боки, кілька кіл, вписаних одне в одне, хрест, вписаний у коло, свастики різних видів і т.д. Так званий „громовий знак” – шість променів у колі, дуже часто можна знайти на денцях давньоруських горщиків як клеймо (Рис.3). Подібні знаки ставились досить довгий час на дитячих колисках, ковшах для пиття, ткацьких верстатах, скринях [3, 363]. Археологічні знахідки речей з солярними знаками часто траплялися під час досліджень літописного Глухова та Глухівського району. Так, підвіска у вигляді хреста, вписаного у коло, була випадково знайдена біля городища в урочищі Аксьонів Бугор. Аналогічна підвіска в комплекті зі скляним намистом (Рис.4) була виявлена автором у 2005 р. по вул.Терещенків (м.Глухів) у давньоруській господарській ямі, яку частково зачепила траншея, прокопана для заміни каналізаційного колектора. Оскільки весь набір знаходився компактно, можна припустити, що він був не випадково втрачений, а викинутий навмисно, можливо, як непотрібний язичницький амулет після прийняття християнського хрещення. Датуючим матеріалом для знахідки може слугувати гончарна кераміка XII-XIII ст., яка у великій кількості трапилась поруч [8,36].

На території Глухова і Глухівського району знайдені і так звані амулети-обереги, до яких відносяться підвіски-лунниці, шумлячі підвіски у вигляді бубонців, пласкі підвіски-медальйони.

Знахідки бронзових лунниць походять з городищ в урочищах Аксьонів Бугор (поблизу с.Будищі) та Звенигородок (поблизу с.Ястребщина). На думку академіка Б.Рібакова, лунниці XI-XIII ст. зображували небозвід, а хрестик, що знаходився між двома ріжками півмісяця-лунниці, символізував землю [3, 283].

Шумлячі підвіски-бубонці виявлені у с.Черневе біля урочища Лука, де знаходилося селище XII-XIII ст., та у центральній частині Глухова по пров. Поштовому (Рис.5). Підвіски мали відганяти злих духів не тільки своїм виглядом (зображення на бубонцях несли у собі певний зміст), а й звуком [9, 96]. До розряду шумових амулетів можна віднести досить рідкісну знахідку на теренах Глухівщини – невелику модель писанки (Рис.6). Її довжина складає 4 см, найбільша ширина – 2,5 см. Виготовлене яйце-писанка з глини

червонуватого кольору й вкрите коричневою поливою з жовтими лініями. З ширшого боку писанки є отвір, а всередині знаходиться камінчик, який торохтить. Можливо виріб використовувався у якості дитячої іграшки. Писанка знайдена в самому центрі міста у котловані новобудови (Соборний майдан, 3). Серед супутніх знахідок – кераміка XII-XIII ст., фрагменти скляних кручених браслетів, шиферні пряслиця. Подібні писанки були досить поширеними на території Київської Русі [9]. Відомий український археолог, доктор історичних наук Моця О.П. наводить приклад знахідок їх у похованнях біля с. Липове [10, 100], аналогічна писанка знайдена у 2001 р. під час розкопок посаду давньоруського Чернігова (вул. Пушкіна, 34а) [11].

Досить поширеними амулетами-оберегами у землях літописних сіверян були зооморфні підвіски, найпопулярніші – із зображенням коня. Скарб оберегів, до якого входили фігурки коней, виявлено і у Глухові (Рис.7). Під час проведення земляних робіт на подвір'ї приватної садиби по вул. К. Цеткін, 1 були знайдені кілька зруйнованих безінвентарних поховань. Оскільки за планом 1778 р. відомо, що неподалік означеного місця стояла церква Зішестя Святого Духа, поховання були віднесені до періоду існування церковного цвинтаря, тобто XVIII ст. Після більш детального огляду місця проведення робіт, знайдено скарб бронзових підвісок. До його складу входили чотири фігурки коней, стилізована фігурка, схожа на дракона або якусь міфічну птицю та кільце. Всі фігурки сплюснені, мають зверху отвори, завдяки яким нанизувались на мотузку чи металевий ланцюжок – сліди потертостей вказують на те, що фігурки тривалий час носились на ньому. Виготовлені підвіски технікою литва. За визначенням доктора історичних наук Г.Ю.Івакіна, вони відносяться до фіно-угорських старожитностей і датуються XI-XII ст. Подібні прикраси досить часто траплялися у язичницьких похованнях сіверян. Вони виконували роль оберегів. Судячи з усього, підвіски знаходились у похованні дитини. Від кісток залишились тільки кілька плям тліну білого кольору, частково збереглися струхнявілі дошки домовини. Вона була довжиною близько 1-го метра. В західній частині поховання, де, вірогідно, мала знаходитися голова, знайдено два шматочки стрічки. Стрічка виготовлена з тканини з металізованою ниткою жовтого кольору. Подальший огляд дав змогу виявити кілька десятків фрагментів давньоруської кераміки XII-XIII ст. та шматки шлаку залізоробного виробництва [8, 36].

Як видно з описаного вище, традиції язичницьких вірувань ще досить довго побутували у народних звичаях та обрядах. До язичницьких свят пристосовувались культу деяких святих. Так, день святкування святих Бориса й Гліба перенесли ще у XII ст. на 2 травня (традиції відмічань язичницьких свят завжди виходили з господарських потреб) замість дат їх загибелі [4, 200]. Традиції язичництва переплелись із християнською релігією. Елементи тризни – язичницького поминання померлих, частково можна виявити у православному обряді поминання покійника та відвідуванням кладовищ з могилами родичів у поминальні або так звані „батьківські дні”. Зимові свята – колядки теж походять від масових язичницьких гулянь, під час яких ходили по дворах й, промовляючи заклинання з побажаннями добра та здоров'я, збирали

пожертви, а потім колективно їх ділили; якщо це була їжа, то з'їдали. На думку дослідника Г.Дяченка, давнє „кол-яда” означало „кругову їду”, „братчину” й тому етнографічне поняття „коляда” у слов'янських мовах інколи розумілось як „компанія”, „коло людей”, „складчина” [12]. Свято Івана Купала, одне з найголовніших язичницьких свят, так званих русалій, у християнській релігії співпадає з днем різдва Іоана Предтечі. В кінці літа – на початку осені, у час так званого „бабиного літа”, святкувалося язичницьке свято рожаниць, присвячене збору нового врожаю або народженню нового врожаю. У християнстві на цей час припадає свято Різдва Пресвятої Богородиці.

Отже, давні вірування наших предків хоча і відійшли в далеке минуле, але їх відгомін зустрічається як у християнській релігії, так і у безлічі етнографічних обрядів, звичаїв, церемоній. Народна пам'ять зберегла найцінніше з того, що передавалося нашими предками з покоління в покоління.

Джерела та література

1. Сегеда С.П. Антропологія. – К., 2001. – С. 172, 173.
2. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
3. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002.
4. Кузьмин А.Г. Падение Перуна: Становление христианства на Руси. – М., 1988. – С. 9.
5. Тупик С.В. Будищі – село над Клевенню. – Суми, 2002. – С. 10.
6. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження будищанського городища // Путивльський краєзнавчий збірник. Випуск 2. – Суми, 2005. – С. 10.
7. Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 р. // Науковий звіт. – Глухів, 2002. – С.6.
8. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України (Матеріали науково-практичної конференції). – Глухів, 2006.
9. Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси: Культура древней Руси. – М., 1966. – С. 141-145.
10. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. – К., 1993.
11. Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С. Роботи Північної експедиції 2001 р. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С.112,114.
12. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. – М., 1900. – С.260.

Підписи до ілюстрацій (малюнки та фото автора)

Рис.1. Урочище Красна гірка. м.Глухів.

Рис.2. Профілі вінець давньоруського посуду. XII-XIII ст. м.Глухів, кладовище на Красній гірці.

Рис.3. Клейма на денцях давньоруських горщиків. XII-XIII ст. м.Глухів, вул. Терещенків.

Рис.4 Скло намісто з прорізним бронзовим медальйоном у вигляді стилізованого хреста, вписаного у коло. XII-XIII ст. м.Глухів, вул Терещенків.

Рис.5 Шумові бронзові підвіски. XII-XIII ст. м.Глухів, пров. Поштовий; с.Черневе, вул. Пивоварова.

Рис.6 Керамічна писанка-брязкальце. XII-XIII ст. м.Глухів, Соборний Майдан,3.

Рис.7 Бронзові підвіски-обереги. XI-XII ст. м.Глухів, вул. К.Цеткін.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО м. ГЛУХОВА
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ ГЛУХІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
ЕКСПЕДИЦІЇ У 1991-2000 рр.)**

Дослідження давньоруського (літописного) Глухова (1152 р.) і його округи розпочалося в останній третині ХІХ ст. Це засвідчує «Показчик архівних матеріалів Московського археологічного товариства» по Глухівському повіту, який датований 1873 роком.¹ Зараз він зберігається у науковому архіві Санкт-Петербурзького інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (надалі НА ІМК РАН).

Хоча за даними Глухівського земства і Ярославського волосного правління від 1872 р. в ньому нараховувалося лише 7 археолого-географічних об'єктів,² все ж таки це переконливо свідчить про появу наукового інтересу до дослідження міста.

На початку 70-х років ХІХ ст. відомий археолог і історик Д.Я.Самоквасов провів першу розвідку у м. Глухові, але вона не принесла бажаних результатів, так як культурний шар був зруйнований частими перебудовами міста. На основі повідомлень волосних правлінь, наведених істориком Чернігівської землі Ф.Гумилевським та особистих спостережень Д.Я.Самоквасова, тільки на території колишнього Глухівського повіту було локалізовано на місцевості 17 городищ.³ До тогочасного Глухівського повіту частково входили і території сьогоднішніх Путивльського і Кролевецького районів. Всі ці городища з короткими топографічними і топонімічними характеристиками Д.Я.Самоквасов перелічив у праці «Давні міста Росії».⁴

У Глухівському повіті, за одну версту від села Волокитине (зараз Путивльський район), ним було розкопане давнє городище і при ньому 12 із 20 курганів⁵ Волокитинської групи. Також він розкопав 8 із 16 курганів біля села Ротівка (теж сьогоднішній Путивльський район) – Ротівська група курганів. Хронологію трупоспалень частини з цих курганів Д.Я.Самоквасов відніс до останньої чверті ІХ – початку ХІ ст.⁶

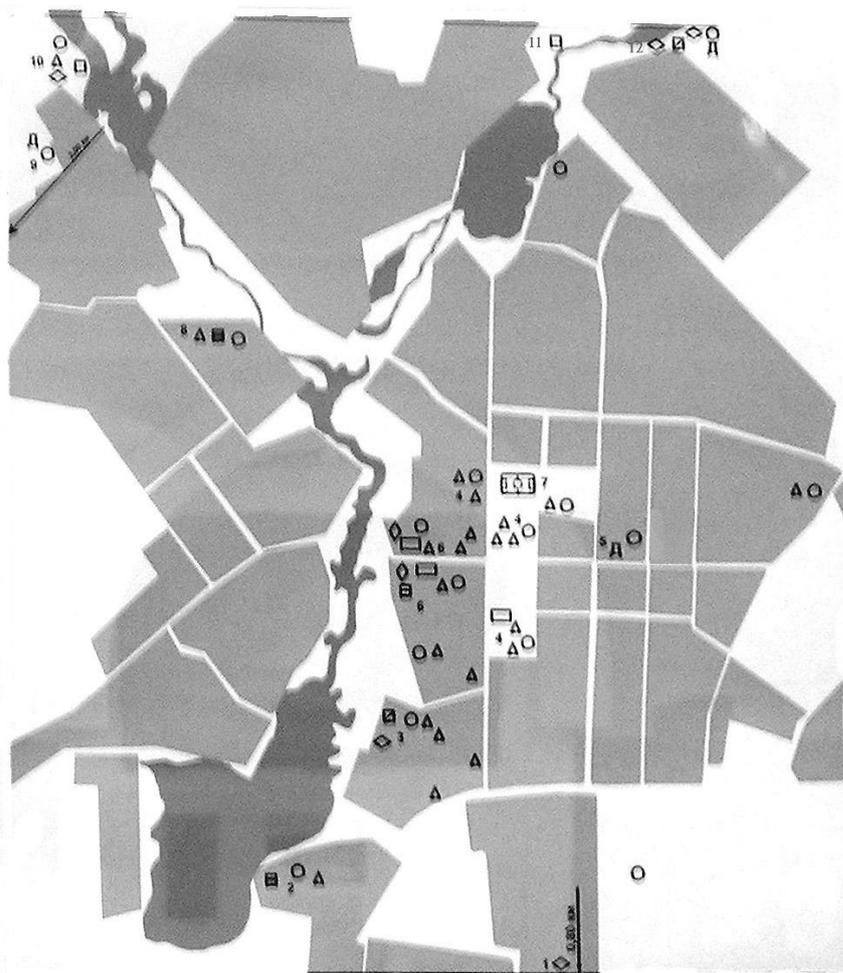
У кінці ХІХ – на початку ХХ ст., скоріш всього, спробу дослідити Глухів зробив і відомий археолог, дійсний член історичного товариства Нестор-літописця М.Ф.Біляшевський. Але в «Археологічному літописі Південної Росії» (1900., Т.2.) він пише про результати розкопок могильника біля села Богданове Глухівського повіту за 8 верст від Глухова.⁷ Зараз це село, більш відоме як колишній хутір, є частиною села Полошок. М.Ф.Біляшевському разом із викладачем Глухівської чоловічої гімназії О.М.Малинкою вдалося виявити і розкопати 3 із 7 курганів, які ним (із врахуванням трупоспалень на стороні) віднесені до ІХ-Х ст., хоча один із сучасних дослідників археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя В.В.Приймак відносить цей могильник до періоду колочинської культури (VI-VII ст.).

У звіті про підсумки поїздки до Глухова у 1901 р. М.Ф.Біляшевським дуже коротко описані православні пам'ятки, що збереглися у місті. Свідчення про археологічні дослідження у ньому відсутні.⁸

У липні 1907 р., очолювана археологом, дійсним членом «Російського археологічного товариства» і «Російського географічного товариства» І.С.Абрамовим, експедиція дослідила 18 курганів у Кролевецькому і Глухівському повітах. Із них два кургани під № 17 і № 18 було розкопано під Глуховом.⁹

Курган № 17 знаходився на відстані 4-х верст від міста на роздоріжжі між Києво-Московським трактом і дорогою в містечко Вороніж (за районом сьогоденішнього аеродрому). У ньому знайдено кістяк людини надзвичайно поганої збереженості у сидячому положенні.¹⁰ Череп кістяка лежав обличчям на південь. Слідом за ним на рівні ґрунту було знайдено до 50 кістяків поганої збереженості. Речей при розкопках не виявлено. За підрахунками археолога, доктора історичних наук О.П.Моці речі не знайдені більш ніж у 36 % всіх досліджених курганів південної Русі IX-XIII ст.¹¹

КАРТА – СХЕМА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ЗНАХІДОК У м. ГЛУХОВІ

Умовні позначення :

◇ Поселення доби бронзи	◇ Поселення і городища давньої Русі X-XI ст.
▢ Поселення слов'ян I ст.	△ Поселення і городища давньої Русі XII-XIII ст.
▣ Поселення слов'ян III-V ст.	□ Поселення слов'ян
▤ Поселення слов'ян VI-VII ст.	○ Знахідки др. пол. XVII-XVIII ст.
▥ Поселення слов'ян VIII-IX ст.	▭ Знахідки др. пол. XIII-XIV ст.
Д Кургани	

1 Урочище Борок	4 Вул. Терещенків	7 Миський стадіон	10 Чернеччина
2 Павлівка	5 Вул. Шевченка	8 Веригіне	11 Білявщина
3 Красна Гірка	6 Вул. Києво-Московська	9 Р-н аеродрому	12 Родіонівка

Курган під № 18 знаходився за 6 верст по дорозі з міста в село Годунівку (район передмістя Родіонівки (12)). Він розташовувався на пануючому над місцевістю узвишші і складав групу із 3-х курганов.¹² Два інших кургани залишилися нерозкопаними. Кістяк у кургані № 18 знайдено нижче рівня ґрунту. Він лежав головою на захід з обличчям, повернутим до півночі.¹³ Речей в ньому також не було. У звіті І.С.Абрамова кургани датуються записом під загальною позначкою X ст. Згідно типології поховального обряду, розробленої О.П.Моцею, вони датуються X-XI ст., тим більше, що другий курган відноситься до періоду переходу від язичницьких до християнських ямних поховань.

У середині 1950-х років всі чотири кургани були розорані для збільшення площі колгоспних полів.

Влітку 1907 р. проведення огляду і часткових розкопок городищ у Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Глухівському повітах було доручено члену Чернігівського статистичного комітету С.А.Гатцуку.¹⁴ Метою дослідження стало визначення їх відмінності від городищ д'яківського (угро-фінського) і роменського (давньоруського) типів. Дослідником у Мглинському, Новгород-Сіверському і Кролевецькому повітах було оглянуто і частково розкопано 34 городища.¹⁵ Як видно із звітів С.А.Гатцука і протоколів засідання «Імператорського російського археологічного товариства» за 1907 р., розкопок у Глухівському повіті ним не проводилось.

Отже, на початку ХХ ст. названим дослідникам вдалося лише картографувати округу м. Глухова і провести розкопки 25 курганів.

Після подій Громадянської війни 1917-1921 рр. археологічні дослідження на території міста у 1925-1926 рр. здійснював завідувач Глухівського музею В.А.Мальченко. Він провів розкопки старих валів і ділянок, на яких містилися будинки гетьманів, Малоросійської колегії і Успенський дівочий монастир. На жаль, у його рукописних матеріалах результати досліджень відсутні, бо були кимось, а можливо і ним, вилучені. На території Глухівського і прилеглого до нього районів у 1928-1931 рр. дослідження проводив історик, археолог, наступник В.А.Мальченка на посаді директора Глухівського музею Я.М.Морачевський. Один із примірників щоденника (його офіційного звіту) за серпень 1929 р. зберігається в архіві Інституту археології НАН України, другий – в архіві Сумського краєзнавчого музею.¹⁶ З цих майже ідентичних звітів, а також інших джерел становиться зрозумілим, що археологічних робіт в центральній частині Глухова він не проводив, окрім урочища Борок (сучасна

територія Глухова), заселення якого відніс до доби бронзового віку (II тис. до н.е.).¹⁷

Дослідження центральної (давньої) території міста фактично розпочалося лише з кінця 70-х – на початку 80-х років XX ст., коли археолог, доктор історичних наук О.В.Сухобоков зібрав невелику колекцію кераміки давньоруського часу (XII-XIII ст.) у районі міського стадіону.¹⁸ У 1987 р. розвідувальними роботами експедиції Сумського краєзнавчого музею (керівник – археолог В.В.Приймак) в цілому було окреслено територію літописного Глухова. В.В.Приймак обстежив і котлован будинку банку «Україна», де виявив фрагменти давньоруської кераміки XII-XIII ст.

Проте структурні складові частини – дитинець, посад, некрополь і приміські селища не були виявлені. Незрозумілим було і співвідношення давньоруського скарбу речей з давнім містом, знайденого під час проведення господарських робіт у середині 1980-х років місцевим жителем М.Коротюю у передмісті Глухова – Веригіне, на протилежному березі річки Есмані,¹⁹ який на цей час був датований IX – поч. XI ст. Вирішення цих і інших питань, зокрема встановлення більш ранньої доби заснування давньоруського міста Глухова, пов'язаної з містобудівельною діяльністю і зведенням фортець Великим київським князем Володимиром у межиріччі Десни і Сейму наприкінці X ст. та підтвердження згадки про місто Глухів за 992 рік в книзі «Картини церковного життя Чернігівської єпархії із IX-вікової її історії» (К., 1911) археологічними дослідженнями взяла на себе створена з ініціативи Сумського обласного відділення Українського фонду культури і Глухівського міськвиконкому Глухівська археологічна експедиція, яка розпочала роботу у вересні 1991 р.

До складу експедиції у 1991-1995 рр. входили В.В.Приймак, В.Б.Звагельський, В.І.Белашов та студенти Глухівського педагогічного інституту. У 1991-1992 рр. головним консультантом експедиції був доктор історичних наук, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології НАН України О.П.Моця. У 1999 р. до складу експедиції увійшли Є.М.Осадчий і Ю.О.Коваленко разом із складом пошукового загону «Обеліск».* Проведення стаціонарних археологічних робіт у 1991-1992, 1995 роках фінансувалось Глухівським міськвиконкомом, у 1999 р. – Державним історико-культурним заповідником у м.Глухові.

На початку робіт на розі пров. Поштового (буд. № 8) і вул. Ушинського було закладено 10 траншей і шурфів, які показали залягання материка від 0,5 до 3-х і більше метрів.²⁰ Однак у цьому місці давньоруська кераміка була представлена лише одним фрагментом. Обстеження котловану 5-ти поверхового будинку по вул. Терещенків і безпосередньо біля міського стадіону (4) спочатку дало невелику кількість давньоруського матеріалу XII-XIII ст.²¹ Але з давньоруської господарської ями було вирізнено великий уламок верхньої частини горщика кінця XI – перших десятиліть XII ст. Шурфи і розкоп площею 21 кв.м, закладені по вулиці Спартака, на території Глухівської повітової в'язниці, особливо з житлового приміщення (4) дали велику кількість давньоруського матеріалу XII-XIII ст.

Зокрема, тут були знайдені залишки гончарної кераміки, давньоруських амфор, гончарні вироби, овруцькі шиферні пряслиця, рибальські грузила, фрагменти різнокольорових скляних браслетів, плінфи (будівельної цегли), залишки музичних інструментів і ряд інших знахідок.²²

У червні 1992 р. ще раз було обстежено котлован 5-ти поверхового будинку по вулиці Терещенків, особливо його південно-західну частину. Дослідниками знайдено потужний давньоруський шар XII-XIII ст. із залишками давньоруської будівлі, скляного виробництва і вцілілою плінфою з отвором посередині, в якій входила стійка дерев'яної будівлі. Одночасно був оглянутий і зріз північної частини давнього валу на подвір'ї водонасосної станції водоканалу по вул.Терещенків напроти міського стадіону. В ньому чітко проглядався потужний шар XII-XIII ст. з уламками керамічних виробів і риб'ячої луски.

Під час обстеження площі Рудченка у вересні 1992 р. у її північно-східній частині знайдено фрагменти давньоруської кераміки і неушкоджений давньоруський посуд XII-XIII ст. невеликих розмірів. Розкоп на подвір'ї в'язниці було значно розширено додатковою площею до 40 кв.м. Він знову дав велику кількість давньоруських знахідок. Шляхом шурфування і закладки траншей були обстежені значні площі в різних частинах міста, зокрема в районі водонапірної вежі (4), де було розрито близько 80 кв. м.²³ Знайдені біля неї змістовні матеріали говорять про те, що тут функціонувало потужне селище XII-XIII ст. Серед знахідок виділяється виразний фрагмент кераміки XI ст. Майже на розі вулиць Терещенків і Спаської (напроти банку «Україна») знайдено значну кількість залишків керамічних виробів XIV ст.²⁴ А кілька розкопів на початку вулиці Красна Гірка дали давньоруський матеріал²⁵ з фрагментами скляних браслетів.

У кінці липня 1992 р. було проведено обстеження траншеї водоводу по вул. Терещенків (від водонапірної вежі до вул.Валової). В ній виявлені залишки давньоруських керамічних виробів XII-XIII ст. між вул.Спаською і Києво-Московською. Уламки давньоруських керамічних виробів були знайдені і під час закладки шурфів напроти водонасосної станції по вул. Терещенків над міським стадіоном у 1994 р.

Протягом 1994-1996 рр. та у 1997 р. було здійснено обстеження траншей під газопровід і його відводи до багатоквартирних будинків по вул. Терещенків, у західній частині вул.Києво-Московської (від буд. № 34 до будинку № 49), на подвір'ї будинків № 32 і аптеки № 19 на розі вул. Києво-Московської і Терещенків, на площі перед будинком районного вузла зв'язку, на початку провулку Поштового (біля будинку торгівлі) у східній частині пров.Шевченка, по вул.Червоній, Путивльській, Суворова і Пожежному провулку до мосту через річку Есмань. Давньоруські шари були виявлені знову по вул.Терещенків та по вул.Києво-Московській, частково перед будинком районного вузла зв'язку. У 1998-1999 рр. траншею в кінці Пожежного провулку вдалося поглибити і вийти на давньоруський шар.

1994 р. було закладено три шурфи на подвір'ї аптечного складу по вул.Терещенків, два з яких дали залишки гончарної кераміки XII-XIII ст. Цього

ж року під час обстеження водопровідного підводу до одного із будинків на території військового містечка (на стороні аптечного складу) також було виявлено давньоруську кераміку XII-XIII ст.

Під час обстеження котловану будинку по пров.Спартака (перед котельнею) у 1996 р. було знайдено велику кількість давньоруського матеріалу. Власником земельної ділянки Ю.О.Давиденком був переданий майже неушкоджений давньоруський горщик початку XII ст., знайдений у котловані. Влітку і восени 2000 р. давньоруська кераміка була виявлена на початку пров. Пожежного (буд. № 2) і на подвір'ї п'ятиповерхового будинку по вул. Києво-Московській (буд. № 38), недалеко від пров.Поштового і вул.Ушинського, де у 1991 р. розпочалися археологічні роботи.

У середині і другій половині 1990-х років дослідникам вдалося встановити, що давньоруським матеріалом насичений не тільки дитинець, але територія, яка співпадає з межами і виходить за східну і інші частини Глухівської фортеці XVIII ст., ще більш насиченої матеріалом др. пол. XVII-XVIII ст.

У передмісті Веригіне по вул.Довженка, поруч із місцем знахідки Веригінського скарбу, до якого входять два широколопасних наральники, втульчате чересло (роменські знаряддя праці) X – поч. XI ст, стержнеподібний псалій від вудил і двоє стремен (досить поширених від Уралу до Паннонії),²⁶ у 1992 р. проведено стаціонарні роботи, в результаті яких виявлене багатопарове волинцевське поселення VIII-IX ст.²⁷(8).

У червні 1993 р. при з'ясуванні можливостей подальшого проведення робіт на окремих ділянках міста було закладено два пробних шурфи в районі передмістя Красна Гірка. Один з них дав невелику кількість фрагментів ліпної кераміки епохи бронзи (кін. II тис. до н.е.)²⁸(3). Під час роботи Глухівської експедиції у 1994-1995 рр. до матеріалу епохи бронзи було додано досить велику кількість ранньослов'янського матеріалу, знайдено залишки ранньослов'янського поселення. У березні 1998 р. археолог, доктор історичних наук Р.В.Терпиловський відніс його до київської культури (III- V ст. н.е.)²⁹(3). Також тут і в районі кладовища по вул. Красна Гірка було виявлено досить велику кількість давньоруського матеріалу XII-XIII ст.

Старожитності колочинської культури (VI-VII ст.) були знайдені під час розвідок 1996 р. і 1998 р. в районі міського пляжу на озері Павлівка (2). Наявність тут ранньослов'янського поселення ще раніше прогнозувалася дослідником-краєзнавцем Ю.О.Коваленком за окремими знахідками, виявленими у цьому районі. Шурфи, закладені восени 1996 р. на краю першої надзаплавної тераси, дали ранньослов'янську кераміку.³⁰ В.В.Приймак, а потім Р.В.Терпиловський віднесли її до колочинської. Влітку 1998 р. у додаткових шурфах також була знайдена значна кількість аналогічної кераміки, і існування колочинського поселення не стало викликати ніяких сумнівів.

Наприкінці травня 1997 р. дослідження проводились у центральній частині міста (біля Київської фортечної брами). Недалеко від південно-західного мисоподібного краю надзаплавної тераси Есмані було виявлено фрагменти двох типових чорнолощених зарубинецьких мисок (II ст. до н.е. – I

ст.н.е.)³¹(6). До них додалися і уламки ліпної, з шершавою поверхнею, кераміки сірого кольору цього ж періоду. Фрагменти чорнолощеної зарубинецької кераміки знайдені і на північно-західній частині мису під час проведення розкопок 1999 р.³² Це переконливо засвідчує існування зарубинецького поселення на теренах Глухова. Також 1997 р. у районі Київської брами знайдені матеріали XI, XII-XIII ст., післямонгольського часу другої половини XIII-XIV ст.³³

Підсумки досліджень Глухівської археологічної експедиції за 1991-1997 рр. з остаточним віднесенням знайденого за цей час матеріалу до названих культур були підведені на нараді з питань стану і перспектив археологічних досліджень міста і його округи у Глухівській міській раді 2-3 березня 1998 р. за участю провідних наукових співробітників Інституту археології НАН України, докторів історичних наук О.В.Сухобокова і Р.В.Терпиловського.*

Дослідження 1998 р. в районі Київської фортечної брами доповнили ранньослов'янський і давньоруський матеріал XI, XII-XIII ст. Особливу увагу при цьому звернули на себе окремі знахідки плінфи та велика кількість її залишків, що надає можливість допускати існування кам'яної давньоруської споруди в цій, або близькій до неї частині міста. Під час робіт 1999 р. у розкопі, закладеному у південно-західній частині мису, а також 2000 р. у траншеї його південно-східної частини було виявлено ранньослов'янський матеріал, який орієнтовно відноситься до пізньозарубинецької культури (др. пол. I – III ст. н.е.).³⁴

Ранньослов'янське поселення з підйомним київським і колочинським матеріалом у 1996 р. виявлено на околиці передмістя Родіонівка (лівий берег р. Есмани (12). Тут же зустрічаються і цікаві давньоруські знахідки XII-XIII ст. У 1997 та 1998 роках два ранньослов'янських поселення виявлені в передмісті Білявщина (правий берег р. Есмани (11), а також на околиці передмістя Усівка (правий берег р.Берези (10). На околиці цього передмістя є і досить багато матеріалу давньоруської культури XII-XIII ст.³⁵ Культурна атрибуція цих трьох поселень потребує додаткового дослідження, тим більш, що на Родіонівському поселенні зустрічається кераміка епохи бронзи і більш рання, а на Усівському – епохи бронзи.

У районі Київської фортечної брами під час розкопок 1999 р. майже на рівні материка було знайдено розвал давньоруської миски грубої гончарної роботи з коротким стоячим вінчиком. Ця миска В.В.Приймаком датується кінцем X-XI ст.³⁶(6). Дослідження цього району було продовжено у 2000 р. Спочатку був виявлений матеріал, скоріш за все, скіфського періоду (VI-IV ст. до н.е.), а потім, біля місця попередньої знахідки, і аналогічний давньоруський матеріал кінця X-XI ст.* Це надає можливість говорити про локалізацію дитинця Глухова на мисі лівого берега Есмани недалеко від впадіння в неї річки Малотечі.

Відстань між дитинцем і місцем знахідки Веригінського скарбу не перевищує одного кілометра, що в цілому відповідає відстані між населеним пунктом і могильником у давньоруський період. Розташування могильників на протилежному березі річки поширене на Русі – від Приладожжя до

Чернігівщини. Інвентар Веригінського скарбу X – поч. XI ст. говорить швидше про його поховальне, ніж господарське значення, нагадуючи 2 курганних поховання у Шестовицях (кургани № 42 і № 145) та камерне поховання під фундаментами Десятинної церкви у Києві. З цих причин даний комплекс речей можна включити до числа міських.

У 1999 р. за знахідкою з поховання срібного браслету кінця X-XI ст. (його було знайдено під час земляних робіт на кістці руки померлого), фрагменту кераміки кінця X-XI ст. і залишків кістяка людини були визначені орієнтовні межі некрополя між вул. Шевченка й Глухівським педагогічним університетом³⁷(5). Як і в кургані з сидячим похованням поблизу аеродрому, кістяк був зорієнтований обличчям на південь, що було видно із розташування кісток ніг, правої руки і тазу.³⁸ Верхня частина кістяка не збереглася, бо була знищена пізнішими господарськими роботами і піднята по відношенню до ніг на 45-50⁰. Ці два поховання нагадують розкопані І.С.Абрамовим в курганах біля містечка Вороніж Глухівського повіту сидячі поховання, які він відніс до IX – першої половини X ст.

Таким чином, комплекс даних кінця X-XI ст. включає в себе дитинець на кінці мису, де знаходиться Київська фортечна брама, міські кладовища на протилежному правому березі Есмані, некрополь між вул.Шевченка й педуніверситетом. Складові частини комплексу вказують на час виникнення Глухова – рубіж X-XI ст. Очевидно, поява Глухова пов'язується з освоєнням («одержавленням») території сіверян, яка відбувалася в останні десятиліття X ст., коли поряд із містобудівною діяльністю і релігійною реформою Великого князя Володимира по впровадженню християнства здійснювалося й підпорядкування київській князівській адміністрації (замість місцевих князів) сіверянських земель. Розташування Глухова між Путивльським, Рильським, Новгород-Сіверським та Родичивським археологічними комплексами – великими центрами сіверян, та сама його назва свідчать про те, що місто виникло як опора київської влади на околиці сіверянських земель.

Отже, в ході археологічних досліджень вдалося встановити історичну топографію міста. Розташований на мисі дитинець завершується Київською фортечною брамою. Його площа нараховує близько 2,5 га, що більше площі дитинців у містах Путивлі і Вирі (Білопіллі).³⁹ Але не можна виключати, що укріплення відмежовували лише частину цього мису. Посад Глухова мав площу більшу за 10 га, досягаючи не менш 15-20 га.⁴⁰

Підсумки ранніх і особливо останніх досліджень говорять про те, що необхідно довести до кінця культурну атрибуцію (віднесення до певної археологічної культури) давньоруських знахідок кінця X-XI ст. Тут можна мати на увазі результати роботи експедиції С.А.Гатцука. За його знахідками вдалося встановити, що старожитності роменської культури поширюються на північ до Новгород-Сіверська, не заходячи у район Чернігівських лісів, що городища по річці Десні на північ від Новгород-Сіверська належать до верхньоокської культури і що на деяких городищах, особливо Новгород-Сіверських, зустрічаються сліди третьої культури, ймовірно тієї, котрій належать кургани, розкопані біля містечка Вороніж Глухівського повіту І.С.Абрамовим.⁴¹ І що є

деякі підстави вважати, що ця третя культура новіша за роменську, але котра старша із двох останніх – для судження про це не добуто ніяких даних.

В умовах відсутності у місті Глухові роменського шару необхідно вивчити і опублікувати аналітичну частину особистого архіву І.С.Абрамова та його звіти, пов'язані з археологічними знахідками, в першу чергу на території Глухівського повіту, які зберігаються в науковому архіві Інституту матеріальної культури м.Санкт-Петербурга, і, незалежно від цього, продовжити та значно розширити стаціонарні роботи на території міста Глухова і розпочати їх на території Глухівського району.

Як показують результати роботи Глухівської археологічної експедиції 1991-2000 рр. початок історії міста Глухова сягає у глибоку давнину і пов'язаний з поселеннями епохи бронзи, раннього залізного віку, зокрема зарубинецькою (першою відомою слов'янською), київською та іншими більш пізніми слов'янськими культурами. Перше слов'янське поселення з'явилося в ньому не пізніше 2006-1906 років тому. За пануючою на сьогодні, на думку автора, недосконалою методологією в Україні вік міст визначається не з появи на їхньому місці перших поселень, а з того часу, коли вони почали виконувати типові міські функції, в тому числі і оборонні. Поки що відлік давньоруського періоду, який співпадає з початком міської історії Глухова, можна пов'язати з 992 роком, часом згадки його у процесі затвердження влади Великого Київського князя Володимира та впровадження християнства в Чернігівській землі.

Джерела та література

1. НА ІМК РАН. – Ф. 4. – 1873 р. – Зв'яз. № 22. – Арк. 7.
2. Там же.
3. Багалея Д. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882. – С. 53.
4. Самоквасов Д.Я. Древние города России. – СПб., 1873; Мальченко В.А. Древняя Русь наша гордость (до татарского ига). – С. 13-16 // Рукописні матеріали музею Глухівського педагогічного університету.
5. Самоквасов Д.Я.. Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда. – 1878. – Т. 1. – С. 231; Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Там же. – С. 197; Коваленко Ю.О. Волокитинське городище VIII – XIII ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 115.
6. Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Там же. – С.198.
7. Беляшевский Н.Ф. Раскопки могильника у деревни Богданово Глуховского уезда Черниговской губернии // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2. – С. 146-148.
8. Беляшевский Н.Ф. Отчет о поездке в Глухов // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 8-16.

9. НА ПМК РАН. – Ф. 1. – 1907. – Спр. № 54. – 27 Арк ; Ф. 3. – 1907 р. – Спр. № 414. – Арк. 6,8; Белашов В.І. Глухівські кургани // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 114.
10. НА ПМК РАН. – Ф. 1. – 1907 р. – Спр. № 54. – Арк. 20.
11. Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX – XIII ст. – К., 1990. – С. 31.
12. НА ПМК РАН. – Ф. 1. – 1907 р. – Спр. № 54. – Арк. 21.
13. Там же.
14. Там же. – Ф. 3. – 1907 р. – Спр. № 310. Арк. 1.
15. Там же. – Спр. № 302. – Арк. 22.
16. Морачевський Я.М.Щоденник археологічної експедиції // Сумська старовина. – Суми, 1998. – № III-IV. – С. 42-48.
17. Макухин И.Я., Петренко В.С., Петров Г.Т., Ткаченко В.К. Глухов // История городов и сел Украинской ССР: Сумская обл. – К., 1980. – С. 227.
18. Белашов В.І.Нові матеріали з літописного Глухова // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2. – С. 44; Белашов В.І.Нові матеріали з літописного Глухова // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. Збірник статей. – Суми, 1999. – С. 28.
19. Звагельський В., Приймак В., Белашов В. Давньоруський Глухів. – Глухів, 1992. – С. 9.
20. Звагельський В.Б., Приймак В.В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. – Суми, 1992. – С.4.
21. Там же. – С.5-7.
22. Там же. – С.8-9; Белашов В.І. Археологічні дослідження Глухова (Історіографічний огляд.) // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. Збірник наукових праць. – Суми, 2003. – С. 91.
23. Звагельський В.Б., Приймак В.В., Белашов В.І. Давньоруський Глухів. – Глухів, 1992 – С.14.
24. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – С. 11.
25. Звагельський В.Б., Приймак В.В., Белашов В.І. Давньоруський Глухів. – Глухів, 1992 – С. 15.
26. Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII- X вв. // Проблемы археологии Южной Руси: (Материалы историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.»). – Чернигов, 1988. – С. 69.
27. Приймак В.В Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII-поч. IX ст. – Суми, 1994. – С. 41.
28. Белашов В.І. Нові археологічні знахідки // Народна трибуна . – 1994. – 10 серпня.
29. Поточний архів Глухівської міської ради Сумської області. – 1998. – Арк. 1; Белашов В.І. Ранньослов'янські поселення в Глухові і його окрузі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 112; Белашов В.І. Ранньослов'янські поселення на сучасній території міста Глухова і в його

окрузі // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 грудня 2001 р.). – Суми, 2001. – С. 194-196.

30. Белашов В.І. Нові археологічні знахідки // Народна трибуна . – 1997. – 10 вересня; Поточний архів Глухівської міської ради Сумської області. – 1998. – Арк. 1; Белашов В.І. Ранньослов'янські поселення в Глухові і його окрузі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 112; Белашов В.І. Ранньослов'янські поселення на сучасній території міста Глухова і в його окрузі // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (14-15 грудня 2001 р.). – Суми, 2001. – С. 194-196.

31. Там же.

32. Приймак В.В., Белашов В.І., Коваленко Ю.О. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1999 р. – Глухів, 1999. – С. 3.

33. Поточний архів Глухівської міської ради Сумської області. – 1998. – Арк. 1; Белашов В.І. Археологічні дослідження Глухова (Історіографічний огляд.) // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. Збірник наукових праць. – С.93.

34. Приймак В.В. , Белашов В.І., Коваленко Ю.О. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1999 році. – С. 2.

35. Белашов В.І. Ранньослов'янські поселення в Глухові і його окрузі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 112; Ранньослов'янські поселення на сучасній території міста Глухова і в його окрузі // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (14-15 грудня 2001 р.). – Суми, 2001. – С. 194-196.

36. Белашов В.І. Нові матеріали з літописного Глухова // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2 . – С. 45, 53; Белашов В.І. Нові матеріали з літописного Глухова // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. – С. 28-29.

37. Белашов В.І. Нові матеріали з літописного Глухова // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2. – С. 45.

38. Приймак В.В., Белашов В.І., Коваленко Ю.О. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1999 р. – Глухів, 1999. – С. 4.

39. Приймак В.В. Літописне місто Глухів (до 850-річчя першої літописної згадки) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.). – Глухів, 2003. – С. 22.

40. Там же. – С. 22.

41. НА ІМК РАН. – Ф.3. – 1907 р. – Спр. № 302. – Арк. 22.

Примітки

***Склад Глухівської археологічної експедиції 1991 р.**

1. Звагельський В.Б. – заступник директора Сумського відділення Українського фонду культури, заступник редактора Сумського обласного тижневика «Червоний промінь», начальник експедиції.

2. Приймак В.В. – завідувач Сумського філіалу Чернігівського обласного археологічного центру Інституту археології НАН України, науковий керівник експедиції.

3. Белашов В.І. – старший викладач Глухівського педінституту, науковий співробітник експедиції.

4. Моця О.П. – доктор історичних наук, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, головний консультант.

1992 р.

1. Звагельський В.Б. – заступник директора Сумського відділення Українського фонду культури, замісник редактора Сумського обласного тижневика «Червоний промінь», начальник експедиції.

2. Приймак В.В. – науковий керівник експедиції.

3. Белашов В.І. – науковий співробітник експедиції.

4. Моця О.П. – головний консультант.

1995 р.

1. Белашов В.І. – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Глухівського педінституту, начальник експедиції.

2. Приймак В.В. – науковий керівник експедиції.

3. Звагельський В.Б. – кандидат філологічних наук, науковий співробітник експедиції.

1999р.

1. Белашов В.І. – доцент, начальник експедиції.

2. Приймак В.В. – науковий керівник експедиції.

3. Осадчий Є.М. – науковий співробітник експедиції.

4. Коваленко Ю.О. – заступник директора ДКЗ, відповідальний за роботу експедиції.

***Висновки наради з питань стану і перспектив археологічних досліджень міста Глухова та його округи**

Проведена у Глухівській міськраді народних депутатів 2-3 березня 1998 р. нарада з питань стану і перспектив вивчення археологічних пам'яток доби ранніх слов'ян і Київської Русі дійшла висновку:

1. Археологічні дослідження на території м. Глухова і Глухівського району, розпочаті з кінця 70-х рр. епізодичними розвідувальними роботами, у 90-х роках переросли в систематичні. Це дало можливість виявити матеріали зарубинецької (II ст. до н.е. – I ст. н.е.), київської (III - V ст. н.е.) і, можливо, колочинської культур (V-VII ст. н.е.), сіверянські (волинцевські старожитності (VIII ст. н.е.) та давньоруські кінця X- поч. XI ст. а також XI-XIII ст. і часів після монголо-татарської навали XIII-XIV ст. Таким чином, Глухів, безпосередньо, належить до числа історичних міст України.

2. Разом з тим слід відзначити, що об'єми археологічних досліджень на території міста носили досить обмежений характер, в основному через те, що вони проводилися в період економічної кризи. Тому необхідно продовжити практику археологічних розвідок та спостережень, які проводяться зав. кафедрою соціально-економічних дисциплін, доцентом В.І. Белашовим в Глухові, а в найбільш перспективних місцях доповнювати їх систематичними стаціонарними роботами (розкопками). Крім того, дослідження на території міста доцільно поєднувати із вивченням округи Глухова.

3. Наявні матеріали дозволяють ставити питання про передісторію міста.

4. Просити ректорат Глухівського педінституту дослідити долю особистого архіву відомого археолога І.С.Абрамова.

5. Доцільно провести наукову конференцію, присвячену 850-річчю першої літописної згадки про м.Глухів (1152 р.) та археологічним дослідженням міста і його округи.

6. Під час проведення подальших досліджень необхідно є тісна співпраця місцевих науковців з фахівцями обласного центру м. Чернігова та Інституту археології НАН України.

Провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук О.В.Сухобоков

Провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук Р.В.Терпиловський

Начальник Сумської археологічної експедиції В.В.Приймак.

***Динаміка виявлення археологічних культур в м. Глухові**

1. 1991 р. – давньоруська культура кін. XI – поч. XII, XII – XIII ст.
2. 1992 р. – волинцевська культура VIII – поч. IX ст., давньоруська культура XII-XIII, XIV ст.
3. 1993 р. – епоха бронзи (II тис. до н.е.), давньоруська культура XII-XIII ст.
4. 1994 р. – київська культура III-V ст., давньоруська культура XII-XIII ст.
5. 1995 р. – епоха бронзи (II тис. до н.е.), давньоруська культура XII-XIII ст.
6. 1996 р. – київська культура III-V ст., колочинська культура VI-VII ст., давньоруська культура XII-XIII ст.
7. 1997 р. – зарубинецька культура II ст. до н.е.-I ст. н.е., давньоруська культура XI, XII-XIII ст., часів після-монгольської навали др. пол. XIII-XIV ст.
8. 1998 р. – колочинська культура VI-VII ст., давньоруська культура XI, XII-XIII ст.
9. 1999 р. – зарубинецька культура II ст. до н.е.- I ст. н.е., давньоруська культура кін. X-XI ст., XII-XIII ст., часів після-монгольської навали др. пол. XIII-XIV ст.
10. 2000 р. – давньоруська культура кін. X-XI ст., XII-XIII ст.

БАТУРИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ

Місто Батурин займає за своїм значенням одне з провідних місць в українській історії і, безумовно, є гідним символом державності України. Проте, у вітчизняній науці до недавнього часу, із-за відомих причин, реальний стан міста та деякі деталі його розвитку обмежувалися лише небагатьма й досить неточними згадками в писемних джерелах.

Але в останнє десятиліття до Батурина та його старожитностей прикута увага міжнародної україно-канадської археологічної експедиції. Саме за ініціативою дирекції Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» з 1995 року проводяться дослідження на території його охоронних зон.

Розкопками керують завідувач кафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка Володимир Коваленко, його заступник, археолог Юрій Ситий та Володимир Мезенцев, професор славістичного відділу Торонтського університету.

Метою проекту є відновлення правди про трагедію Батурина 1708 року, реконструкція головних віх історії та соціально-топографічної структури гетьманської столиці – національної святині українського народу.

Починаючи з 1995 року дослідження принесли надзвичайно цікаві результати. На території Фортеці розбили перші розкопи. У двох із п'яти шурфів було знайдено кладовище жертв страшної різні 1708 року. В одному із поховань з хаотично перемішаними кістками була знайдена відрубана голова, з правого боку на ній була невелика дірка – слід від ножа або багнету. Неподалік – скелет дитини з розколотим навпіл черепом. В сусідньому шурфі знайдено скелет чоловіка середнього віку. Це єдине поховання, де були зафіксовані залишки труни. Разом з похованням була знайдена іконка, яку, можливо, жінка тримала у руці, надіючись, що вона її врятує. Ікона зображена на мідній пластині прямокутної форми із заокругленими кутами. На ній частково збереглося зображення Діви Марії, яка тримає на руках Ісуса Христа. Ікона багатокольорова зі слідами позолоти на темному фоні. За висновками спеціалістів, вона відноситься до XVII ст. і написана іконописцями Києво-Печерської Лаври. Також з'ясовано, що вона була пошкоджена при пожежі. Характер пошкоджень свідчить, що ікона деякий час знаходилась в закритому приміщенні при високій температурі, внаслідок цього зображення потекло, зберігся лише загальний контур. На місці очей Діви Марії – обпалені краплини фарби, вона ніби плакала за тисячами вбитих та закатованих мешканців і захисників міста.

Роботи також проводились на Гончарівці – заміській резиденції І.Мазепи, розташованій за 2 км південніше від центру Батурина (вище по течії річки Сейм). Близько 1700 року гетьманом тут був споруджений великий триповерховий мурований палац у західноєвропейському бароковому стилі і дерев'яна домова церква. Розкопки вцілілих частин підмурків та фундаментних ровів палацу дозволили археологам відтворити

в загальних рисах його план. Для того часу це була велика цегляна споруда з прибудовою і підвальним поверхом.

Центром середньовічного Батурина була Цитадель, де після 1669 року власне і знаходилась резиденція гетьманів. На цій території у ході розкопок відкрито рештки напівземляних жител з глиняними печами доби Київської Русі. Знахідки підтверджують думку археологів про те, що давній Батурин виріс навколо невеликої фортеці, побудованої у XI ст. на березі р. Сейм, південному рубежі Чернігівського князівства.

Також експедиція дослідила залишки галереї чи ганку центрального гетьманського палацу. Там чітко простежуються сліди пожежі 1708 р., яка зруйнувала цю споруду. У 2001-2004 рр. рештки палацу було повністю відкрито і відтворено його план та тип архітектури. Резиденція гетьманів Дем'яна Многогрішного(1669 - 1672рр), Івана Самойловича (1672 - 87рр), Івана Мазепи(1687-1708рр.) була порівняно великою, прямокутною, одноповерховою кам'яницею, перекритою склепіннями. Ймовірно, вона належала до типу традиційних мурованих палат козацької старшини, який походить від народної дерев'яної житлової архітектури. Найближчими аналогами є будинок канцелярії козацького полку у Чернігові (1690-х рр.) та дім І.Мазепи у Києві. Дослідники встановили, що ця цегляна споруда мала значні розміри 26 x 20 м, один поверх, три ганки, центральний коридор, кілька кімнат та зал з цегляною підлогою та печами, прикрашеними кахлями.

На місці колишньої фортеці вдалось віднайти цвинтар головного храму гетьманської столиці, собору Живоначальної Трійці, який звели до 1692 р. на кошти гетьмана І.Мазепи. Собор також було зруйновано в листопаді 1708 р.

На даній території дослідження 2003 року відкрили залишки великої дерев'яної хати представника козацької старшини, можливо, полковника, побудованої наприкінці XVII чи на початку XVIII ст. Вона мала площу 76,5 кв. м, чотири кімнати та сіни. Печі цього заможного житла прикрашали дорогі високохудожні кахлі, а покрівля була з полив'яної черепиці.

Влітку 2004 року українські та канадські історики продовжили розкопки у м.Батурині. Зондажами дослідили стіни підвалу та підмурки будинку Кочубея – найвидатнішої пам'ятки архітектури міста, що дійшла до наших часів. Дослідники реконструювали первинний план будови та розкопали підземні масивні контрфорси з цегли, які підтримують кожний куток її підмурків. Такий спосіб підсилення підмурків є новою рисою ще мало вивченої будівельної техніки мурованих споруд українського бароко. Печі будинку були оформлені вишуканими керамічними кахлями з блакитною поливою та рельєфним зображенням рослин з листям, квітами та виноградними гронами. Знайдені великі фрагменти декоративних плиток дозволили реставрувати кілька цікавих екземплярів. Добре збереглась кахля з реалістичним рельєфом шляхтича, озброєного шпагою у західноєвропейському вбранні та взутті кінця XVII – початку XVIII ст. На терені фортеці археологічні дослідження відкрили залишки п'яти дерев'яних жител і 20 господарчих споруд міщан, що були спалені під час

руйнування міста. В одній з домівок знайшли кістяк непохованої жертви погрому. Також виявлені рештки шинка з великою кількістю побитих керамічних кухлів та скляного посуду XVII – XVIII ст.

У 2005 р. археологи відкрили залишки кількох дерев'яних жител мешканців фортеці, спалених під час погрому 1708р. На території фортеці знайдено багато срібних і мідних польських, чеських та російських монет, три натільні хрести, та частини гравірованої мідної оправы ікони чи книги, дві срібні обручки та мідний перстень – печатку з різьбленим зображенням Адама і Єви, полив'яні люльки у формі квітки та чобітка, численні уламки вишуканих кахлів з рельєфним орнаментом, фрагменти столового керамічного і скляного посуду XVII – XVIII ст., а також мушкетні і пістольні кулі, гарматне ядро і картеч та наконечник списа.

Особливо цікавим є уламок скляної посудини з уривком напису кирилицею. Такі археологічні знахідки, як фрагменти скляної чорнильниці (каламар) та перстень з печаткою, якою завіряли листи, грамоти та інші документи, є свідченням перебування у гетьманській столиці генеральної канцелярії.

Першочергове завдання для експедиції в 2006 році – знайти систему оборонних споруд з подальшим відновленням стіни та ровів для відбудови зовнішніх стін укріплень XVII ст. Таким чином, були досліджені оборонні споруди на Цитаделі. Знайдені два різночасові рови та кліті оборонних споруд, як засипані глухі, так і жилі з внутрішнього ряду. Виявлено цвинтар Воскресенської Замкової церкви. Цього літа археологи відкрили 36 поховань літніх чоловіків, жінок і дітей, які трагічно загинули під час руйнування Батурина російським військом у 1708 році. Багато з них мали сліди насильницької смерті. 21 серпня настоятель Свято-Покровської церкви – о. Роман відправив панахиду над жертвами погрому.

Метою робіт цього року на власне місті-Фортеці постали пошуки церкви Живоначальної Трійці – головного храму міста XVII ст., по напрямку вулиці до церкви. Нарешті, після довготривалих пошуків, наприкінці цього річного археологічного сезону вдалося зробити сенсаційне відкриття. На городах місцевих жителів було знайдено фундамент та апсидну частину цього храму. Дослідження буде продовжено і наступного року.

Речовий матеріал досліджень 2006 р. репрезентований багаточисельними уламками керамічного та скляного посуду, срібними та мідними російськими та литовськими монетами, керамічними люльками, свинцевими кулями та картеччю, чавунними ядрами, побутовим реманентом, лекальною цеглою та цеглою у вигляді півкола, різноманітними кахлями XVII – XVIII ст., різних за формою, орнаментами і сюжетними зображеннями. Найбільш вишукані з них були вкриті барвистою поливою з візерунками.

З поміж знахідок окремо відзначимо: бронзові хрести з підліткових поховань, ладанку, що являла собою залишки шкіряного мішечка, в якому знаходився бронзовий хрестик із фрагментами скляного та кришталевого намиста.

Таким чином, дослідження Батурина дозволили отримати значну за обсягом і надзвичайно важливу інформацію про структуру та характер укріплень, час виникнення та етапи формування однієї з історичних столиць України – Батурина. Експедиція зібрала цінні археологічні джерела для вивчення розвитку столиці козацько-гетьманської України. Відносяться вони, головним чином, до часів її піднесення за правління Івана Мазепи. Розкопки значно розширили знання про архітектуру, будівельну техніку та декор мурованих палат гетьманів і козацької верхівки, зокрема головної резиденції Мазепи, а також про художню кераміку Батурина XVII–XVIII ст. і впливи на них барокового мистецтва Західної Європи.

Десять років розкопок принесли нові відкриття, сенсаційні знахідки. До фондів заповідника передано близько 15 000 одиниць археологічних експонатів, серед яких безліч унікальних. На їх основі планується створити Музей археології Батурина. Та все ж на сьогодні досліджено лише 0,1 % території давнього міста, зайнятої нині приватними садибами, інтенсивна господарська діяльність власників яких невинно продовжує нищити безцінні сторінки нашої історії.

Експедиція планує продовжувати розкопки упродовж наступних років, відкриваючи нам багато цікавого і невідомого з історії рідного міста.

Джерела та література

1. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Наукові звіти про археологічні роботи 1995-2005 рр. на території смт. Батурина. – Чернігів.
2. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – с. 20.
3. Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць. // Радянське село. – 1971. – № 79 – с. 83.

ГЕТЬМАНЩИНА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ АСПЕКТІ

Гетьманщина – українська козацька держава 1648-1764 рр., яка утворилась в ході Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. У цій війні народ відстояв право на своє етнічне існування, вступив в новий етап етнополітичного, духовного розвитку. Богдан Хмельницький, створюючи Українську гетьманську державу, певною мірою продовжив, розширив і розвинув, піднявши на вищий щабель, політичну систему Запорізької Січі й організацію Запорізького війська. До XVIII ст. навіть офіційна назва Української гетьманської держави була такою: «Військо Запорозьке», а офіційний титул голови держави – «Гетьман війська Запорозького». Напередодні укладення Переяславського договору 1654 року територія Гетьманщини окреслювалась такими містами і містечками: Ямпіль – Чернівці – Мурафа – Красне – Вінниця – Пилявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин. З російсько-українсько-польської війни 1654 -1656 років до її складу входила також південна Білорусь.

Гетьманщина мала самобутній адміністративно-територіальний устрій, який склався на основі традицій козацького самоврядування. Вона поділялась на полки і сотні. Кількість полків і сотень не була сталою. Після Зборівської угоди встановлено норму двадцять полків, по десять на кожному березі Дніпра. На правому боці були такі полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький, Подільський, Брацлавський і Поволоцький. Я не лічу тих полків, що з'являлися на якийсь час і знову зникали, от як Овруцький. В Лівобережній Україні – Переяславський, Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький, Миргородський (в нього входила майже вся Полтавщина і частина Херсонщини), Гадяцький, Лубенський, Полтавський, Стародубський. Столицями України у різні часи були: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Полково-сотенний устрій – це система адміністративно-територіального та військового поділу Гетьманщини. Вищу владу представляли три інституції: Генеральна військова рада, гетьман і рада генеральної старшини. Вищі військові органи були водночас і вищими органами адміністративного управління. Однією із характерних рис полково-сотенного устрою була чітка управлінська вертикаль. Гетьман за допомогою генеральної старшини здійснював управління на загальнодержавному рівні. Обсяг повноважень гетьмана забезпечував його верховенство в адміністративній, судовій та військових сферах. Йому підпорядковувались полковники, які управляли на регіональному рівні. Елементи демократії були важливою складовою полково-сотенного устрою, адже вони були найефективнішим стримуючим старшинську сваволу чинником. Система козацьких рад (загально-військових, полкових та сотенних) забезпечувала вплив суспільства на прийняття найважливіших рішень, а виборність козацької старшини обумовлювала її відповідальність перед суспільством. Це стосується передусім гетьманської влади. Гетьман, який втрачав авторитет і підтримку суспільства,

втрачав і владу. Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг, що було історичними атрибутами державності.

Загроза політичної ізоляції спонукала гетьмана Б.Хмельницького до укладення Договору з Московським царем. «Переяславський акт 1654 року сприяв розв'язанню зовнішньо-політичних проблем, однак натомість потенційно унеможливував втілення в життя ідеї державного будівництва на території України, яке базувалося на національному рівні».¹ Якщо на перших порах хитку рівновагу в українсько-російських відносинах вдавалося втримувати значною мірою завдяки авторитету Б.Хмельницького, то після смерті гетьмана її було порушено на користь сильнішого Московського царства. Крім об'єктивних передумов даного процесу слід відзначити вплив на нього нестабільності на Україні після смерті Б.Хмельницького. «Серед цієї внутрішньої боротьби кожна партія мусить звертатись за допомогою до сусідніх держав, не покладаючись на свої сили. Через те кожна сусідня держава вважає край своїм, веде за нього боротьбу і чим далі, тим сторони становляться більш жорстокими. Наслідком цього стає руйнування краю. Уся південна сторона України без гіперболи обертається у справжню пустелю. Найменш постраждали при цьому полки Ніжинський, Переяславський, Стародубський».²

Українська держава як єдиний суспільно-політичний організм перестала існувати. На її теренах формувалися два державні утворення з окремими урядами, військами, фінансами, політикою, причому обидва перебували у стані війни. У 1660-1663 рр. Гетьманщина поділена на Лівобережну (під контролем Росії) і Правобережну (під контролем Польщі). Цей поділ був закріплений Андрусівським миром 1667 р. і «Вічним миром» 1686 року. У 1676 році правобережна частина Гетьманщини була скасована польською владою і з цього часу вона зберігалася тільки в межах Лівобережної України. На Правобережжі полково-сотенний устрій проіснував до 1714 року, на Лівобережжі – 1782 року.

Тенденція до обмеження суверенних прав України і поступове підпорядкування її інтересів інтересам російської монархії повною мірою знайшла вияв у першій чверті XVIII ст. – період правління Петра I. Події 1707-1708 років прискорили процес підпорядкування інституту гетьманства російському престолові. Вибори гетьмана проходили у Глухові під пильним наглядом двох російських полків і за вирішального впливу царя. Зокрема, він відхилив кандидатуру чернігівського полковника П.Полуботка та зупинив свій вибір на Стародубському полковникові І.Скоропадському. Істотних змін зазнав і сам гетьманський статус. 18 липня 1709 року Петро I призначив стольника А.П.Ізмайлова резидентом при Скоропадському. Логічним продовженням політики уряду Петра I, спрямованої на обмеження гетьманських прерогатив, було створення на весні 1722 року у Глухові Малоросійської колегії. Після відомих подій 1708-1709 років за наказом російського царя на Україні були розквартировані десять драгунських полків. Їх утримання лягло важким тягарем на плечі української людності. Тому гетьман і старшина неодноразово зверталися до російської влади з проханням вивести їх з України.

У XVIII ст. посилювалось втручання російського уряду на призначення полковників, і на полковницькі уряди стали призначати російських дворян. Першим

полковником з російських дворян став граф Толстой, який очолив в 1719 році Ніжинський полк.³ Посилення залежності Гетьманщини від Росії особливо негативно позначилося на долі полково-сотенного устрою. У Гетьманщині залишилося 10 полків. Незважаючи на втручання російського уряду у її внутрішні справи і контролю зовнішньополітичної діяльності, все ж управління та соціально-економічна політика України здійснювалася українцями, їм належали ключові позиції у судах, фінансах, армії та оподаткування населення.

Функціонування державних інституцій Гетьманщини забезпечувалося стягуванням з населення різноманітних, натуральних і грошових податків, митних зборів. При обкладанні податками брали до уваги загальний добробут податної особи: поділ здійснювався на убогих, піших, мізерних, заможних. Збори мали переважно натуральний характер. Наприклад, головними платниками податків за доби І.Мазепи були власники волів, коней, млинів, гуралень, купці, орендарі, тобто ті, хто мав достаток і заробіток.⁴ Окремо існували ратушні та церковні збори – вони йшли на утримання органів місцевого самоврядування й церковні потреби. Доходи з млинів «військову мірочку» збирали спеціальні «дозорці».⁵ Існувала оренда на горілку, дьоготь, тютюн. Значний збір надходив до Скарбу Військового від пасік. Стягувалися довізні, транзитні і внутрішні митні збори. Наприклад, за часів І.Мазепи торгівельне мито становило «60 тисяч злотих щорічно», а оренда на горілку, тютюн і дьоготь «180 тисяч злотих щорічно».⁶ Особливістю одаткової системи Гетьманщини було надання відповідальним посадовим особам рангових маєтностей. Так, І.Мазепа, ставши гетьманом, отримав ранг 19654 двори, в яких мешкало понад 100 тисяч селян. Вони розміщувалися у 72 селах, слобода Прилуцького, Стародубського, Ніжинського, Чернігівського, Гадяцького, Переяславського та Київського полках.⁷ Для свого утримання полковник мав по чотириста дворів, генеральний суддя – 300, г. хорунжий, г. бунчужний – 200 дворів.⁸ У збиранні цих коштів єдиних правил не було. Фінанси гетьманського двору і Військового Скарбу не були чітко розмежовані. Посаду підскарбія, або генерального скарбника було утворено у 1729 році для нагляду за прибутками та витратами країни, за часів Д.Апостола. Їм став А.Маркович, колишній лубенський полковник. На його утримання давалися землі з 300-ми будинками.⁹ Рангові маєтності і взагалі земельна власність старшини мали умовний характер, бо після усунення державців з посад (особливо, примусово-конфліктного), земля передавалася наступним володарям відповідальних посад.

О.М. Лазаревський вказує, що с. Слоут, яке засноване на початку другої половини XVII ст. з дозволу українського гетьмана Б.Хмельницького у 1712 році гетьманом І.Скоропадським, було віддане у користування генерального писаря С.Савича. Село Дунаєць засноване у XVII ст. Глухівським козаком Радьком. Слободою, що розташована на території села, заволодів гетьман Самойлович, прикупивши до неї землі, а потім надумав її віддати майбутньому своєму зятю князю Ю.Четвертинському. Але гетьмана було скинуто і це стало на заваді його плану.¹⁰

Населення рангових маєтностей сплачувало податок не особисто, скажімо гетьману, чи полковнику, сотнику, як людині, а для виконання ними владних

повноважень. З отриманих доходів, наданих на уряд маєтностей вони повинні були забезпечити функціонування гетьманської адміністрації по вертикалі. Між ранговими селами існував розподіл форм сплати податку: одні з них мали здати на «гетьманську булаву» певну кількість свійської птиці, інші – солі, дичини, треті – грошей. Причому останніх посполиті здебільшого не платили. Це робили за них орендарі млинів на територіях рангових маєтностей. Відповідно, посполиті возили їм дрова, заготовляли сіно, гатили греблі тощо. Селяни вільно переміщались в межах Гетьманщини.¹¹ Податок в грошах з рангових маєтностей, кошти від мита і оренд складала головні бюджетні державні надходження.

Головними бюджетними витратами Гетьманщини були: платня козакам і старшинам десь 950000-1000000 золотих, компанійцям і сердюкам – 100000-120000 золотих.¹² Так як у Гетьманщині було закріплено поділ суспільства на старшинсько-шляхетську еліту(старшину), козацтво і посполитих (міщан і селянство), а десь 200 тисяч представників козацького стану користувались пільгами і не сплачували військових грошових повинностей, то від кожного землероба брали щорічний податок 2 або більше польських золотих залежно від платоспроможності. Враховуючи, що на території Гетьманщини було одинадцять великих міст, 126 містечок і майже 1807 сіл з населенням близько 1,2 млн. чоловік (за іншими даними 1,5 млн.-1,8 млн. чол.).¹³

Міщани – мешканці полкових і сотенних міст. Вони вибирали собі репрезентантів – міських отаманів, до яких належала судова і адміністративна влада. Треба виключити ті міста, якими управляв не отаман, а магістрат. Це були міста, що ще від польського уряду отримали привілеї управлятись по Магдебурзькому праву. В Лівобережній Україні їх було 11, рахуючи між ними і Київ: Ніжин, Козилець, Остер, Новгород-Сіверський, Глухів, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Мглин. Війти магдебурзьких міст завжди брали участь у виборі гетьмана. Апеляційною інстанцією проти магістратського суду був гетьманський. Треба звернути увагу на Ніжин. Два окремі магістрати: перший звичайний, другий дав Хмельницький грекам-колоністам.

Гетьманський уряд постійно аналізував реакцію населення на оподаткування. На з'їзді старшин у 1694 році говорилось, що «аренда вигідніє, а побори чорному народу тягостніє, потому что побори берут и с то человека, котрий одним хлебом без промыслов довольствуется, отчого бедний человек до конца разоряется».¹⁴ У 1708 році Петро I скасував горілчані оренди, чим в реальності переклав увесь тягар оподаткування на не заможних селян, рядових козаків, міщан.

Українська система господарювання була набагато ефективнішою за примусову працю кріпосних. Французький історик XVIII ст. Жан Бенуа Шерер писав: «Мешканці Малоросії у минулому не обкладалися податками. Царствующа імператриця, щоб не дратувати їх подушним податком, наказала щороку збирати по карбованцю від кожної оселі. Нині ж незважаючи на свої привілеї, вони зобов'язані платити подушне, як селяни Великоросії».¹⁵ Згідно з «окладом», або податком, що його збирали у 1773 році у Малоросії було: осель козаків 84065, осель посполитих 162840. Кожна з цих осель платила по карбованцю, а разом 246905 карбованців.¹⁶

Хоч і в деформованому вигляді, полково-сотенний устрій був більш привабливий для українського суспільства, ніж загальноросійський устрій, тому він проіснував до 80-х років XVIII ст., коли був ліквідований російським урядом.

Джерела та література

1. Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині 18ст. // Український історичний журнал. –1993. –№2,3.
2. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. – Київ, 2004.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – Київ, «Дніпро». –1991.
4. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, «Сіверянська думка». – 1998.
5. Жан Бенуа Шерер. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії. – Київ, «Український письменник». –1994.
6. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, «Сіверянська думка». –1998.
7. Ситний І.Мазепина книга// Голос України. – 1994. –6 серпня.
8. Жан Бенуа Шерер. Літопис Малоросії...– С. 72.
9. Там же. – С. 70.
- 10.Лазаревський О. Описанае старой Малоросии. – Т.2. – 1893. Полк Ніжинський
11. Гужій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (2 половина 17- 18 ст.). –Київ,1994.
12. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, «Сіверянська думка». – 1998.
- 13.Субтельний О. Україна. Історія. –Київ. –1993.
14. Павленко С.Міф про Мазепу. –Чернігів, «Сіверянська думка». – 1998.
15. Жан Бенуа Шерер. Літопис Малоросії...– С. 73.
- 16.Там же. – С. 71.

**РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ XVII ст. З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м.ПУТИВЛІ**

В попередніх публікаціях було надруковано, здебільшого, документи, які мали відношення до поземельних стосунків. Цього разу публікуються документи, які ілюструють інші сторони життя путивлян XVII століття: розслідування кримінальних справ, шлюбні угоди, збір податків та інше.

Тексти подано у хронологічній послідовності. Збережено тогочасний правопис. Окремі виправлення явних помилок та розділові знаки внесено без застережень. Місця склейок (сстави) позначено знаком //.

“Поемная запись” - шлюбна угода між Парасковією Савеліївною Череповою та Кузьмою Зіновійовичем Яциним.

Інвентарний №364, КВ №4873

Документ ілюструє практику оформлення шлюбно-майнових відносин у середньовічній Росії. Містить, незважаючи на невеликий обсяг, чимало відомостей про тогочасних путивлян – прізвища, майновий та соціальний стан та інше.

“Се аз вдова Парасковья Савельева дочь путивльца Ивановская жена Черепова, зговорила есми отдать замуж племянницу свою девицу Агафью Михайлову доч Черепову, за путивльца Зинова сына за Козму Яцына, на срок в нынешнем во РПА(1673р.) году, после Воскресенья Христова, в неделю жен-мироносиць. А будет яз, вдова Поросковья, не отдам племянницу свою, девку Агафью, за Зинова сына Козму, на тот срок, кой в сей записи выше сего писан, и ему, Зинову, взять на мне, вдове Пороковье, по сей записи сто рублев денег московских. А благословляю яз, вдова Пороковья, племянницу свою девицу Агафью, Божиим милосердием образ Пречистыя Богородицы на красках. А приданого за нею даю: однорядка вишневая добрая, с круживом золотным, да другая однорядка подносок, да шубка червленая с пухом, с пуговицы серебряныя, да сукня новая фподносок, да чепь са кресты серебряныя, да серги двою жемчуги позлаченныя, перины да узголовья, да попона, да холст, да полог, да таз, да корова, да шуба адевалная боранья новая, да вместо челеди на пять рублев денег ходячих. А отдать мне, вдове Пороковьи, те денги пять рублев во сто осмдесят втором году (1674р.). А при сей поемной записи сидели третий Благовещенской поп Федор Яковлев, да путивльцы Федор Иванов сын Черепов, да Денисей Савельев сын Литвинов. А на то послухи Степан Лепков да Фома Иванов сын Головачов. А поемную запись писал по противням Ивашька Благовещенской. Лета ЗРПАг. (1673р.) апреля в день“.

Напис на звороті: “При сей записи Благовещенской поп Федор сидел, и вместо дочери своей духовной Порокови Ивановской жены Черепова по ея велению руку приложил. К сей записи Петр Черепов места Дениса

Литвинава по его веленью руку приложил. Послух Степашка Ляпков руку приложил. Послух Фомка Головачев руку приложил“.

Коментар:

1. Черепови належали до дітей боярських – нижчого феодального стану. У Путивльському повіті проживали принаймні з XVIст. Іван Черепов у 1594р. служив у загоні кінних самопальників (Анпилогов Г.Н. Новые документы о России XVI-XVII в.в. – М., 1967 –с.139.) Федір Черепов у 1652р. брав участь у зустрічі посланця гетьмана Б. Хмельницького – І. Іскри (Воссоединение Украины с Россией –т.3 – М.1954 - с.163).

2. Рубль до 1654р. був умовною лічильною одиницею, яка складалася зі 100 копійок. В 1654р. було зроблено спробу карбувати рублі з талерів, але спроба виявилась невдалою, і рубль залишився лічильною одиницею до 1704р., коли Петро I став випускати рублі у вигляді монети (Зварич В.В. Нумизматический словарь – Львов, 1978 – с.147). Формулювання “сто рублев денег московских” означає, що сума мала складатися саме з денег московських – у XVII ст. – срібна монета вартістю в півкопійки. Існували денги й новгородські (Зварич В.В. Вк. пр. – с.53).

3. Послух – свідок. Давньоруське право розрізняло послуха, який свідчив про почуте, і відока, який свідчив про бачене. Судебник 1550р. вимагав “не видеv не послушествовать, а видеvши сказать правду” (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – т. XXIV- СПб., 1898 – с.684).

4. Судячи з переліку обіцяного у посаг майна, економічне становище дітей боярських Черепових було на той час досить міцним. Однорядка – “долгополый кафтан без ворота, с прямым... запахом и пуговками, однобортный... суконный, и обычно зеленый женский кафтан особого покроя с пуговичками” (Даль В. Толковый словарь – т.2 - М., 1955 – с.654). Для прикладу наведемо опис одягу заможних путивлян, зроблений Павлом Алепським, секретарем Антіохійського патріарха Макарія у 1654р.: “Дружини вельмож були у платтях з дорогоцінних тканин та хутра, на які накинута рід епанчі з великими гудзиками, обшита хутром, дуже довгої і в більшості випадків рожевого та червоного кольору, а на голові у них бархатні ковпаки, всіяні золотом та перлами”.

Чолобитна дітей боярських Івана Андрійовича та Василя Андрійовича Черепових до царів Івана та Петра Олексійовичів та царівни Софії Олексіївни.

Інвентарний №343, КВ №4852

“Великим государем, царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и великой государыни благоверной царевне и великой княжне Софии Алексеевне, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцам. Бьют челом холопи ваши, путивльцы Ивашка да Васка Андреевы дети Череповы, на Зинова Козмина сына Панова. В прошлом, государи, во РЧГ(1685р.) году, по словесному челобитью ево, Зиновьева человека Васки Лавушки, в Путивле, в приказной избе, перед столником и

воеводою, перед князь Тимофеем Ивановичем Волконским, будто наш, холопей ваших, села Череповки волных людей черкас Ивашка Бондоренок убил ево, Зиновьева волного ж новоприхожего черкашенина Данилку Плугатыря. И против челобитья ево, Зиновьева, человека, за того ево волного человека Данилку Плугатыря, отдан ему, Зинову, без суда, без очной ставки, и без крепостей, наш, холопей ваших, старинной крепостной крестьянин Ивашка Кочанов, з жаною и з детми, с той вашей, великих государей, жалованой с нашей вотчины деревни Череповой, а та наша, холопей ваших, вотчина, деревня Черепова, от села Череповки в тридцати верстах и болши. Да в прошлом же, государи, во РЧГ же году, били челом мы, холопи // ваши, вам, великим государем, чтоб то дело ис Путивля взять в Севск. И против нашего, холопей ваших, челобитья, даны нам, холопом вашим, две государевы грамоты в Севск, к околичему и воеводе к Леонтию Рамановичу Неплюеву с товарищи, чтоб то дело с Путивля взять в Севск. И по тем вашим, великих государей, грамотам, того дела ис Путивля князь Тимофей Иванович Волконской не выслал, дружа ему, Зинову. Да в прошлом же, государи, во РЧГ же году, бил челом он, Зиновий, вам, великим государем. И против ево зиновьева челобитья, дана ему, Зинову, ваша, великих государей, грамота, чтоб то ж дело ис Путивля взять к Москве. И по той вашей, великих государей, грамоте, то дело ис Путивля к Москве послано, в Сыскной приказ. И дана ему, Зинову. Ваша, великих государей, грамота в Путивль, чтоб тем же нашим старинным крепосным крестьянином деревни Череповой, Ивашкою Качановым, з жаною и з детми владеть ему, Зинову, по прежней отдачи князь Тимофея Волконского. А нам, холопом вашим, велено сыскивать того волного черкашенина Ивашку Бондыря, // поставить в приказной избе в Путивле. И мы, холопи ваши, того Ивашку Бондыря сыскали, и в Путивле в приказной избе поставили, против ево грамоты, какову он привез от великих государей в Путивль. Да в прошлом же, государи, во РЧГ ж году, били челом мы, холопи ваши, вам, великим государем, о том своем // крепосном крестьянине, о Ивашке Кочанове. И против нашего, холопей ваших, челобитья, дана нам ваша, великих государей, грамота в Путивль, чтоб тем своим крепосным крестьянином деревни Череповой Ивашкою Качановым з жаною и з детми владеть нам по прежнему, да вашего, великих государей, указу. А ему, Зинову, велено отказать. Да в прошлом же, во РЧЗ (1689р.) году, тот убийца Ивашка Бондыренко сыскан и посажен в тюрьму. И с тех пор и по се число сидит в тюрьме. И как мы, холопи ваши, пошли на вашу, великих государей, службу в полк к околичему и воеводе Леонтию Рамановичу Неплюеву с товарищи, и того крепосного нашего мужиченка, Ивашку Качанова з жаною и з детми, без вашего, великих государей указу и грамоты отдал воевода Микифор Волков ему, Зинову. И ныне тем нашим крестьянином владеет он, Зинов. Милосердные великие государи, цари и великие князи, Иоанн Алексеевичь, Петр Алексеевичь, благоверная царевна и великая княжна София Алексеевна, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцы, пожалуйте нас, холопей своих. Не велите, государи, тем нашим крепосным

крестянином в деревни Череповой, Ивашкою Качановым// з жаною и з детми, ему, Зинову, владети, покамест мы, холопи ваши, с вашей, великих государей, службы в Путивль будем. И велите, государи, дать нам, холопом своим, в Путивль к воеводе Микифору Волкову о том нашем мужиченке отписку, чтоб ему, Зинову, до нас, холопей ваших, не владеть, покамест мы, холопи ваши, будем с вашей, великих государей, службы. Великие государи, смилуйтея, пожалуйте”.

Документ не датований. Текст написано на паперовому сувої, склеєному з 4 фрагментів. Загальна довжина сувою – 157см, ширина – 15,5см.

Коментар:

1. Виходячи з того, що згадується цар Іван Олексійович, його написано між 1689р. (остання дата в тексті) й 1696р., коли Іван Олексійович помер.

2. Знатні люди у Росії стали у обов’язковому порядку іменувати себе холопами великого князя, за звичаями васалів золотоординського хана, за правління Івана III, який сам став претендувати на царський ранг. Це мало слугувати не приниженню знаті, а підняттю статусу великого князя Московського (Горский А.А. О происхождении “холопства” московской знати // Отечественная история – 2003- №-3- с.82).

3. В чолобитних на царське ім’я служилі іменували себе “холоп твой”, духовенство – “богомolec твой”, простолюди – “сирота твой” (Марасинова Е.Н. К истории политического языка в России XVIII века // Отечественная история – 2005- №-5 – с.4-5).

4. Князі Волконські вели свій родовід від святого князя Михайла Чернігівського. Цей князівський рід був пов’язаний з Путивльщиною здавна. Ще у 1482р. великий князь Литовський Казимір подарував два села в Путивльському повіті князеві Р. Волконському (История городов и сел Украинской ССР. Сумская область – К., 1980 – с.15). За часів Смути путивльським воєводою був князь Федір Кривий Волконський, вбитий за наказом Лжедмитрія II (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – т. VII – СПб, 1892- с.40-41). В 1636р. до Путивля був посланий “окольнічей князь Федор Федорович Волконской”, а в 1641р.- “князь Петр княж Федоров сын Меринок Волконский” (Повседневных дворцовых времени государем, царей и великих князей Михайла Федоровича и Алексея Михайловича записок часть первая – М., 1769 –с.с.145, 224).

5. Село Черепівка зараз входить до Буринського району, до революції знаходилось у Путивльському повіті (Сборник статистических сведений по Курской губернии. Статистические сведения по Путивльскому узду – Курск, 1884 –с.178). А деревня Черепова, імовірно, це нинішнє село Черепівка Недригайлівського району.

“Поступная запись” - “недоросль” Єлістрат Аношков та його сестра Анна поступилися Іванові та Василю Череповим для погашення батьківського боргу сім’єю кріпака Онисима Рябцова разом з майном.

Інвентарний №330, КВ №4839

“Се аз недрыгайлловской черниговской недоросль дворянской Елистрат Степанов сын Аношков, да яз, девица Анна, Степанова дочь Аношкова ж, дали на себя сию запись путивльцам Ивану да Василью Андреевым детям Череповым, в том, что в прошлых годах занимал отец наш Степан у них, Ивана да Василья, сорок рублей денег московских ходячих. И мы, Елистрат да Анна, поговоря с ними, с Ываном да с Василем, меж себя полюбовна, не дожидаясь от них, Ивана да Василя, великим государем на себя челобитья, за те деньги, за сорок рублей, поступились им, Ивану да Василью, за тот долг деда своего Филимона крепостного крестьянина села Березовки Аниску Анцифорова сына Рябцова, з жаною и з детми, и с ево крестьянскими животы. А сыскивать им, Ивану да Василю, нашими крепостьми. И впредь нам, Елистрату да Анне, мимо их, Ивана да Василья, никому не поступатца и не променивать, и не закладывать и ни в каких крепостях не написывать. И в том ево, Ивана да Василья, с их жен и детей харчей никаких не доставить, и о повороте, о том своем крестьянине Аниски, на него, Ивана да Василья, великим государем не бить челом. А будет яз, Елистрат да Анна, впредь учнем к ним, Ивану да Василью, или к их жонам и детям в того своего дедовского крепостного крестьянина Аниску или в // ево жену и детей и ево крестьянские животы во что-нибудь вступатца которыми дела ни будь, или мимо их, Ивана да Василья, кому поступатца каторыми дела ни будь, или о повороте, о том своем крестьянине учнем на них, Ивана да Василья, или на их жон и на детей великим государем бит челом, или тех дедовских крепостей на него Аниску не выдадим, и в том ево, Ивана да Василья, или их жон и детей харчей каких доставим, и против сей записи в вышеписанных статьях, в чем не устоим, Ивану да Василью и их жонам и детем взять на нас, на Елистрате да на Анне, по сей записи за неустойку сто рублей денег московских. А на то послухи Степан Покровского, Федор Самотонов. А запись писал Фролко Чупахин. Лета 7196, октября в А день (1 жовтня 1688р.).”

На звороті: “К сей записи Успенский поп Василей вместо Елистрата да сестры ево Анны, Стефановых детей Аношковых, по их велению руку приложил. Послух Федка Самотонов руку приложил”. На сставі: “Приложил”.

Коментар:

1. Недоросль – молодий дворянин, який ще не досяг повноліття, й не прийнятий на військову службу. Цікаво, що за кілька днів до складення поступного запису, 28 вересня 1688 року, брат Єлістрата та Анни Прокофій Аношков позичив у тих же Івана та Василя Черепових “денег дватцать рублей”, передавши їм того ж самого кріпака Онисима Рябцова. Писав позичковий запис Степан Покровський, а послухом був Фрол Чупахін (Сапухіна Л.В., Белінська Л.І. Документи XVII – початку XVIII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею // Сумський історико-архівний журнал – випуск 1- Суми, 2005- с.79). Як погодити ці два документи, сказати

важко. Очевидно, сталось щось, що уможливило такий перебіг подій. Можливо Прокофій надав братам Череповим якусь іншу заставу.

“Поступная запись” - Агафія Семенівна Черепова з сином Євстратом Степановичем Аношковым поступилися Григорію Максимовичу Трифонову, Івану Андрійовичу та Василю Андрійовичу Череповим сім'єю кріпачки Наталії Лелякової.

Інвентарний №341, КВ №4850

“Се аз вдова Агафья, Семеновская дочь Череповская Ивановская жена Даниловская Лихачева, с сыном своим с Евстратъем Степановым сыном Аношковым, дали на себя сию запись путивльцом Григорью Максиму сыну Трифонову, Ивану да Василью Андреевым детем Череповым, и женам их и детем, в том, что в прошлых годах бежали от них, Григорья, крепосной ево дворовой человек Васка Иванов сын Смольянинов, а Ивановы да Васильевы крестьяне Микишка да Ивашка Васкины дети Ващенки, з женами и детми. А бегая жили за мужем моим Иваном Лихачовым. И они, Григорей в том своем беглом человеке Васке, а Иван да Василей в тех своих беглых же крестьянех Микишки да Ивашки Ващенков, хотели на меня бить челом. А те их вышеписанные беглой человек и крестьяне из-за меня выбежали. И я, вдова Агафья и с сыном Евстратом, поговоря с ним, Григорьем, и с Ываном, и с Васильем полюбовно, а вместо тех их беглова человека и крестьян поступилась им и женам их и детем в бегах своего жеребья, что по указу великих государей и по крепостям и по розделу з Гаврилом Михайловым сыном Алешковым да с Ываном Ивановым сыном Бершовым, что доведется на наш жеребей против наших дачь, отдать из бегов старинною свою крепостную крестьянскую свою жонку Наташку Исайкину жену Лелякова, и с сыном ея Мирошкою, и з дочерью, з девкою Стефанидкою. И что по указу великих государей доведетца за них взять за пожилые годы денег в прокы и во веки и без отымки. А сысыскивать им, Григорью да Ивану да Василью ту мою крестьянскую жонку Наташку и з детми своими харчами. И впредь нам// вдове и сыну моему Евстрату к ним, Григорью и к Ивану и к Василью и к их женам и детем в тое свое крестьянскою женку и в детей ее и за пожилые годы в денги и во все что с ними доведетца отдать избегав, ни во что не вступатца. И на них, Григорья да на Ивана и на Василья и на их жен и на детей великим государем не бивати челом. И в том харчей и убытков никаких не доставить. А будет я, вдова Агафья или сын мой Евстратей или жена евоили дети на них, Григорья и на Ивана и на Василья и на жен их и на детей о той своей крепосной старинной крестьянке, каторая нане в бегах, и о детях ее за пожилые денги и о всем что будет за ними отдано избегав, великим государем бити челом, и в том харчей и убытков каких-нибудь доставим, или во всех вышеписанных статьях в чем-нибудь не устоим, и им, Григорью да Ивану да Василью, и женам их и детем, взять на мне, вдове Агафьи и на сыне моем Евстрате, и на жене ево и на детех, по сей записи за неустойку сто пятьдесят рублей денег московских ходячих. А ся запись им, Григорью да Ивану да Василью, и женам их и детем, и впредь в запись. У сей записи

послухи Путивльської площеди подьячие Афонасей Черепилов, Иван Мореного, Иван Терюшин. А запись писал тоє ж площеди подячей Пронка Поневин. Лета 7201 сентября в Л день (30 вересня 1693р.).”

На звороті: “К сей записи Николаевской поп Иван вместо вдовы Агафьи Семеновой дочери Ивановской жены Лихочова и сына ее Евстратия по их веленью руку...”, “Послух Ивашка Мореного руку приложил”, “Послух Афонько руку приложил”, “Послух Ивашка Терюшин руку приложил”. На сставі: “Приложил”.

Коментар:

1.“Подьячими” називали в середньовічній Росії нижніх чинів державної адміністрації. Площадні подьячі були людьми з різних станів, навіть з тяглих. Причому, тяглі піддячі ставали вільними, але служилими не вважались. Площадні подьячі гуртувалися в артілі, члени яких ручалися один за одного. В деяких містах площадних подьячих бувало до 12 чоловік, у Москві – 24 (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – т. XXIV – СПб, 1898 – с.142).

Указ воєводі Степану Тимофійовичу Клокачову не збирати з селян Молченського монастиря податку.

Інвентарний №361, КВ №4870

Розпорядження воєводі не збирати з селян Молченського монастиря податку на купівлю кінського корму, бо в попередні роки ними були виплачені завищені суми цього податку.

“Список з грамоты великого государя.

От великих государей, царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев, в Путивль стольнику нашему и воеводе Степану Тимофеевичу Клакочеву. В нынешнем, в 203году (1695р.), послана к тебе наша, великих государей, грамота с росписью. А велено путивльских монастырей с вотчин на поупку конских кормов денги собрать, а на ослушниках доправить и выслать к нам, великим государем, к Москве, в приказ Большого дворца. И в том числе ис Путивля Молчинского монастыря с вотчин, с девяноста четырех дворов, по три алтына по две денги з двора, итого девять рублей тринадцать алтын. В день, как к тебе ся наша, великих государей, грамота придет, и ты б ис Путивля Молчинского монастыря со крестьян на поупку конских кормов на нынешней 203год по гривне з двора, итого девять рублей тринадцать алтын дву денг не правил, потому что те денги зачтены им в платеж нынешнего 203году, что оне переплатили на поупку конских кормов с лишних з дватцати с четырех дворов во 199-м (1691р.), и в двусотом (1692р.) и в 201 (1693р.) и в 202 (1694р.) годах. А дасталных путивльских монастырей и церквей на поупку конских кормов денги велеть собрать а на ослушниках доправя выслать в приказ Большого дворца тотчас. Не испустя нынешнего зимнего времени, да о том к нам, великим государем, писал, а отписку велел подать ис денги”.

Текст написано на одному аркуші паперу, водяний знак обрізаний, видно краплевидну петельку.

Коментар:

1. “Приказ Большого дворца” видав господарством царського двору, населенням двірцевих волостей. Йому підпорядковувались хлібний, кормовий та ситний двори. Існував з 1534 по 1728р. (Советская историческая энциклопедия – т.11 - М.1968 – с.563).

2. Гривна – у Росії XVIIст. була рахунковою одиницею, яка включала в себе 10 копійок, чи 20 денег. Алтин у той час – мідна монета в 3 копійки (Зварич, вк. пр.- ст.10).

Розписка про обмін помістями між путивльськими поміщиками.

Інвентарний №342, КВ №4851

“Се аз путивлец Степан Юрьев сын Фомталин з женою и з детми, в нынешнем, в двесте пятом году (1697р.), августа в 10 день дал на себя сию запись путивльцу Василью Семенову сыну Маслову, в том, променил я, Степан, ему, Василью, великого государя жалованье, а своего поместейца в Путивльском уезде, в диком Мочулинском поли, к речке Берюху и к Рылской болшой дороги, что в кругу вобче с путивльськими солдаты, с Ываном Федоровым сыном Медведевым с товарищи, сем четвертей с осминою а в дву потому ж, со всеми угоды. А против того выменил я, Степан, у него, Василья, из поместья ево пол четверика в Путивльском же уезде, в Подгородном стану, что в кругу с путивльськими салдаты, с Офонасьем Жариковим с товарищи. А променил я, Степан, ему, Василью, ту свою вышеписанною землю, и с переходжими четьми. А за переходжие чети взял я, Степан, на нем, Василью, денег дватцать рублев. По справке той моей Степановой променной земли, дать мне, Степану, ему, Василью, за рукою челобитною. И как он, Василем, о справке той моей променной земли великого государя грамоту привезет, и мне, Степану, к допросу стать и у допросу той великого государя грамоты ничем не оспорить, и к допросу руку приложить. А будет, волею Божию, меня, Степана, в живих не станет, или где ся ны денусь, и о той моей Степановой// вышеписанной променной земли, о росписке с ним, Василем, бить челом великому государю, и к допросу стать, и к челобитной и к допросу руку приложить жене моей и де тем. А справить ему. Василью, ту мою, Степанову, вышеписанною променною землю как ево, Васильева, мочь будет. И владеть ему, Василью, тою моею вышеписанною променною землею и до исправки. А будет я, Степан, или жена моя и дети, против сей свой променной записи хотя в малом чем-нибудь в вышеписанных статях не устоим, и ему, Василию, и ево жене и де тем, взять на мне, Степану, и на жене моей и на детях, по сей записи за неустойку п’ятдесят рублев денег. А ся моя, Степанова, запись на ту мою променною землю, ему, Василью, и ево жене и детем и впредь в запись. А на то послух Путивльския площади подячне Знов Закидышев да Федор Мосалитинов Меншой. А запись писал той же площади подьячей Ивашка Терюшин. Лета ЗСЕ (1697р.) августа в і (10) день. За сей жеребей

стало ста Ивашки Цветкову да Степану Хонталину и что на Москве десять рублей чехов”.

На звороті: “К сей записи подъячей Иван Рогов вместо Степана Юрьева сына Хамталины по ево челобитью руку... послух Зиновка Закидышев руку приложил”. Нижче, на сставі, почерком Рогова: “Приложил”. “Послух Федка Мосалитинов руку приложил”.

Текст написано на паперовому сувої, склеєному з двох фрагментів. Філіграні розрізані. Можна розрізнити квітку у фігурній рамці та рамку з квітів.

Коментар:

1. Рильська дорога в Путивльському повіті відома з XVI ст. Скажімо, в “Отдельной книге” за 1594р. 8 разів згадана Рильська дорога, 5 разів Рильська велика дорога, по 1 разу – Рильська погонна та Рильська середня дороги (Анпилогов Г.Н. Новые документы о России – с. 534).

2. З того ж часу фігурує в джерелах і Мочулинське поле, яке було диким полем в 1594р., і залишилось таким через сто років. Нині в Путивльському районі є село Мачулиці. На думку лінгвістів, це слово має праслов'янське походження, і означає “болото” (Тищенко К. Дописемна історія в місцевих назвах Путивльського Посейм'я // Путивльський краєзнавчий збірник – вип.2).

3. Чехом називали польську срібну монету в півтора гроші, півторак. За деякими свідченнями, гетьман Самойлович за рішенням старшини, затвердженим царським урядом, карбував чехи в Путивлі, для фінансування війни з турками (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – т.56-с.214). Це не зовсім так. Дійсно, гетьман І. Самойлович “од многих лет добывал великим государем, абы чехи под царским знаменем титлою албы в Путивлю, албо в Севску были роблены” (Яковлева Т.Г. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела// Український історичний журнал – 2006 - №-4 –с.195). В 1675р. московський уряд дозволив карбувати чехи в Путивлі, але з неясних причин це рішення не було виконано. Карбували чехи значно пізніше, у 1686-87рр., і не в Путивлі, а в Севську. Цінували чехи в дві деньги, тобто в копійку. Вони були в обігу в Україні і деяких прикордонних містах Росії, в тому числі й в Путивлі. В тогочасному документі читаємо: “А ходять в Черкасских городах и в Белгороде и в Путивле и в Курску чехи против копейки серебряной” (Зварич В.В. Вк. пр. – с.154; Єрофіїв І. Грошевий облік// Народна творчість та етнографія – 2005 - №-6 – с.78).

Указ царя Петра I про зарахування сина боярського Василя Семеновича Маслова на полкову службу.

Інвентарний №352, КВ №4861

“От великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великие и Малыя и Белья России самодержца, в Путивль, столнику нашему и воеводе Степану Тимо// феевичу Клакачеву, в Разряд. В Путивльском списку ныняшняго 206-го году (1698р.) Василей Семенов сын Маслов написан в полковой сотенной службе по дворовому. Помесной ему оклад

триста чет, денег з городом десеть рублев. И как к тебе ся наша, великого государя, грамота придет, и ты б в Путивле в приказной избе в списке путивлцов дворян и детей // боярских Василья Маслова велел написать в полковой сотенной службе по дворовому, по сему нашему, великого государя, указу. А прочесть сее нашу, великого государя, грамоту, и списав с нее список за своею рукою, оставил в Путивле в приказной избе. А сю нашу, великого государя, грамоту отдал ему, Василью, с роспискою, впредь для иных наших воевод и приказных людей.

Писано на Москве, лета 7206-го, сентября в і день (10 вересня 1698р.)”.

На звороті: “В Путивль, столнику нашему и воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву. 206 сентября в 20 года. Дьяк Иван Ко... Справил Максим Парамонов”.

Документ скріплено печаткою з чорного воску, печатка закріплена на паперовій смужці, прикріплений до листа. На смужці є рукописний текст, можна прочитати слово “писано”.

З ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ПОСЕЙМ'Я

З давніх-давен річки були важливим шляхом для сполучення, торгівлі, перевезення вантажів тощо, а прибережні землі заселялися людиною.

Води р. Сейм омивають береги історичних міст України – Путивля та Батурина. В далекому минулому річка називалася "Семь", бо, за однією з версій, мала сім маленьких приток. Згодом назва річки змінилася. "Река Сейм вытекает из болот Курской губернии Тимского уезда, протекает до 1080 верст через пять уездов Курской губернии; Тимский, Курский, Львовский, Рыльский и Путивльский. От впадения в нее реки Клевани, близь с. Камень, Кролевецкого уезда, Сейм протекает по Черниговской губернии через уезды: Кролевецкий, Конотопский и Сосницкий, в восточно-западном направлении, на пространстве 122 верст, и впадает в р. Десну при с. Великом Устьи, Сосницкого уезда. Падение реки от Каменского до Батуринашлюза, на пространстве около 70 верст, 21,54 фута. От Батуринашлюза до Новомлинского шлюза на пространстве около 30 верст, горизонт воды понижается на 3,71 фута.

Наибольшая ширина реки, при обыкновенном горизонте, от 35 до 45 сажень, и наименшая от 20 до 35 сажень. Весенний горизонт реки бывает выше обыкновенного горизонта на 20 футов, а по низменным берегам делает разливы шириною от 2 до 5 верст.

Река Сейм мелиста, извилиста, течет по открытой равнине, островов и порогов не имеет. Переправ посредством паромов четыре: 1) близь с. Мутина, на дороге из Конотопа в г. Глухов, 2) при д. Любитове, на прямой дороге из Конотопа в г. Кролевец, оба содержатся крестьянами тех мест, 3) в м. Батурин, содержится на счет земских сборов и отдается в оброчное содержание, и 4) близь Крупицкого монастыря при хуторе Новосельц."

Річка стрімким потоком тече з Курська до с. Велике Устя Борзнянського району, де впадає у Десну. Це досить зручний торговий шлях, тому на початку ХІХ ст. було вирішено створити систему шлюзів для забезпечення перевезень вантажними судами по р. Сейм. Впродовж дванадцяти років було побудовано 15 шлюзів. За двадцять чотири роки існування цієї водної системи (1836 – 1860рр.) по ній пройшло 80 суден, більше 200 плотів і 230 полубарок. В 1852 році по Сейму пройшов пароплав відомого підприємця Мальцева, який мав розміри 23 м в довжину і 6 м в ширину. Багато туристичних груп, шанувальників водного туризму, плывуть водами Сейму, знайомлячись з історією Сумщини, Чернігівщини.

Підпливаючи до Батурина, ми маємо змогу побачити палац К.Г.Розумовського, останнього гетьмана України (1750 – 1764рр.). Це вишукане творіння архітектурного мистецтва входить до переліку шедеврів епохи класицизму. Відомий архітектор Чарльз Камерон на замовлення останнього гетьмана Кирила Розумовського розробив проект палацово-паркового комплексу і у 1799 році розпочалося будівництво.

Триповерховий палац, який зберігся до наших днів, висівся над службовими флігелями та парком, як основа всієї композиції. Перший поверх вирішений в дусі римської архаїки – замкові камені прикрашені безформними бляхами замість масок, а поверх цієї архаїки, з головного фасаду, поставлений легкий, витончено-стрункий портик із восьми колон іонічного ордеру. Більш скромний фасад з відкритою терасою, що спирається на колонаду тосканського ордеру, звернений у парк. Напівротонди з бокових фасадів палацу перекриті куполами і прикрашені напівколоннами іонічного ордеру. Палац не дуже великих розмірів, але компактність і пропорційність розмірів залів роблять його надзвичайно затишним.

За два століття окраса батуринської землі зазнала значних руйнацій від природи, але найбільше – від варварства людей. 17 серпня 2002 року Указом № 1123 Кабінет Міністрів України затвердив комплексну програму збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця," яка розрахована на сім років – з 2003р. по 2009р. Програма передбачає реставрацію палацу Розумовського та створення в ньому Музею Гетьманської слави.

Далі подорож "блакитною стрічкою" знайомить мандрівника з Батурином, його історичним минулим. В 1625 році з дозволу польського короля було закладено прикордонну фортецю осадчим і розпорядником Лівобережних маєтностей польського магната О.Пясочинського, Матвієм Стахорським. Метою заснування нового міста королем Стефаном Баторієм було перенесення сюди столиці для запорізьких гетьманів. Він говорив "Трибуналу Русскому отправлять дела свои в новоустроенном городе нашем, Батурине, а в Черкасах держать наместника своего."

Не одне десятиліття йшло будівництво потужної фортеці. Воно вимагало залучення значної кількості людських ресурсів та будівельних матеріалів, у транспортуванні яких значну роль відіграли швидкоплинний Сейм та Десна. До наших днів зберігся опис Батурина, з якого видно, що він складався з сильно укріплених частин – власне міста та гетьманського замку. Із описів валів та башт стає зрозуміло, що батуринські укріплення були одними з найкращих того часу. Фортеця мала розгалужену сітку підземних ходів, порохові погребі, схови, вилазки, колодязі. В описі говориться: "Город Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон к озеру сделан город, земляной вал, по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три вороты проезжие, на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башен нет, глухих наугольных шесть башен, башни без верхов... Да в том же городе Батурине под озером, на горе сделан панский двор..." В 1655 році наказний гетьман Іван Золотаренко повідомив царю, що "містечко Батурин за стихійним лихом і Божому попущенню все згоріло." Проте, місто досить швидко відродилося і вже в 1663 році тут підписали Міжнародний документ з одного боку гетьман Лівобережжя І.Брюховецький, з іншого – представники московського уряду – "Батуринські статті."

У 1669 році на Глухівській раді гетьманом Лівобережної України обрали Дем'яна Многогрішного, Батурин став резиденцією і столицею Лівобережжя. За роки його правління в Батурині розпочали будівництво приміщення генерального суду, поновили укріплення фортечних murів, відкрили поштову станцію і збудували палац для гетьмана. Але політичні наміри Дем'яна Многогрішного про возз'єднання двох берегів Дніпра та звільнення України від московського втручання в усі державні справи стали причиною його звільнення з посади і заслання до Сибіру.

Наступним гетьманом Лівобережної України зі столицею Батурин став Іван Самойлович у 1672 році. За п'ятнадцять років гетьманування ним завершено будівництво приміщення генерального суду.

25 липня 1687 року на Коломацькій раді обрано гетьманом І.С. Мазепу, столицею залишається Батурин. За 21 рік свого гетьманування він перетворив місто на столицю європейського зразка. Паломник Леонтій Лук'янов, відвідавши Батурин в 1700 році, пише що, “город на горе красовит.” На валах фортеці, які частково збережені до сьогодні, стояли потужні гармати. За описом того часу, фортеця мала в довжину 233 сажні від Новомлинських в'їздних воріт до Конотопських, в ширину 184 сажні від Київських воріт до річки Сейм і вважалася однією з найбільших фортець України. Перші дослідження, проведені на території Батурина Чернігівсько-Сіверською експедицією Академії Наук України та ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка, показали, що Фортеця мала площу 26,4 га. У середині фортеці була міні-фортеця – міська Цитадель, де знаходився гетьманський замок. Вона займала високий мис лівобережної тераси р.Сейм, що за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами, розміром 130 x 100м. Біля обривистого берега тераси стояв красивий палац на три палати, поряд – кам'яна скарбниця. Праворуч від палацу – дерев'яна церква Воскресіння Христового, на яку разом з церквою Покрови Богородиці гетьман виділив 15000 золотих.

З вище викладеного стає зрозуміло, що столиця Лівобережної України – Батурин, була дійсно міцною, і тільки людський фактор – зрада, допоміг зруйнувати її, перетворивши на попелище та знищивши всіх жителів і захисників 2(13) листопада 1708 року.

10 квітня 2004 року на території колишньої Цитаделі в пам'ять загиблих (їх кількість становить від 11 до 14 тисяч) встановлено одинадцятиметровий хрест з темного граніту. На тлі кам'яного хреста бронзове розп'яття – символ розп'ятого і воскреслого Батурина, розп'ятої і воскреслої України. Автори пам'ятника – відомий український скульптор, лауреат Державної премії ім. Т.Г.Шевченка Анатолій Гайдамака та Микола Обезюк.

У центрі Батурина, над обривом Сейму підіймається ще один пам'ятник історії та архітектури – храм Воскресіння Христового. Церква споруджена за бажанням і коштом К.Г.Розумовського. Існує версія, що архітектором її є Джакомо Кваренгі. Храм збудовано в стилі пізнього класицизму. Фасади прикрашені портиками з трикутними фронтонами, знизу портики підтримуються колонадою тосканського ордеру. Баня увінчана сферичним куполом, що несе на собі циліндричну башту з

хрестом. Цю архітектурну пам'ятку К.Розумовський будував як власну усипальницю. 9 січня 1803 року він помер і з великими урочистостями був похований в Воскресенській церкві.

Далі швидка течія річки Сейм несе туристів на правий берег, до пам'ятки історії та архітектури Батуринського Миколо-Крупницького монастиря – найстародавнішої пам'ятки нашого краю. Його заснування сягає в сиву глибину XI – початку XII століть. Точна дата будівництва та архітектор залишились невідомими. На думку Філарета, архієпископа Чернігівського, причиною заснування святої обителі стало явлення образу святителя Миколая на вказаному місці першого, древнього монастиря. Тепер на цьому місці залишився поруйнований скиток. Святий Димитрій (Данило Туптало), будучи настоятелем монастиря на на престольному Євангелії записав, що за словами старих монахів і світських стариків, цей монастир називають Крупницьким від часу Батієвого розорення. Монахи і багато світського люду ховалися в монастирі від ворога і голодували, тоді з неба стільки круп впало, що всі могли насититися. Ті крупки зберігалися у срібному ковчегу до часів гетьманування І.Мазепи.

Особливе піднесення монастиря почалося з 1669 року, коли Батурин обрали столицею. В 1680 році на кошти генерального судді Івана Домонтовича будується головна мурована споруда – храм в ім'я святого Миколи Чудотворця у візантійському стилі, п'ятибанний, хрестовидний, з рисами українського бароко та вишуканим п'ятиярусним іконостасом. До наших днів храм не зберігся. В архітектурній композиції монастирських споруд головну роль відігравала дзвіниця, спочатку дерев'яна, а з 1825 р. – цегляна, двоюрисна, перебудована у 1853 році на трьохярусну, з формою восьмерик на четверику, увінчана бароковою банею. Тепла трапезна Преображенська церква побудована в 1803 році. В 1811р. при ігумені Геврасії її внутрішні стіни були розписані.

В радянські часи (1936р.) Батуринський Миколо-Крупницький монастир припинив своє існування. Його приміщення використовувались за різними призначеннями, і, наскільки дозволяв час, без будь-якого ремонту. Після значних руйнувань та запустіння, з 1999 року монастир почав відроджуватися.

З кожним роком збільшується потік туристів, які бажають ознайомитися з історичним минулим Батурина – овіяної славою гетьманської столиці.

Джерела та література

1. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. СПб., 1865. – С.22-23,111.
2. Горностаев Ф. Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – С.26-31.
3. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708р. – Ч., 1994. – С.6-12.
4. Костомаров М. Руїна. – Т.8. – Л., 1893. – С.26-56.
5. Крупницький Батуринський третьеклассный мужской монастырь Св.Николая. – Ч., 1862. – С.5-6.

ПУТИВЛЬСКИЙ БОРИСОГЛЕБСКИЙ МОНАСТЫРЬ

Всем, кто более-менее знаком с историей Путивля известны слова Павла Алеппского о том, что в XVII веке в городе было «24 церкви 4 монастыря на углах его».¹ Из этих четырех монастырей только один – Молченский Печерский сохранился до наших дней и выполняет свои прямые функции. Духов (Ново) Девичий, упраздненный еще в далеком 1764 году, оставил для города прекрасное наследие – соборный храм с великолепным иконостасом и паникадиллом Петра I, надвратную церковь-колокольню и ограду с воротами. Спасский монастырь на Городке, существовавший с древнерусских времен, хотя и был упразднен ранее Святодуховского, все же до сих пор напоминает о себе названиями современного нам городского Спасо-Преображенского собора и села Спадщины (Спасчины). Скорее всего, именно этой обители мы обязаны появлением в нашем городе единственного во всей Сумской области каменного храма домонгольской эпохи.

Четвертый монастырь, Борисоглебский, вероятно, был самым бедным из всех городских обителей. Ничто сейчас не напоминает о нем. Какими же достоверными сведениями по истории этого скромного монастырька мы в данный момент располагаем?

Мужской «Борисо-Глебский монастырь находился на западном конце Путивля, за посадом, на «великом Подоле на ручью на Оставку»,² на самом берегу реки Сейм. На карте 1690 года он схематически обозначен церковкой, видно, что он находился вне черты города.³

Время основания этой обители не указано ни в одном из известных нам источников. Митрополит Макарий Булгаков указывает, что в первый раз этот монастырь упоминается в 1634 г.⁴ В то же время, Н.Эрнст, исследуя «Путивльскую писцовую книгу» за 1626 г., отмечает, что уже тогда обитель существовала, а в 1628 году имела за собой «слободу Борисоглебскую за посадом».⁵ П.Строев приводит имена шести его строителей:

«Вассиан, определен 22 октября 1634; упоминается в сентябре 1652.

Макарий, 1694 – 1697.

Герасим, 1709 – 1713; 26 февраля переведен в Молченский.

Протасий, определен 26 февраля 1713.

Иов, † 1721.

Арсений, определен 13 сентября 1721; упоминается 1723.

Арсений, упоминается 1733 – 1735».⁶

Известно, что этот монастырь, будучи расположен на окраине, входил в состав системы общегородских укреплений. Путивль «...полукольцом опоясывал земляной вал со рвом, начинавшийся у Борисоглебского монастыря, огибавший Святодуховский и выходивший к Сейму у Молчанского монастыря».⁷ По жалованной грамоте царя Петра I от 1698 г. за обителью числилось «земли на 65 четвертей, по выписи ж 7204 (1697 г.) – сенных покосов и рыбных ловель, а сколько их – не показано».⁸

Монастырь этот, похоже, за всю свою, не очень долгую историю, не знал расцвета. Почти все упоминания о нем свидетельствуют о его упадке. Дважды он был приписан к Софрониевой пустыни (с 1724 по 1727 г. и с 1758 по 1762 г.). После первой приписки в 1724 г., «...по просьбе вкладчика Григория Степановича Батурина в 1727 году сделан самостоятельным».⁹ Последний и скорее всего единственный его храм был построен из дерева в 1753 г. О том, в каком состоянии находилась обитель в середине XVIII века, незадолго до ее упразднения, красноречиво свидетельствует указ Московской Духовной Консистории от 15 февраля 1758 г., опубликованный в приложениях к «Описанию Софрониевой пустыни» архимандрита Палладия.¹⁰ Суть этого документа в следующем.

В 1752 г. Путивль по епархиальным делам посетил Платон, архиепископ Московский и Севский. Незадолго перед этим в городе сгорела Георгиевская церковь «что в торгу». По резолюции владыки «Борисоглебский монастырь, за неимением, кроме единого строителя монашествующих, со всею утварью и угоды поручен находящемуся при той Георгиевской церкви попу Григорью Яковлеву, а тот строитель (*иеромонах Иоасаф – А. Ч*) выведен в ... пустынно-Молчинский монастырь».¹¹

Через пять лет, в 1757 году указанный священник Григорий Яковлев заявил, что не хочет быть при монастыре, а желает своими силами восстановить сгоревшую Георгиевскую церковь, «в которой он посвящен», для чего им уже и собраны были необходимые материалы. Консистория удовлетворила просьбу священника Яковлева. В отношении же Борисоглебской обители было указано, что «...показанному монастырю быть до будущего впредь рассмотрения по прежнему и для того, чтоб, при ныне наступающем размежевании земель, чего в упадок не было, до будущего впредь рассмотрения определить из пустынного Молчинского монастыря, – а именно: в должность настоятельскую казначея иеромонаха Софония, а для служения бывшего того же монастыря строителя иеромонаха Иоасафа, и велеть оным иеромонахам всякое монастырское строение, хлеб и скот описать, каждую вещь отдельноименно, и одни описныя книги оставить в ризнице монастырской, другия прислать в Консистирию при доношении».¹²

Как видно далее, в Софрониевой пустыни не было другого способного человека для замещения казначейской должности, кроме иеромонаха Софония, почему в Борисоглебский монастырь был направлен «...только иеромонах Иоасаф с простым монахом»¹³. Эти двое, во исполнение цитированного выше указа, составили опись имущества обители, из которой было видно, что, несмотря на бедность монастыря, в нем хранилось «...риз, книг и протчей ... утвари не малое число»¹⁴.

19 ноября 1757 года отец Иоасаф умер, и присмотр над обителью был поручен монахам Онуфрию и Игнатию. Поскольку они не были рукоположены в священный сан, то для отправления в монастыре богослужений Путивльским Духовным Правлением был назначен городской Крестовоздвиженской церкви священник Иоанн.

Московская Духовная Консистория беспокоилась, что «...оной монастырь, за неимением пристойнаго числа монашествующих, может придти в запустение»¹⁵, и указывала средство для избежания этого: «не без известно ж Консистории, что означенной Борисоглебский монастырь от вышепомянутого пустынно-Молчинского монастыря находится не в весьма дальнем разстоянии, которой ежели б ко оному пустынно-Молчинскому монастырю был приписан ..., то таковым способом оной Борисоглебской монастырь мог бы придти совершенство».¹⁶

Но обитель была обречена. Ее состояние соответствовало положениям «Духовного Регламента», где говорилось: «монастыри, идеже мало братьев, надлежит сводити во едину обитель... А оставшиися монастырские церкви в приходские поверстати».¹⁷ Все это случилось в 1764 году, когда Борисоглебский монастырь был окончательно упразднен, «...а церковь, построенная в 1753 г., обращена в приходскую с наименованием Николая Колодежского».¹⁸

Со временем Никольский храм обветшал, вследствие чего в 1834 году он был упразднен, приход ненадолго присоединен к Николо-Можайской церкви¹⁹, а на месте его престола сооружена часовня.

Судьба Борисоглебского монастыря не уникальна, такая участь постигла тогда многие обители на территории всей Российской империи. После секуляризации церковных земель выжить удалось лишь самым крупным монастырям, остальные же были обращены в приходские храмы или вовсе упразднены, одним со временем было суждено восстановиться, другие исчезли навсегда и только в народном сознании хранилась память о них. «В разные времена года мы видим в часовне и подле часовни, воздвигнутой на месте монастыря толпы богомольцев. Они собираются сюда из разных мест для молитвы, для воспоминания о прежних благодеяниях Божиих, для поминовения усопших, служивших инокам, и, конечно, самих иноков. Таким образом, благодаря усердию православных, хотя иногда оглашается молитвенным звуком та пустыня, где некогда, по монастырскому уставу, каждый день приносилась христианская жертва Богу».²⁰

Напоминанием о прежней обители вплоть до революционных событий оставалось название улицы, на которой она находилась – «Борисоглебская» (ныне Пролетарская). Кроме того, путивляне вспоминали об этой обители и во время особого крестного хода, совершавшегося к Борисоглебской часовне в день заговенья на Петропавловский пост.²¹

До наших дней сохранился «ручей Оставок», к которому в писцовых книгах был топографически привязан Борисоглебский монастырь (впадает в р. Сейм в самом начале современной ул.Октябрьской).

По поводу переименования церкви Бориса и Глеба в Никольскую «Колодежскую» никто из исследователей ничего не говорит; сам собой напрашивается вывод, что такое название храм получил из-за какого-то чтимого источника, или «колодезя». В связи с этим, отметим любопытную деталь: в Путивле до сих пор, приблизительно на том самом месте, возле ручья Оставка, где некогда был монастырь св.Бориса и Глеба (на перекрестке

современных улиц Пролетарской и Октябрьской), существует колодец, несмотря на то, что практически к каждому дому подведен водопровод. Может это и есть тот источник, который дал столь необычное название храму? Во всяком случае, это просто наше предположение, никаких документов или свидетельств, подтверждающих (а равно и опровергающих) высказанную нами версию, не имеется.

В ризнице Путивльского Спасо-Преображенского до сих пор имеется книга, со скрепой этой обители: «Сия богодухновенная книга Триодион сиесть Трипеснец постная Путивльскаго Борисоглебскаго монастыря внов при строителе иеромонахе Иоасафе: подаянием Путивльскаго уезду Софрониевой пустыни монаха Иоанна Алатарцова по души его и родителей в вечное поминовение в лето ... от Рождества Христова тысяща семсот пядесят перваго года месяца марта четвертаго надесят дня».

На месте, где некогда находился Борисоглебский монастырь, не осталось каких-либо видимых следов его существования. Городская застройка сделала почти невозможным проведение здесь археологических изысканий. Рано или поздно перед городскими властями станет вопрос о переименовании улицы Пролетарской. Хотелось, чтобы ей вернули историческое название – «Борисоглебская», а на предполагаемом месте расположения обители установили хотя бы какой-нибудь памятный знак или табличку, и таким образом увековечить память о монастыре святых Бориса и Глеба.

Источники и литература

1. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Публикация Г.Муркоса.// Русское обозрение. – Т. XLIV– М., 1897. – март. – С.297.

2. Эрнст Н. Путивль и его посад в первой половине XVII века. – К., 1914. – С.56

3. Кибрик. А. Град Путивль. Век XVII. //Путивльские ведомости. – Путивль, 2001. – 26 мая.

4. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Т. VI. – М., 1996. – С.382.

5. Эрнст Н. Там же.

6. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. – СПб., 1877. – С.643.

7. Вечерский В.В. Путивль – пограничная крепость Русского государства XVI-XVII вв. В кн.: Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г.Путивля. – Путивль, 1988. – С.29.

8. Палладий, архим. Историко-статистическое описание Молчанской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни и состоящего при ней скита во имя Пророка, Предтечи и Крестителя

Господня Иоанна, находящихся в Курской епархии (Издание Софрониевой пустыни). – М., 1895. – С.177.

9. Зверинский В.В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем. Т. II: Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 годов. – СПб., 1892. – №1447.

10. Палладий, архим. Указ.соч. – С.175-179.

11. Палладий, архим. Указ.соч. – С.176.

12. Палладий, архим. Указ.соч. – С.177.

13. Левитский, Иаков, свящ. Город Путивль. – М., 1905. – С.44.

14. Палладий, архим. Указ.соч. – Там же.

15. Палладий, архим. Указ.соч. – С.178.

16. Там же.

17. Духовный Регламент Петра Перваго (1722 года). – М.,1794. – Л.133/об.-134.

18. Рябинин И.М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором. – Харьков, 1902. – С.27.

19. Там же.

20. Чудецкий П. Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX вв. – К., 1877. – С.41-42.

21. Об этом крестном ходе см. подробнее в изд.: Рябинин И.М. «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором». – Харьков, 1902. – С.45-47.

СУТНІСТЬ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СТАРЦІВ ГЛИНСЬКОЇ ПУСТИНІ

Сучасне постіндустріальне суспільство, котре створює цивілізацію високих технологій, одночасно створює масову культуру і масову людину як споживача масової культури в реальності сучасного інформаційного простору. Масофікація суспільства призводить до збіднення змісту культури і деградації людини, нівелює прояви духовного життя. Тому сьогодні надзвичайно актуальною проблемою є дослідження організації життя колишніх інституцій духовної еліти, серед яких по висоті духовного життя своїх іноків і феномену духовного подвижництва старців одне з провідних місць серед православних монастирів посідає Глинська пустинь, що виникла на місці появи ікони Різдва Пресвятої Богородиці за 12 верст від Глухова в середині XVI ст.

«Упорядковані монастирі зберігають і примножують (богоугодним житієм іноків) благодать Божу в Руській Церкві. Істинні монахи із глибини свого усамітнення світять миру простим способом богоугодного життя свого і живим діючим словом спасительної істини» [1, 581]. Ці слова Глинського настоятеля ігумена Філарета розкривають величезне значення Глинської обителі в житті православного християнського люду. Глинські подвижники освітлювали мир світлом праведності, Божественної молитви і любові. Вони несли християнську істину у всій її чистоті, у всій недоторканності апостольського вчення.

Явивши світу феномен благодатного старецтва, Глинська пустинь протягом майже чотирьох віків була центром духовного просвітництва. Могутній духовний вплив Глинської пустині поширювався не тільки в Україні і Росії, – її знали майже в усьому цивілізованому світі.

Слава про життя і подвиги Глинських старців здавна привертала до цієї обителі численних паломників, що потребували духовного наставництва, розради, втіхи, молитов великих духовних подвижників.

Дух живої віри, смиренної простоти і щирого братолюбства сяяв у Глинській обителі: вона була цілителькою немічних, наставницею для мирян, розрадницею для паломників. Не тільки прості богомольці, але й визначні ієрархи відвідували Глинську пустинь і користувалися наставленнями її старців. Серед них знаходимо імена єпископа Севського Кирила (Флоринський); єпископа Чигиринського, вікарія Київського Володимира (Алявдін); відомого проповідника, вихованця Київської Духовної академії архієпископа Воронізького Серафима (Аретинський); архієпископа Чернігівського Варлаама (Денисов); єпископа Чернігівського Нафанаїла, єпископа Степанаванського, пізніше митрополита Тетрицкарійського Зіновія (Мажуга) та інших. Відвідував пустинь і гетьман Іван Мазепа. Восени 1703 р. він особисто інспектував усі поселення Крупецької волості. Зокрема, гетьман оглянув її господарство і дерев'яний храм: «Мазепа, видя в лесу церков пусту з давних лет стояшу...испросил у Преосвященнейшего митрополита Киевского

Варлаама Ясинського благословення собратся на том пустом месте монахам». Відтоді Глинська пустинь була «...поручена в досмотр и правление Петропавловского Глуховского монастыря игумену Мелентию Трофимовичу...ближайшего ради расстояния» [2, 156].

У чому ж проявлялась сила духу і велич Глинських подвижників, що привертала до обителі тисячі паломників? Різноманітні життєписи, статті, усні оповіді про подвижників Глинської пустині у певній мірі розкривають складний і багатогранний феномен їхньої духовності, містять у собі відомості про спосіб життя і діяльності старців як певної форми організації та спрямування духовної практики людини, що може бути зразком для наслідування і в умовах постновітньої сучасності при переосмисленні цього досвіду на постмодерних засадах. Шлях до цього – це набуття іманентної мудрості, що визначається як «духовна практика, пов'язана з усім наявним у Всесвіті та з істотами, які його складають» [3, 532].

Серед всіх Глинських подвижників найбільше публікацій присвячено настоятелю ігумену Філарету – «відновлювачу і духовному відроджувачу Глинської обителі» [4, 24].

Ігумен Філарет, в миру – Хома Данилевський (1777-1841 рр.) народився на Україні, в козацькій родині. До постригу в ченці був послушником Софронієвої пустині. Тут же був пострижений в чернецтво 1 грудня 1802 р., а у 1817 р. в сані ієромонаха призначений будівельником у Глинську Богородицьку пустинь.

Обрання ієромонаха Філарета настоятелем Глинської пустині відбулося за передвістям Пресвятої Богородиці, котра захищала раба Божого протягом всього його життя. Маючи від Бога високі духовні обдарування, він зумів так направити життя обителі, що про її просвітницьку і благодійну діяльність знали у всій Російській імперії. Із покоління в покоління передавались уроки-настанови ігумена Філарета про необхідність суворого дотримання монастирського статуту, внутрішнього самовдосконалення, зміцнення духовної волі. Іноки пустині освоювали столярну справу, виготовляли цеглу, свічки, шили одяг, взуття, писали ікони, знали книжкову справу. До настоятеля за порадою і благословенням звертались імениті особи, сам імператор Олександр I надавав йому допомогу. Учень ігумена Філарета – архімандрит Макарій писав про цей період обителі: «Глинская пустынь – это школа Христова, это – одна из светлых точек всего земного мира, дабы войти в которую надлежит умолиться до Христова младенства» [2, 166].

Справу духовного виховання іноків настоятель монастиря зміцнив тим, що ввів у обителі древній порядок життя іноків, а старецтво затвердив статутом. У справі старецького наставництва о. Філарет приділяв велику увагу щоденному одкровенню помислів учнів своєму старцю, оскільки таке одкровення є головним методом або способом викорінення пристрастей.

Ігумен Філарет відомий як автор книг «До и после пострига», «Наставление о должности духовника, служащего инокиням», «Краткое описание Глинской пустыни» та ін.

Отець Філарет мав багато учнів, вісім з яких були запрошені на посаду намісників до інших монастирів. Серед них – схиархімандрит Іліадор, ієромонахи Антоній, Амфілахій, Макарій Алтайський та інші. В роки настоятельства ігумена Філарета монахи-старці по-різному здійснювали духовний подвиг. Так ієромонах Серафим (в миру Степан Пацула) з 1840 по 1849 роки був відряджений у якості священника на Кавказ, де йшла війна з горцями, де смерть не раз заглядала йому в очі. Сам, ледве живий, він відспівував воїнів, убитих і померлих від хвороб. Повернувшись до обителі, він виконував обов'язки братського духовника. За цей час ієромонах Серафим опрацював богословську літературу бібліотек Глинської пустині і Глухівського Петропавлівського монастиря, за що його називали любомудрим.

Інший старець – ієросхимонах Пантелеймон з благословення ігумена Філарета в 1828 р. переселився в нову дерев'яну каплицю, побудовану на місці явлення Чудотворної ікони Різдва Пресвятої Богородиці. На прохання подвижника тут збудували ще два будинки і обнесли їх огорожею. Так був заснований безмовний (ближній) скит обителі, куди переселялись монахи, що прагнули усамітнитись і жити у мовчанні.

Серед монахів Глинської пустині виділялись старці: Феодот, Євфимій, Макарій, Іліадор, Лаврентій, Інокентій, Андронік, Серафим, що досягли високого ступеня досконалості, відрікшись повністю від суєтного світу.

Глибокою вірою в Бога, чистотою серця, великою покірністю, трудолюбством виділявся отець Феодот (в миру Феодосій Левченко), який помер у 1859 р. майже столітнім старцем. Все земне для старця Феодота ніби не існувало: до світського життя і його благ він залишався абсолютно байдужим і готував себе до іншої, вищої форми буття. Після смерті на його могилі зцілювалося багато паломників.

Справжнім духовним світилом, котрий подвигом благочестя, щирими молитвами уподобився Ангелам і одержав від Бога благодатні дари прозріння і цілительства був ієросхимонах Макарій (в миру Матвій Шаров). Наставляючи на шлях праведного життя відвідувачів, він умів зберігати свій внутрішній світ таким чином, що бесіди з мирськими людьми не впливали на нього. Це був істинний учитель морального богослов'я і духовного оновлення. «Із його келії виходили сумні – радісними, скорботні – смиренними, закоренілі грішники – з прагненням до покаяння, пробуджені від гріховного заціпеніння» [4, 30].

Повчальним є духовне подвижництво старця схиархімандрита Іліодора (в миру Іван Голованицький, 1795-1879 рр.). В обителі за наставництва Філарета, навчаючись внутрішньому самовдосконаленню, очищаючи своє серце від пристрастей, він досяг духовної досконалості, за Божим промислом прийняв схиму з іменем Іліодор, переселився у пустинну келію, в якій провів у пості і молитві більше тридцяти років. На місці його духовного подвигу був заснований дальній Спасо-Іліодоровський скит. Творячи молитву Ісусові, дбайливо оберігаючи в чистоті свої думки і почуття, о.Іліодор сподобився Божих одкровенень: під час святої літургії йому явилась Божа Матір. Отцю Іліадору біла відкрита загробна блага участь ігумена Філарета. Він провидів майбутнє своїх духовних братів, застерігав послушників від проступків,

примиряв ворогуючих, втішав скорботних, будучи смиренным, всіляко приховував дар прозріння.

За висоту духовного життя і невинні труди на благо ближніх таким же Божим даром прозріння і цілительства був наділений архімандрит Інокентій (в миру Яків Степанов, 1824-1888 рр.). Від його духовного зору не могли сховатися недостойні вчинки братії; він підтримував у іноків горіння духу, любов до Господа, прагнення до самовдосконалення.

Духовно змістовним було життя Глинських подвижників і в ХХ столітті. Характерною рисою духовного життя схиархімандрита Іоанікія, архімандрита Нектарія, ієромонахів Софронія і Феоктиста була внутрішня зібраність, зосереджена увага до кожного свого помислу, особлива дисципліна глибинної розумової праці, що виявлялась у суворій чуттєвій витримці, благородному мовчанні і скромності.

Таким же змістовним було духовне подвижництво старців обителі за відновлення пустині з 1942 р. по 1962 р. Серед них – настоятелі Глинської пустині – архімандрит Нектарій (в миру Микола Нуждін), ієросхимонах Серафим (в миру Симеон Амелін), архімандрит Феоген, а також схимонах Варсонофій, ієросхимонах Гавриїл, схиархімандрит Андронік, схиархімандрит Серафим (Романцов). Як писав єпископ Сумський і Ахтирський Євстратій: «Трудами о. Андроніка (Лукаша), духовника о. Серафима (Романцова) і настоятеля архімандрита Серафима (Амеліна) міцніла і процвітала Глинська пустинь» [1, 478].

Надаючи духовно-матеріальну допомогу ближнім, глинські старці проводили колосальну роботу в галузі духовного просвітництва, несли непогасне світло Божественної мудрості і християнської моралі, давали приклад того, як досягнути істинної досконалості, ясного мислення і чистого серця. Навчаючи щоденному одкровенню помислів, вмінню керувати не тільки своїми вчинками, але й словами і думками, глинські подвижники залишили нам неоціненний духовний досвід, що може прислужитися у духовному відродженні нашого народу.

Джерела та література

1. Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. История обители. – М., 1994.
2. Ткаченко В. Православна Глухівщина. – К., 2001.
3. Рюс.Ж. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки. – К., 1998.
4. Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. Глинские подвижники благочестия XVIII – XX веков. – М., 1992.
5. Православный церковный Глинский календарь. – М., 1997.

ВІД ПУТИВЛЯ ДО ПЕКІНА. СОФРОНІЙ (ГРИБОВСЬКИЙ) НА ЧОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ДУХОВНОЇ МІСІЇ В КИТАЇ (1793-1807)

Відновлюються духовні святині Сумщини, повертаються із забуття імена пов'язаних з ними діячів. У Софронієвському Молчанському монастирі під Путивлем розпочинався шлях служіння Богові й державі архімандрита Софронія (Грибовського), який в 1793-1807 рр. очолював Російську православну духовну місію в Пекіні й залишив цінну наукову спадщину.

Уявлення про місіонерську й дослідницьку роботу Софронія (Грибовського) дають його опубліковані праці, які вже давно стали бібліографічною рідкістю й майже недоступні для наукового аналізу [1-3]. Деяку інформацію про його життя й діяльність можна знайти в роботах історика церкви Миколи (Адоратського) [4-5], відомого китаєзнавця П.О. Скачкова [6], в узагальнюючих працях [7] та довідниках [8]. Певний вклад у вивчення наукової спадщини архімандрита Софронія (Грибовського) внесла авторка даної статті [9-10]. Окремо слід виділити монографію та окремі публікації молодого історика В.О. Кіктенка – випускника Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка 1995 р. [11-13]. В Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського він виявив особистий архів архімандрита Софронія (Грибовського) і ввів знайдені документи в науковий обіг. Це офіційні документи керованої Софронієм православної місії в Китаї та деяких попередніх місій, листування між державними установами Російської та Цінської імперій, копії інструкцій і наказів щодо місіонерської діяльності, чернетки та різні варіанти творів архімандрита. Відкриття В.О. Кіктенка розширило джерельну базу з проблеми формування українського, російського та світового китаєзнавства.

Про молоді роки Софронія відомо небагато, дата і місце народження не встановлені. Він народився в Україні і здобув гарну освіту в Києво-Могилянській академії, де вивчав іноземні мови, богослов'я, філософію. В 1782 р. він переїхав до Москви, певний час студював медицину, проте з невідомих причин відмовився від бажання стати лікарем. Софроній прибув до Путивля й прийняв постриг у Софроніївській Молчанській пустині, де провів кілька років. Монастир був відомий своїми непересічними настоятелями й можливостями ретельно засвоювати слово Боже. Наставники одразу ж звернули увагу на високоосвіченого, енергійного ченця. В 1787 р. його зарахували на навчання до Слов'яно-греко-латинської академії у Москві. Після її закінчення він у сані ієродиякона протягом двох років проводив богослужіння й читав проповіді студентам в церкві Московського університету, а також викладав катехізис. Придивляючись до Софронія, церковні ієрархи дійшли висновку, що він належить до тих небагатьох людей, яким можна доручати нестандартні завдання в неконтрольованих ситуаціях, зокрема, поєднання місіонерської та дипломатичної діяльності в закритій для іноземців столиці Цінської імперії

Пекіні. У січні 1793 р. Священний Синод присвоїв йому сан архімандрита й призначив керівником Російської православної духовної місії в Китаї.

Щоб краще усвідомити заслуги Софронія (Грибовського), варто згадати про стан китайсько-російських та китайсько-західноєвропейських відносин у XVII-XVIII ст. В 30-х-40-х рр. XVII ст. російські землепрохідці, рухаючись на схід “настреч солнцу”, вийшли до берегів Тихого океану. Вони будували в Сибіру й на Далекому Сході укріплені фортеці-остроги, включали відкриті території до складу Московії. У 1644 р. до влади в Китаї прийшла маньчжурська династія Цін. В зовнішній політиці вона дотримувалась доктрини Середньої імперії, за якою всі держави світу вважалися васалами богдыхана (імператора) й мали йому коритися. Іноземний посол на прийомі в імператора мусив підповзати до трону й відбити дев'ять земних поклонів, інакше його висилали, не вислухавши. Обмежена морська торгівля для європейців дозволялася в південному порту Гуанчжоу. З Росією склалися особливі стосунки. Сутички між маньчжурськими й російськими військами в прикордонні не призвели до перемоги жодної із сторін. Цінська імперія визнала Росію єдиною рівною собі державою й пішла на підписання Нерчинського договору (1689). В його укладенні активну участь взяли українці. Охоронним полком російського посла Федора Головіна командував репресований царизмом гетьман України Дем'ян Многогрішний, звинувачений у зраді, підданий тортурам і засуджений до страти, а потім висланий до Сибіру і згодом призначений командувачем фортеці Селегінськ. Стежив за точністю перекладу тексту договору на латину українець Андрій Білобоцький.

Нерчинський договір встановлював кордони між маньчжурськими та російськими володіннями по річках. Росія втратила багато освоєних земель на лівому березі Амуру. Визначався порядок торгівлі між обома країнами.

Православні полонені, захоплені в боях маньчжурами, яким зберегли життя й поселили в Пекіні, вимагали надання священика й будівництва церкви. Вони одружувались з китаянками, заводили дітей. Православна громада зростала. Нарешті цінська адміністрація дозволила відкрити в Пекіні Російську православну духовну місію, яка почала працювати з 1716 р. У XVIII ст. склад місії змінювався 8 разів. Семеро із восьми керівників місії були представниками українського духовництва. Священиків прирівнювали до чиновників. Раз на півроку представник влади цікавився роботою місії та її потребами. Крім релігійної діяльності духовництво та учні збирали й узагальнювали різноманітну інформацію про Китай, в тому числі й секретну, за дорученням тодішніх спецслужб, вивчали китайську мову, складали словники тощо. В 1757 р. імператор Цяньлун повністю закрити Китай для діяльності іноземців під загрозою страти, намагаючись запобігти чужому впливу, європейській експансії й спробам закабалити його країну. Російської православної місії це не торкнулось. Вона залишилась єдиною європейською установою, яка мала змогу надати Росії та світові достовірні дані про події в Цінській імперії. В таких умовах проходила діяльність Софронія (Грибовського) на посту керівника цієї установи. В інструкції Колегії іноземних справ прямо говорилося, що він має „находить способы удобные” „к разведыванию в сем удалёном государстве как

о состоянии его, так о делах и жизни обитающих в нём народов”. Це його прямий обов’язок перед Російською державою „по неимению средств к получению иначе достоверных известий о тамошнем политическом народа состоянии и происшествиях” [12, с. 46].

Архімандрит Софроній (Грибовський) першим в Російській імперії почав писати аналітичні твори про Китай. Він не володів китайською мовою, але для читання документів постійно користувався послугами перекладачів. Його заслугою є те, що він добросовісно вивчав доробок своїх попередників, зокрема, й західних авторів, прагнув його критично осмислити й запозичити все корисне. Цікаво, що в своїх нотатках Софроній нерідко порівнював китайські рослини, тварин, предмети, явища з тими, що були “в Малоросії”. За традицією тих часів, назви його творів досить довгі, бо в них одночасно відображено й основний зміст. Так, докладні відомості про різні сторони життя Китаю – від природних ресурсів до державного устрою – містила праця “Повествование о главных народах, обитающих ныне в Китае; о настоящем их правлении и о прочих нациях, принадлежащих (Китаю); о обычаях и нравах манчжуров и китайцев. Как победители со своими побежденными живут. О порядке, соблюдаемом в Китае. Каким образом учреждена в той империи экономия. В чем сие государство сильно и в чем слабо. Какая в том месте земля, какие приносит плоды. Какие законы и как оные выполняются. Какое прежде китайцы имели понятие о Боге и какое теперь имеют. Откуда возшло в Китай идолопоклонство, и когда, каким образом и откуда произошли разные секты. Также и о прочих того государства положениях, которые в сих же замечаниях порознь означены”. Автор розподілив нагромаджені факти за темами й зробив певні узагальнення.

Політичну історію Цінської держави висвітлено у творі “Хронологическое описание нынешнего манджуро-китайского государства, переведенное мною с латинского языка, с прибавлением, мною учиненном, о свойстве и нравах четырех нынешней династии государях, начиная с Канси по царствующего ныне Дзяцина, с описанием случаев и обстоятельств, встретившихся с ними и при них во время их царствования”. Вчений відмітив найважливіші події правління богдыханів Кансі (1662-1722), Юнчжена (1723-1735), Цяньлуна (1736-1795) і Цзяцзина (1796-1820). Зроблено деякі зауваження щодо конфуціанської системи функціонування держави, що базувалася на ідеї суспільної субординації, підлеглості старшим у країні й сім’ї молодших за становищем і віком. Відмічалась ефективна робота чиновників. Ще в одній праці “Сведение о четырех нынешней Тайцинской династии ханах. Сколько который и как правил” Софроній зосередив свою увагу на подробицях особистого життя цінських правителів і повідомив про їх коханих жінок, особистих ворогів, улюблені заняття, двірцеві інтриги. За його даними, імператор Кансі нібито звертався до Петра I через посередників із проханням надіслати кваліфікованого лікаря, після чого з посольством Л. Ізмайлова до цінської столиці прибув лікар Корфіт, який позбавив немолодого правителя важкої хвороби ніг. Оскільки інформацію із імператорської резиденції –

Забороненого міста – отримати було нелегко, Софроній використав як джерела книгу західного автора Ф. Кутлера та одну з китайських хронік.

Високоосвічений Софроній, випускник Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії, відреагував на модні в Західній Європі ідеї про особливу китайську мудрість, засвоєння якої нібито робить людину щасливою й дозволяє жити без надмірних зусиль та клопотів. Він спеціально склав збірку давньокитайських філософських афоризмів із 155 висловів за участю хрещеного китайця Петра (Чау), що допомагав йому розібратися в тонкощах перекладів з китайської на латинську та російську мову. Як знавець західноєвропейської філософії, архімандрит залишився про них не дуже високої думки: “Сии сентенции против европейских мудрецов изречений не очень мудры”. До речі, китайський помічник Софронія ризикував життям, бо порушував імператорський закон 1757 р., за яким, зокрема, страті підлягали піддані богдыхана за спілкування з іноземцями.

Будучи православним діячем, Софроній (Грибовський) не міг обійти своєю увагою також проблему релігійних вірувань китайців. Деякі його праці присвячені аналізу основних положень конфуціанства, буддизму, даосизму, релігійним обрядам і звичаям країни перебування. При цьому він проявив стриманість і терпимість до чужих релігій і бачив можливість розповсюдження православ'я лише шляхом копіткої пропаганди, а не тиску, чого б влада не дозволила.

У паперах Софронія (Грибовського) знайшли місце ряд цікавих документів. Це, наприклад, список продуктів і страв для імператорського меню, рахунок з цінами на продукти для місії, список китайських обітниць та інше.

Софроній (Грибовський) прагнув покращити роботу духовної місії, зробити її більш ефективною. Він створив бібліотеку, куди передав і деякі особисті книжки. На думку архімандрита, викладену церковному начальству, слід було організувати школу з вивчення китайської та маньчжурської мови в Іркутську або в іншому прикордонному місті. Це дозволило б зекономити кошти й запобігти тим спокусам, які чекали учнів у імператорській столиці Пекіні. Пропонувалось також за прикладом католицької церкви вчити здібних китайців на священників. До числа учнів варто зараховувати лише молодих, відповідальних, здібних до навчання людей, щоб не марнувати час і кошти на тих, хто не здатен освоїти китайську мову і стати корисним там, де цього потребує держава і церква. Він вважав за потрібне подовжити терміни перебування кожної місії в Китаї з 7 до 15 років і збільшити її фінансування. Його пропозиції в той час не знайшли підтримки ні в Синоді, ні в Колегії іноземних справ, але більшість із них була запроваджена в XIX ст.

В 1807 р. місія Софронія (Грибовського) в Китаї завершилась. Він поселився у Новоспаському Московському монастирі, де помер 17 травня 1814 р.

Архімандрит Софроній (Грибовський) є автором 12-ти праць з китаєзнавства. Лише три з них були опубліковані після його смерті в наукових збірниках (1821, 1861, 1905). Ще на початку XIX ст. звіти та деякі твори Софронія (Грибовського) були засекречені спеціальними відомствами

Російської імперії як такі, що містили державні таємниці. Діяльність цього автора тривалий час була відома лише вузькому колу фахівців-китаєзнавців. Традиційно він вважався російським православним діячем, який не мав відношення до України і Сумщини. В сучасних умовах наукова спадщина Софронія (Грибовського) має бути ретельно вивчена, а його реальна роль в китаєзнавстві переосмислена.

Джерела та література

1. Софроний (Грибовский) архимандрит. Путешествие Софронія Грибовского от Пекина до Кяхты в 1808 году // Сибирский вестник. – 1821. – Ч. 1, кн. 2. – С. 31-62.
2. Софроний (Грибовский) архимандрит. Известие о Китайском, ныне Манчжурско-Китайском государстве // Чтение Московского общества истории и древностей Востока. – 1861 г. – Т. 1. – С. 23-119.
3. Софроний (Грибовский) архимандрит. Уведомление о начале бытия россиян в Пейцзине и о существовании в оном грекороссийской веры // Материалы для российской духовной миссии в Пекине. – СПб, 1905. – С. 1-45.
4. Николай (Адоратский) иеромонах. История Пекинской духовной миссии во второй период ее деятельности (1745-1808). Выпуск второй. – Казань: Тип. Импер. университета, 1887. – С. 166-369.
5. Николай (Адоратский) иеромонах. Православная миссия в Китае за 200 лет ее существования // Православный собеседник. – 1887. - № 11. – С. 287-343.
6. Скачков П.Е. Очерки истории русского китаеведения. – М.: Наука, 1977. – 505 с.
7. История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М.: Наука, 1990. – 439 с.
8. Половцев А.А. Русский биографический словарь. Электронная репринтная версия // <http://www.rulex.ru/x/Pol/index.htm?pages/25/166.htm>
9. Сергійчук І.М. Софроній (Грибовський) – глава Російської православної духовної місії в Китаї (1793 - 1807) // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина II. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С. 80-84.
10. Сергійчук І.М. Китай у нові та новітні часи. – Суми: Університетська книга, 2006. – С. 80-83.
11. Кіктенко В.О. Українці на чолі Пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській імперії // Сходознавство. – 1998. – №2. – С. 78-91.
12. Киктенко В.А. Источники по истории Российской духовной миссии в Пекине в фондах Института рукописей НАН Украины // Украина-Китай: информационно-аналитическое обозрение. – 2001. – №1 (4) спецвыпуск. – С. 49-53.
13. Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. – К.: Вид-во Ін-ту сходознавства НАН України, 2002. – С. 40-65.

ПОСЛУЖНИЙ СПИСОК НАСТОЯТЕЛЯ АРХІМАНДРИТА МАВРИКІЯ, МОНАХІВ ТА ПОСЛУШНИКІВ ПУТИВЛЬСЬКОГО МОЛЧЕНСЬКОГО ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ ЗА 1898-й РІК

У фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі зберігається невелика, але досить цікава колекція документів, пов'язана з історією однієї з найстаріших обителей краю – Путивльського Молченського Різдва Пресвятої Богородиці Печерського монастиря. Матеріали датуються XVII – поч. XX ст. і умовно їх можна поділити на декілька груп: майнові тяжби, господарча діяльність (розподіл монастирських угідь, будівництво), внутрішньоцерковна документація (накази, розпорядження, запити, клопотання тощо).

Одним з документів, який привертає найбільшу увагу є **“Послужный список настоятеля Архимандрита Маврикия, монашествующих и послушников Путивльскаго Молченскаго Печерскаго монастыря за 1898-й годъ”** (інвентарний № 3480, КВ № 15658), складений настоятелем Архімандритом Маврикієм (Безчетвертним).

Список дає важливу інформацію про чисельність братії, соціальне походження ченців і послушників, сімейний стан колишніх мирян, вік, освіту, керівний склад монастиря, а також внутрішні дисциплінарні вимоги, нагороди та покарання.

Документ формує певне уявлення про характер взаємовідносин, обов'язків і є цінним джерелом до вивчення історичного минулого краю, зокрема – Молченського монастиря.

З тих даних, які наведені у матеріалі, ми бачимо, що наприкінці XIX ст., за затвердженням ще у 1799 році штатом, монастир залишався III-класним, але з архімандрією, тобто на чолі з архімандритом.¹ Чисельність братії складала 36 чоловік, з них 22 ченці разом з настоятелем і 14 послушників. Серед ченців був один схієромонах (ймовірно закладалася основа для старецтва).

За соціальним походженням більшість монахів – вихідці з селян (20 чол.), а також колишні військові, міщани, козаки та з духовного стану.

Середній вік ченців складав 35 років. Серед них переважна більшість ніколи не вступали у шлюб (тільки троє були вдівцями).

Домашню освіту одержали 32 ченці, 4 – у духовній семінарії та духовному училищі.

В документі є досить докладна інформація про керівний склад монастиря – настоятеля, скарбника та ризничого.

Оригінал складається з 14-ти аркушів розміром 23x35,5 см. Таблиця заповнена від руки.

У даній публікації повністю збережені всі стилістичні особливості тексту.

Джерела та література

1. Путивльський Молченський Печерський монастир (Курскої губернії)./Сост. П. Преображенський. – М., 1884, – С. 15.

Должность духовная, степень и имя	Каких летъ	Где и чему обучался	Изъ какого званія, какъ в міре именовался, холость или вдовъ, когда постриженъ въ монашество и где	Какія проходилъ и проходить послушанія, когда рукоположенъ въ священнослужители, не совершилъ ли особенныхъ какихъ либо по службе деяній, и чемъ былъ награждаемъ	Былъ ли въ отпускахъ, когда именно и на сколько времени; явился ли въ срокъ,и если просрочилъ, то когда явился, и была ли причина просрочки признана уважительною	Не былъ ли въ штрафахъ, подъ след- ствиемъ и судомъ; если былъ, то за что именно, и чемъ дело кончено	Какихъ качествъ, и способенъ ли къ по- слушаніямъ; если нетъ, то почему
1.Путивльскаго Молченскаго Печерскаго Третьекласнаго Монастыря Настоятель, Архимандритъ Маврикій	56	Образованія домашняго.	Изъ Мещанъ города Курска. Въ міре Михаиль Безчетвертній. Холость	По увольненіи изъ общества, поступилъ въ Курскій Знаменскій монастирь Определенъ въ чис- ло послушниковъ Посвященъ въ Сти- харство Постриженъ въ мо- нашество Рукоположенъ во Іеродіакона	1863 1864 1864 1873	Нояб. 1 Юн. 31 Нояб. 15 Сен: 3	

				Преосвященнымъ Епископомъ Сергіемъ	-	Сент. 8		
				Рукоположенъ въ Іеромонаха Преос- вященнымъ Еписко- помъ Сергіемъ	1878	Апр: 15		
				Награжденъ Набед- ренникомъ, Преос- вященнымъ Еписко- помъ Ефремомъ	1881	Мар: 22		
				Исправлялъ долж- ность Духовника	съ 1882			
				при Курской Духовной Семинаріи	по 1885	годъ		
				Проходил должность Благочинного	съ 1883	Іюн. 28		
				монастыря съ утвержденія Его Преосвященства	по 1887	Сент. 5		
				Награжденъ Сінодальнымъ Наперснымъ Крестомъ, по пред- ставленіи Михаила, Епископа Курскаго и Белоградскаго	1885	Февр: 25		
				Утвержденъ въ должности Казначея по Монастырю и Члена Правленія	1885	Сентяб. 16		

				<p>Проходили долж- ность Духовника съ Ставленниковъ и монаховъ по Назначень исправляющимъ должность Наместника Курскаго Знаменскаго монас- тыря. По предложенію Преосвященнейшаго Іустина, Епископа Курскаго и Белоград скаго отъ 26-го Ноября 1889 года, за №: 362-мъ, въ видахъ поощренія за усердную и распоря- дительную деятель- ность по должности Наместника, утверждень въ тако- вой должности Возведень въ санъ Ігумена По представленію Преосвященнейшаго Ювеналія Єпископа Курскаго и Белоградскаго, Ука- зомъ Святейшаго</p>	<p>1886</p> <p>1887</p> <p>1889</p> <p>1889</p> <p>1891</p>	<p>Нояб. 25</p> <p>Маія 30</p> <p>Генв: 14</p> <p>Ноябр. 26.</p> <p>Маія 26</p>			
--	--	--	--	--	---	---	--	--	--

			<p>Сінода, определенъ Настоятелемъ въ Путивльскій Монастырь.</p> <p>По отъезде къ назначенному месту, Почетнымъ Гражданиномъ города Курска поднесенъ ему золотой, украшенный камнями, Наперсный Крест, и Преосвященнымъ Епископомъ Ювеналиемъ, для ношенія, возложенъ на него.</p>	1894	Февр: 28			
			<p>По представленію Преосвященнейшаго Ювеналія, Єпископа Курскаго и Белоградскаго, Святейшимъ Сінодомъ возведенъ въ санъ Архимандрита</p>	1894	Март. 17			
			<p>Указомъ Курской Духовной Консисторіи Определень Председателемъ Путивльскаго Отделенія Курскаго</p>	1896	Маія 24			

				Епархіального Училищнаго Совета. Имеетъ серебряную медаль на Александровской ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III-го	1898	Сентяб. 22			
					1896	Ноября 12			
2. Казначей Иеромонахъ Макарій	62	Въ Курской Духовной Семинаріи	Изъ Духовнаго званія. Въ міре Михаилъ Вино градскій. Вдовъ.	По окончаніи курса Семинарскихъ наукъ, съ званіемъ Студента, рукоположень во Священника къ Николаевской церкви Села Старцы Белгородскаго уезда. По вдовству, вследсвіе Прошенія, определенъ въ число Братства Рыльскаго Николаевского Монастиря Пострижень въ Монашество Определень Ризничим Награждень Набедренникомъ	1859	Сентяб. 28		Не состоить	Весьма хорошихъ, способень.
					1865	Ноябр. 26			
					1867	Мар. 12			
					1870	Мар: 27			
					1876	Дек: 12			

				<p>По прошенію, перемещень въ сей Путивльській Монастирь. 1879 Февр. 28</p> <p>Определень Ризничимъ Указомъ Курской Духовной Консистеріи определенъ Казначеемъ монастыря 1885 Мар.12</p> <p>Имееть серебряную медаль на Александровской ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III-го. 1891 Октяб. 26</p> <p>Проходитъ очередное служеніе и должность Казначея. 1896 Нояб. 12</p>				
3.Исправляющ: д: Ризничого Іеромонахъ Феодосій.	46	Образованія домашняго	Изъ мещанъ. Въ міре Арсеній Бовенко. Холость	<p>По увольненіи изъ Общества, принятъ въ Софроніеву Пустынь на временное испытаніе. 1874 Маія 25.</p> <p>Определень Указнымъ Послушникомъ 1879 Іюн:22</p> <p>Вследствіе прошенія</p>			Не былъ.	Очень хорошихъ, способень

				его, перемещень въ сей Путивльській Монастирь. - 1884. Нояб. 7 Пострижень въ монашество. – 1885. Авг: 14 Рукоположень во Іеродіакона. – 1887. Іюн: 8. Указомъ Курской Духовной Консистеріи определенъ Исправляющимъ д: Ризничаго. 1891. Октяб. 26. Рукоположень во Іеромонаха. – 1894. Авг: 21 Награжденъ Набедринникомъ. 1898. Въ феврале Имееть серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III-го. 1896. Нояб. 12 Исправляетъ должность Ризничаго и проходитъ очередное служеніе.					
4. Іеромонахъ Пимень.	73	Въ Курской Духовной Семинаріи.	Изъ Духовного званія. Въ міре Петръ	По увольненіи изъ Семинаріи, определенъ причетникомъ				Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.

				уволень отъ должности Казначей. Имееть серебряную медаль на Александровской ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III –го. Проходитъ очередное служеніе.	1891. 1896.	Окт: 26 Нояб. 12			
5. Схиіромонах Ниль	82	Домашняго Образованія.	Изъ мещанъ. Въ міре Ниль Милютинъ. Холость.	По увольненіи изъ общества поступилъ въ число братства Софроніевой пустуни и съ разрешенія Святейшего Сінода, Пострижень въ монашество. Рукоположень во Іеродіакона. Указомъ Курской Духовной Консистеріи перемещень въ число братства сего Путивльскаго Монастиря. Рукоположень во Іеромонаха. Награждень	1857. 1860 1868 1884	Іюля 28. Окт. 31 Март. 23 Авг: 21		Не состоить.	Очень хорошихъ, по преклонности лет очереднаго служенія не проходилъ.

				<p>Набедренникомъ. Пострижень въ Схиму съ разрешенія Преосвященнейшаго Лаврентія, Єпископа Курскаго. – Имееть серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память Царствованія Императора Александра III-го. По преклонности летъ не проходитъ очереднаго служенія.</p>	1894	Авг: 21			
					1898	Сентяб. 27			
					1896	Нояб. 12			
6. Іеромонах Паисій.	52	Образованія домашняго	Изъ козаковъ. Въ міре Петръ Денисенко. Холость	<p>По увольненіи изъ общества, поступилъ въ Софроніеву Общежительную Пустинь. Определень въ число послушниковъ оной. Посвящень въ Стихарь. Пострижень въ монашество.</p>	1861	Іюня 12.		Не состоитъ	Очень хорошихъ, способень.
					1863	Дек: 10			
					1864	Сент. 8			
					1876	Мар. 27			

				Рукоположень во Ієродіакона.	1877	Маія 5.			
				Рукоположень во Ієромонаха.	1882.	Авг: 15			
				Указом Курської Духовної Консисторії, за не-трезвость и самовольныя отлучки изъ монастыря, перемещень въ Обоянскій Знаменскій, монастырь, что и вменено ему въ наказаніе.	1891	Март 18.			
				Вследствіе Прошенія, перемещень въ сей Путивльскій Монастырь.	1894.	Октяб. 10			
				Награждень Набедренникомъ.	1898.	въ феврале.			
				Имееть серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Імператора Александра ІІІ-го.	1896.	Нояб. 12.			
				Проходить					

7. Иеромонахъ Геронтий.	36	Образованія домашняго	Изъ крестьянъ. Въ міре Гавріиль Смоляниновъ. Холость.	очередное служеніе. По увольненіи изъ общества, принять въ предварительное испытаніе. Определень действительнымъ послушником. Постриженъ въ монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона. Рукоположенъ во Іеромонахи. Награжденъ Набедренникомъ. Имееть серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Імператора Александра ІІІ-го. Проходитъ очередное служеніе.	1886. 1892. 1893. 1894. 1896. 1898. 1896.	В декаб. Сент. 17. Декаб. 18 Іюн: 22 Авг. 1 В февр. Нояб. 12.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.
8. Иеромонахъ Филареть.	33	Образованія домашняго.	Изъ крестьянъ. Въ міре Филиппъ Марченко.	По увольненіи изъ общества, поступилъ въ Глинскую пустынь				Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.

			Холость.	на временное испытание. Вследствие прошения, принять въ сей Путивльскій Монастырь. По увольненіи изъ общества крестьянъ постриженъ въ Монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона. Рукоположенъ во Іеромонаха. Проходитъ очередное служеніе.	Въ 1890г. 1895. 1895. 1897. 1898.	Генвар. 16. Декаб. 9. Авг. 6. Авг: 31.		
9. Іеродіаконъ Іеронимъ.	57	Въ Курскомъ Дух. Училище.	Изъ Духовнаго званія. Въ міре Иванъ Афанасьевъ. Холость.	По увольненіи изъ училища, принять въ сей монастырь на предварительное испытание. Определень Указнымъ Послушникомъ. Посвященъ в Стихарь. Постриженъ въ монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона. За нетрезвую жизнь и самовольныя от	1866. 1867. 1873. 1877. 1880.	Генв: 28 Іюн. 19 Іюн: 24. Авг 7. Маія 28.	Не состоитъ	Хорошихъ, способенъ.

				лучки изъ монастыря, Указомъ Курской Духовной Консистеріи былъ посылаемъ въ Глинскую Пустинь, подъ надзоръ Настоятеля, на шесть месяцевъ. Имеетъ серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память Царствованія Императора Александра III-го. Проходитъ очередное служеніе.	1891.	Нояб. 4.			
					1896.	Нояб. 12.			
10. Іеродіаконъ Амфилохій.	63	Грамоте обучался дома.	Изъ крестьянъ. Въ міре Афанасій Павловъ. Холостъ.	По увольненіи изъ общества, определенъ послушникомъ въ Донецкій монастырь Воронежской Епархіи Постриженъ въ Монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона. По прошенію, перемещенъ въ	1874.	Іюля 30.		Не былъ.	Хорошихъ, способенъ.
					1877.	Іюн. 10			
					1880.	Іюл: 15.			

				<p>Рыльскій Николаевскій Монастырь Курской Епархіи. Вследствіе прошенія его, определенъ въ число братства Путивльскаго Монастыря. Имееть серебряную медаль на Александр- овской Ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III-го. Проходитъ очередное служеніе.</p>	1884.	Сент. 19.			
					1889.	Генв: 2.			
					1896.	Нояб. 12.			
11. Иеродіаконъ Антонинъ.	70	Грамоте обуч.ался дома	Изъ крестьянъ. Въ міре Александръ Сахаровъ. Вдовъ.	<p>По увольнеи изъ общества, принятъ въ сей Путивльскій Монастирь на предварительное испытаніе. Определень Указнымъ Послушникомъ. Постриженъ въ Монашество. Рукоположенъ во</p>	1876.	Нояб. 16.		Не былъ.	Очень хорошихъ, Способень
					1883.	Іюн: 18.			
					1884.	Генв:21.			

				<p>Иеродіакона. Имеетъ серебряную медаль на Александровской Ленте, для ношенія на груди, въ память царствованія Императора Александра III-го. По преклонности летъ и болезненному состоянію не проходитъ очереднаго служенія.</p>	<p>1894. 1896</p>	<p>Іюн: 14. Нояб. 12</p>			
<p>12.Иеродіакон Анатолій.</p>	<p>44.</p>	<p>Образованія домашняго.</p>	<p>Изъ крестьянь. Въ міре Алексій Агафоновъ. Холость.</p>	<p>Поступилъ въ Курскій Знаменскій монастырь на временное испытаніе. Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльській Монастирь на испытаніе. Указомъ Курской Духовной Консистеріи определенъ действительнымъ</p>	<p>1882. 1894.</p>	<p>В Сентяб Март: 20. Іюн:</p>		<p>Не состоить.</p>	<p>Очень хорошихъ, способень</p>

				Послушникомъ. Постриженъ въ Монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона. Проходить очеред- ное служеніе и обязанность кружечнаго	1895. 23. 1896. Мар: 20 1897. Маія 11.			
13. Іеродіаконъ Амеріанъ.	34	Образованія домашняго.	Изъ крестьянъ. Въ міре Іоакимъ Мартыненко. Холость	Постриженъ въ Глинскую Пустынь на предварительное испытаніе. Вследствіе пр его, принять въ сей Путивльській Монастырь. По увольненіи изъ общества постриженъ въ монашество. Рукоположенъ во Іеродіакона	1890. Въ Апрел. Генв: 16. Декаб. 9. 1895. 1898. Апр: 29		Не былъ.	Очень хорошихъ, способенъ.
14. Іеродіакон Сосфень.	32	Образованія домашняго.	Изъ крестьянъ. Въ міре Софоній Хохоловъ. Холость.	Вследствіе прошенія его. Былъ принять на испытанія въ Кіево- Печерскую Лавру. Поступилъ въ Путивльській Монастырь.	1885. Въ Сент. 1895. Маія 7.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способенъ.

				По увольненіи изъ Общества Указомъ Курской Духовной Консистеріи определенъ действительнымъ Послушником. 1896. Август. 2 Постриженъ въ Монашество. 1894. Авг. 3. Рукоположенъ во Іеродіакона. 1898. Маія 3. Проходитъ очередное служеніе.				
15. Іеродіаконъ Іліодоръ.	31	Образованія домашняго	Изъ крестьянъ. Въ міре Яковъ Парфентьевъ. Холость.	По прошенію принять въ сей монастырь на пред- рительное испытаніе. 1890. Въ Сент: Указомъ Курской Духовной Консистеріи. Определенъ действи- тельнымъ 1896. Август. 2. Послушником. Постриженъ въ 1897. Сент. 20 монашество. Рукоположенъ во 1898. Сент: 5 Іеродіакона. Проходитъ очередное служеніе.			Не былъ.	Очень хорошихъ, способенъ
16. Монахъ Пармень.	48	Въ Обоянс- комъ	Изъ Духовнаго званія. Въ міре	По увольненіи изъ Училища, по			Не былъ.	Очень хорошихъ.

		Духовному Училище.	Павель Недри- гайловъ. Холость.	прошенію, принять въ сей монастырь на испытанія. Определень Указнымъ Послушником. Посвящень въ Стихарь. Пострижень въ Монашество. Проходитъ разныя Монастырскія послушанія.	1869. 1870. 1883. 1884.	Маія 29 Дек: 12 Фев. 2 Генв:21.			способень.
17. Монахъ Киприанъ	48	Образованія домашняго	Изъ Крестьянь. Въ міре Кон- стантинъ Жереловъ. Холость.	По увольненіи изъ общества, принять въ сей монастырь на временное испытаніе. Определень Указнымъ Послушником. Пострижень въ Монашество. Проходитъ разныя экономическія послушанія.	1889. 1895. 1895.	Апрель 17. Генв:19. Дек: 9.		Не былъ	Очень хорошихъ, способень.
18. Монахъ Силуанъ.	37	Образованія домашняго.	Изъ мещанъ. Въ міре Севастіянъ Баюнь. Холость.	По увольненіи изъ общества, принять въ Монастырь на временное испытаніе.	1893.	Въ февр.		Не былъ	Хорошихъ, способень.

				Указом Курской Духовной Консistorii определенъ действительнымъ Послушником. 1895. Мар. 4. Постриженъ въ Монашество. 1896. Мар. 22. Проходитъ послушаніе клиросное.					
19. Монахъ Авраамій.	37	Образованія домашняго	Изъ Крестьянъ. Въ міре Александръ Сычевъ	По прошенію его, определенъ былъ Послушником Петро-Павловскаго Монастиря Черниговской губерні. 1888. Маія 28. Указом Курской Духовной Консistorii, вследствие Прошенія его, перемещень въ число братства Путивльскаго монастыря. 1895. Маія 20. Постриженъ въ Монашество. 1896. Мар: 22. Проходитъ разныя послушанія.				Не былъ	Хороших, способень.
20. Монахъ		Образованія	Изъ Крестьянъ.	Вследствие				Не былъ	Хорошихъ,

Гедeonъ.	31	домашняго	Въ міре Григорій Воргуль. Холость.	Прошенія его, принять въ сей Монастырь на предварительное испытаніе. Определень Указнымъ Послушникомъ. Пострижень въ Монашество. Проходитъ Клиросное послушаніе	1894. 1895. 1898.	Апрел. 15. Нояб.15. Мар: 21.			способень.
21. Монахъ Исаакій.	37	Образованія домашняго	Изъ крестьянъ. Въ міре Іосифъ Шоленковъ. Холость.	По прошенію его, принять былъ въ сей Монастырь на временное испытаніе. Указомъ Курской Духовной Консistorіи Определень действительнымъ послушникомъ. Пострижень въ монашество. Проходитъ экономическія послушанія.	1890. 1897. 1898.	Апрел. 28. Сент. 5. Мар: 21.		Не былъ.	Хорошихъ, способень.
22. Монахъ Агапій.	36	Образованія домашняго.	Изъ Мещанъ. В міре Афанасій	Поступилъ въ Глинскую Богородицкую Пустинь и				Не былъ.	Хорошихъ, способень.

			Ящикъ. Холость.	определень Послушником оной. Пострижень въ монашество. Указом Курской Духовной Консistoriи былъ перемещень въ Рыльскiй Николаевскiй Монастырь. Указом Консistoriи перемещень въ сей Путивльскiй Монастырь подъ надзоръ Настоятеля. Проходилъ клиросное и другiя послушанiя.	Въ 1887 1896. 1897. 1898.	году. Авг: 15. Сент. 17. Генвар. 29.			
23. Указный Послушникъ Феодоръ Власенко.	28	Образованiя домашняго.	Изъ Козаковъ. Холость.	По прошенiю его, принять въ сей Путивльскiй монастир на предварительное испытанiе. Указом Курской Духовной Консistoriи определень действительнымъ послушникомъ.	Въ 1896г. 1898	 Юля 6.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.

				Проходить пономарское послушаніе					
24. Евфимъ Мартиненко.	31	Образованія домашняго.	Изъ запасныхъ Унтеръ-офицеровъ. Холость.	Постриженъ въ Глинскую Богородицкую Пустинь. По прошенію принять въ сей Путивльській Монастир на временное испытаніе. Проходить послушанія расходчика.	1893г. 1895.	Генвар. 16.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.
25. Георгій Щербаковъ.	30	Грамоте обучался дома.	Изъ крестьянъ. Холость.	По прошенію принять въ сей Путивльській Монастырь и состоятъ на предварительномъ испытаніи. Проходить клиросное послушаніе.	1893	Въ Сентябр.		Не былъ.	Хорошихъ, способень.
26. Яковъ Антыковъ.	22	Образованія домашняго.	Изъ Государственныхъ крестьянъ. Холость.	Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльській Монастырь и состоятъ на предварительномъ		Март.		Не былъ.	Хорошихъ, способень.

				испытаніи Проходить разныя послушанія.	1896	16.			
27. Никифоръ Полонскій.	28	Образованія домашняго.	Изъ крестьянъ. Холость.	По прошенію его, принять въ сей Путивлькій Монастирь и состоить на предварительномъ испытаніи. Проходить клиросное послушаніе.	1897.	Въ Генваре.		Не былъ.	Хорошихъ.
28. Никита Софоновъ.	25	Образованія домашняго	Изъ крестьянъ. Холость.	Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльскій Монастырь на предварительное испытаніе. Проходить клиросное послушаніе.	1897.	Въ марте.		Не былъ	Очень хорошихъ, способень
29. Филиппъ Шелифостъ.	30	Грамоте обучался дома.	Изъ запасныхъ рядовыхъ. Холость.	По прошенію его, принять в сей Путивльскій монастырь и состоить на предварительномъ испытаніи.	1895	Въ Сентябр.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.

30. Іосифъ Нечитайловъ.	29	Грамоте обучался дома.	Изъ Государственныхъ крестьянъ. Холость.	Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльській монастырь на предварительное испытаніе. Проходить клиросное послушаніе.	1896.	Въ Февр:		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.
31. Иларіонъ Пятъшкинъ.	21	Образованія домашняго	Изъ Государственныхъ крестьянъ. Холость.	Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльській Монастирь на предварительное испытаніе. Проходить клиросное и другія послушанія.	1893.	Сент. 14.		Не былъ	Хорошихъ, способень.
32. Николай Кислощаевъ.	24	Грамоте обучался дома.	Изъ крестьянъ. Холость.	По прошенію его, принять в сей Путивльській монастырь и состоитъ на предварительномъ испытаніи. Проходить послушаніе клиросное.	1898.	Въ Марте.		Не былъ.	Очень хорошихъ, способень.
33. Николай Моняковъ.	19	Грамоте обучался.	Изъ мещанъ. Холость.	По прошенію его, принять въ сей				Не былъ.	Хорошихъ.

				Путивльській Монастырь и состоить на предварительномъ испытаніи. Проходитъ клиросное послушаніе.	1897	Въ Генваре.		
34. Моисей Быковъ.	28	Грамоте обучался.	Изъ запасныхъ рядовыхъ. Холость.	Вследствіе прошенія его, принять въ сей Путивльській монастирь и состоить на предварительномъ испытаніи. Проходитъ послушаніе клиросное.	1898.	Въ Апреле.	Не былъ.	Хорошихъ, способенъ.
35. Михаилъ Васильевъ.	28	Образованія домашняго.	Изъ запасныхъ рядовыхъ. Холость.	По прошенію его, принять въ сей Путивльській Монастырь и состоить на предварительномъ испытаніи. Проходитъ послушаніе клиросное.	1897.	Въ Іюне.	Не былъ.	Очень хорошихъ, способенъ.
36. Стефанъ Кондратенко.	26	Образованія домашняго.	Изъ крестьянъ. Холость.	По прошенію его, принять въ сей			Въ Іюле.	Хорошихъ, способенъ.

				Путивльській монастирь и состоить на предварительномъ испытаніи. Проходить послушаніе клиросное.	1898.	Въ Іюле.			
--	--	--	--	---	-------	-------------	--	--	--

ИЗ ИСТОРИИ ПУТИВЛЬСКОГО ГОРОДСКОГО КЛАДБИЩА

Из всех городских кладбищ Курской губернии, путивльское было одним из самых старых. Его неотъемлемым украшением и архитектурной доминантой до революции являлась Александро-Невская церковь. Она была построена в 1860 г. прихожанином местного Преображенского собора потомственным почетным гражданином Николаем Евсеевичем Томилиным на собственные средства. Современники отзывались о ней как о «роскошной» и отмечали хорошее качество живописи и иконостаса «*новейшей школы*».¹

В отличие от Курска и других городов, где кладбищенские церкви имели собственный причт и получали от городских дум определенное жалованье, в Александро-Невской церкви служили «соборные священники», а после, с разрешения архиерея в 1899 г., отправлять богослужение назначено было определенному иерею.²

Предшественником Александро-Невской церкви был упраздненный кладбищенский храм во имя святого Иоанна Предтечи, стоявший в ином месте. Впоследствии тут в начале XX века размещалось захоронение «усопших родственников» потомственного почетного гражданина Семена Яковлевича Ефремова³. В свою очередь, «предтечей» этого храма была деревянная Покровская церковь. Однако из используемого нами источника неясно, была ли она кладбищенской или приходской в черте города.

По данным о расходах в Путивле на 1878 г., на наем сторожа и отопление сторожки при кладбищенской церкви, а равно и другие надобности по усмотрению церковного старосты, согласно приговору местной городской думы, назначалось 120 руб.⁴

Одной из важных проблем, испытываемых кладбищем, была теснота. Она характерна была для многих некрополей того времени и объективно обуславливалась определяемыми при отводе мест погребений на будущее время фиксированными границами. По мере заполнения их могилами, со второй половины XIX века она отчетливо проявляется как одна из главных проблем некрополя. Последствием данного явления становилась перекопка и разрытие старых захоронений, в результате чего нарушались санитарные нормы о необходимой глубине могил.

Так, в 1885 г. в ходе ревизии курским губернатором П.П. Косаговым города Путивля о местном кладбище было сказано следующее: *«Городское кладбище, очень древнее, обнесено с двух сторон оградой, а с других двух — окопано рвом, содержится небрежно и хотя приискание мест для новых могил весьма затруднительно, на что жалуются жители и подтверждает кладбищенский сторож, тем не менее, часть кладбища занята огородом того же сторожа»*⁵.

После этой ревизии, коснувшейся и других уездных городов Курской губернии, П.П. Косаговский распорядился о мерах по недопущению всех отрицательных явлений.

Однако достойное содержание кладбища затруднялось несанкционированными захоронениями, которые производили жители ближайших к городу населенных пунктов, погребавшие здесь своих родственников.

Высочайше утвержденное мнение Госсовета от 27 ноября 1889 г. позволяло устройство «городских кладбищ на расстоянии менее ста сажен от последнего городского жилья, а сельских кладбищ – ближе полуверсты от селения»⁶. Разрешение на это давал министр внутренних дел в случае реальной в том необходимости, удостоверенной губернатором, по соглашению с епархиальным начальством и после рассмотрения дела Медицинским советом.

Данное постановление, главным образом, узаконило уже имевшуюся на тот момент обстановку и давало вариант возможного разрешения кризисных явлений. Между тем, на практике для жителей пригородных сел и слобод, по-видимому, перспектива удовлетворения их желания похоронить близкого человека на будущем своем кладбище, сопрягаемая с перепиской официальных инстанций, не внушала доверия. Гораздо проще, казалось, устроить погребение в городе. Подобная практика у городских властей вызывала естественное неудовольствие.

По заявлению церковного старосты кладбищенского храма, Путивльская городская дума в 1900 г. постановила: *«Имея в виду, что существующее городское кладбище крайне тесно и о расширении оно возбуждено со стороны думы пред высшим правительством, а потому поручить управе сделать представление г. Курскому губернатору, и просить его распоряжения о воспрещении погребения на городском кладбище покойников из ближайших хуторов и слобод уезда»*⁷.

Появление новых территорий для захоронений вовсе не исключило того, что погребения на старом кладбище вовсе не стали производиться. Так, здесь, в соответствии со своим завещанием, «на старом градском Путивльском кладбище, рядом с прочими, раньше его преставльшимися родными» в 1912 г. погребен был старейший из городских иереев, служивший в Благовещенской церкви, заштатный священник Владимир Можайский, скончавшийся на 81 году жизни⁸...

Источники и литература

1. Монастыри и церкви (существующие и упраздненные) и святыни г. Путивля // Курские епархиальные ведомости. – 1900. № 35, – 26 авг.-2 сент., – Приб. неоф. – С. 794.
2. Там же.
3. Там же. – С. 802.
4. Государственный архив Курской области (далее – ГАКО), ф. 1, оп. 1, д. 2396, л. 52 об. – 53.
5. ГАКО, ф. 294, оп. 1, д. 962, л. 80.
6. Полное собрание законов Российской Империи: 1889. – СПб., 1891. – Собр. III. Т. IX. – С. 622.
7. Местная хроника // Курские губернские ведомости. – 1900. № 60. – 4 авг. – Ч. оф. – С. 2.

8. Петрушевский П. Некролог: Заштатный священник Владимир Иоаннович Можайский // Курские епархиальные ведомости. – 1912. № 31. – С. 879-883.

ИЗ ЛЕТОПИСИ с.КРАСНАЯ СЛОБОДА ПУТИВЛЬСКОГО УЕЗДА *

Название «Красная Слобода» образовалось так.

В период расширения могущества Московского государства и постепенного уменьшения набегов кочевых народов более смелые и предприимчивые жители укрепленных мест занимали в окрестностях удобные и выгодные в хозяйственном отношении земли, селились и на свой страх заводили хозяйство. В то же время они тяготели к месту своего прежнего жительства и были проводниками русской культуры и русской государственности. За свою смелую предприимчивость они освобождались от всяких повинностей и назывались свободными, отчего и место, населенное такими свободными, называлось Слободой (в великорусском произношении народном ... свобода – слобода). Так, в Путивльском уезде есть 4 слободы: Красная, Попова, Новая и под самым г. Путивлем – Слободка Пригородняя. Относительно же слова «Красная» приходится делать только предположения, а именно: слобода названа Красною или по красивому местоположению (при двух реках, когда-то окруженных вековыми лесами), или по жизненным удобствам (обилие рыбы, дичи и т.п.), производила особенно приятное впечатление и вызвала общераспространенный среди русского народа эпитет «красный» – красное солнышко, красный угол, красное яблочко и т.д.¹

В одной версте от Красной Слободы проложена линия Московско-Киево-Воронежской железной дороги, тут же находится и железнодорожная станция, которая прежде носила название «Красное», а в последнее время, ввиду того, что с таким названием встречается ещё несколько станций, она переименована в «Путивль».²

Кроме реки Сейм, близ села Красной Слободы протекает ещё небольшая речка – Чаша. Название реки Чаша заимствовано от названия озера – тоже Чаша, из которого она берет своё начало; озеро это находится верстах в 9 на юго-восток от Красной Слободы при деревне с именем «Чаша» в Путивльском уезде. На реке Чаше в Красной Слободе устроена с давних пор мельница, и при ней же есть став или иначе пруд; этим ставом, а также течением реки Чаши Красная Слобода разделяется на две половины, из которых одна, стоящая по левую сторону, местными жителями называется «Малым боком» или же «Пол - Слободы», а стоящая по правую сторону реки называется «Великим боком» или же «Слободой». Река Чаша, протекая через всю длину Красной Слободы, верстах в двух-трех от села впадает в реку Сейм. Кроме рек Сейма и Чаши в Красной Слободе есть ещё два искусственных водовместилища – это две балки, или по местному выражению, два ставка, из которых один в конце села на востоке носит название «Крахмальное», а другой, находящийся в усадьбе помещика

---

*Текст летописи передан автором статьи с максимальным приближением к тексту источника.

Григория Васильевича Масалитова, не имеет никакого названия.

Красная Слобода от своего уездного города Путивля стоит в двадцати верстах по большой проезжей дороге; по прямой же линии, по коей сухопутного сообщения нет, расстояние равняется 10-12 верстам, так что из Красной Слободы можно видеть город Путивль невооруженным глазом.

Водным сообщением между Путивлем и Красной Слободой только изредко все-таки пользуются, а именно при многоводных разливах реки Сейма купцы города Путивля нередко отправляют грузы пудов по 600 на громадных баркасах по прямому направлению к Красной Слободе и здесь разгружают их близ усадеб, принадлежащих причту. Когда-то делались опыты устроить постоянное водное сообщение, но эти опыты не увенчались успехом. Около Путивльских сеймских мельниц были устроены шлюзы, но это была непроизводительная трата. Затем будто пробовали тянуть бичевой барки, но Сейм между Путивлем и Красной Слободой оказался настолько извилистым, что бурлаки, тянув день барку, к вечеру пришли на ночлег на то же место, где и ночевали. С тех пор оставили намерения сделать реку Сейм судоходной. Эти сведения сообщил усопший о. диакон Соколов. Следы шлюзов и до сих пор (1899г.) видны.³

Количество народонаселения прихода Красной Слободы по документам гражданским (Памятная книжка Курской губернии на 1892 год, составленная Секретарём Курского губернского статистического комитета Т. И. Вержбицким) определяется в 1629 душ мужского пола и 1441 человек женского пола; причем в Красной Слободе считается 1013 душ мужского пола и 911 – женского пола.⁴

По племенному составу жителей, крестьян прихода села Красной Слободы, нельзя отнести к строго определённого типу мало россиян, великорусов или белорусов. Жители окрестных сел нередко называют жителей Красной Слободы «переворотни», и это название довольно верно определяет связанное с ними понятие: здесь нельзя услышать ни чистого московского говора, ни чистой малороссийской речи, точно также обстановка, обычаи, костюмы и т.д. – все это смесь различных вкусов. Такое разнообразие объясняется тем, что во времена крепостного права, по воле помещиков, контингент местных жителей пополнялся переселенцами из различных местностей: здесь есть жители Орловской губернии, известные под шутиливой кличкой «горюны», жители Полтавской и Харьковской губерний; есть четыре семейства, дед которых каким-то образом из Польши забрел, отчего эти семейства и по настоящее время прозываются «Поляковы». Все жители прихода Красной Слободы – православные. Среди характерных черт народонаселения особенно выделяются набожность, сострадательность; хотя есть резко выдающиеся и отрицательные черты характера, как-то страсть к похищению чужой собственности, праздность.

Главным занятием прихожан села Красной Слободы служит хлебопашество. Кроме хлебопашества, население Красной Слободы много занимается земляными работами, именно нанимаются для исполнения земляных работ при устройстве железных дорог, снимают пласты земли при открытии камней и т.п.; в свободное от земледельческих занятий время

занимаются почти все перевозкой камня из места открытия, верстах в 14, до железнодорожной станции и некоторые – перевозкой товаров со ст. Путивль в г. Путивль и обратно. В зимнее время очень многие промышляют шитьем обуви, хотя хороших сапожников во всем селе можно найти не больше трех-четырёх человек. Кроме того, в приходе найдется человек до 20, занимающихся шитьем крестьянских костюмов, человек до 10 ткачей, человек 5 токарей, занимающихся поделкой колес и человек 5 кузнецов. Достатком жители Красной Слободы не могут похвалиться, земли имеют небольшие, наделы купить негде, а со времени устройства в селе Буруни сахарного завода и совсем нельзя достать земли; всюду заарендована заводом.

До 1894 года все население придерживалось своих традиционных костюмов, именно: мужчины носили кафтаны из сукна домашнего приготовления, сшитые с клиньями и запасом в плечах, редкие из крестьян шили одежды в виде полушубков и поддевок. Также была в ходу жилетка на вате теплая с рукавами и закрытою грудью. Женщины носили почти одинакового покроя с мужчинами козухи и юбки (зипуны). Костюмы их состояли из запаски – это два куса суконной материи домашнего приготовления и красный шерстяной пояс, тоже домашнего приготовления; в праздник надевали плахты: это 3 куса суконной материи, тоже домашнего приготовления с довольно красиво вытканым рисунком, постоянно одинаковым – клетками в виде шахмат. С 1894г., со времени устройства завода в Буруни, произошла резкая перемена в костюмах: мужчины по преимуществу щеголяют в пиджаках (даже из сукна домашнего приготовления шьют по фасону пиджаки) и купленных дубленых полушубках, а женщины в сарафанах (плахты и запаски оставили) и в кофточках из купленной черной материи.⁵

Первая церковь – деревянная – была построена в честь Преображения Господня в Красной Слободы во время царствования царей Иоанна и Петра Алексеевича в 1692г. владельцем Красной Слободы стольником полковником Григорием Ивановичем Анненковым, и для содержания священно-церковнослужителей оной церкви дано им, Анненковым, собственной земли десять четвертей. С этой церковью связано воспоминание о том, что царь Петр Алексеевич после Полтавской победы в 1709г., направляя путь свой в город Киев, посетил владельца Красной Слободы стольника полковника Григория Ивановича Анненкова, причем входил в местный приходский храм и отдал на хранение в этот храм несколько знамен, взятых в войсках побежденных шведов, но эти знамена не только не сохранились но об их существовании не знали и не знают. Первая церковь существовала до 1788 года. В сохранившейся описи церковного имущества за 1783 год сказано, что в то время первая церковь была уже ветхая и начала строится уже новая. В 1788 году вторая церковь была построена внучкою полковника Анненкова Агрипиной Андреевной - женой подпоручика Григория Васильевича Масалитинова - и освящена по благословению Преосвященного Апполоса Епископа Севскаго и Брянского.

Вторая церковь в Красной Слободе тоже была деревянная, однопрестольная, с двумя притворами или входами с северной и южной стороны. Старая деревянная церковь, согласно разрешению Епархиального начальства, в 1895 году продана с иконостасом и ветхими священническими и диаконскими облачениями в деревню Салтыкову Путивльского уезда, прихода села Вязового ценой за 450 рублей серебром на устройство храма.⁶

Церковь села Красной Слободы к семидесятым годам XIX столетия начала ветшать и, кроме того, не соответствовала численности народоселения прихода. Помещик Никанор Васильевич Масалитинов, внук вышеупомянутой строительницы храма Анненковой, предложил прихожанам озаботиться построением каменной церкви, также в честь Преображения; мысль его была принята единодушно и он был избран фундатором, т.е. строителем церкви, и со своей стороны, прихожане постановили до окончания постройки храма вносить по 50 коп. с десятины земли.

В 1871 году, с благословения Преосвященного Сергия, Епископа Курского, приступили к постройке каменного храма в честь Преображения Господня. Постройка продолжалась до 1886 года. 18 сентября 1886 года новоустроенный храм был освящен с благословения Преосвященного Михаила, Епископа Курского.

Преображенский храм села Красной Слободы устроен по плану и фасаду, составленному профессиональным архитектором, хотя при составлении проекта церкви главным руководителем был вкус строителя, дворянина Никанора Васильевича Масалитинова. План и фасад церкви разработан настолько удачно, что церковь своим видом приводит в восхищение интеллигентных лиц, в первый раз прибывающих в Красную Слободу. Прототипом собственно фасада здания послужила Двухрамская церковь города Путивля. Кладбищ в приходе села Красной Слободы четыре.⁷

В селе Красной Слободе до 1886 года было волостное правление. В район Красно-Слободской волости входили деревни Скуносова, Зиново, Вшивка, Пересипка, Дичь и Лухтовка; с 1886 года волостное правление переведено в село Бурын.⁸

Относительно населения можно сказать, что местный житель отличается наблюдательностью, сообразительностью, верностью и остротой замечания. Аккуратность в домашнем обиходе видна даже в обращении с предметами производства сельского хозяйства: редкое зерно пропадет и даже солома, которая у великоруссов прибирается поспешно, местным жителем тщательно сохраняется. Относительно распространения грамотности, можно сказать, что в недавнем прошлом у местного жителя она почти отсутствовала. В настоящее время характер народа в умственном отношении сильно изменился, часто встречаются грамотные; зато меньше самостоятельности во взглядах; опытность старших, вследствие меньшего уважения к авторитету, усваивается поверхностно. Истая привязанность к земледелию или к какому-либо другому труду заметно пала. Такая перемена имеет много объяснений: отмена крепостного права, развитие отхожих промыслов. В нравственном отношении характер прихода тоже изменился.

Прежде заметно было больше уважения к старшим; реже встречались нарушения супружеской верности среди крестьян, воровства было много меньше. Что касается религиозного чувства у прихожан Красной Слободы, то пока можно сказать «слава Богу». Вольномыслия, как и прежде, не заметно. Почти все население отличается особенным усердием к посещению церковных богослужений; все без исключения исполняют раз в год долг исповеди и причащаются Св. Таин Христовых, а некоторые говеют раза 3-4 в течение года; ходят на поклонение святыням в монастыри, весьма внимательно слушают беседы и поучения, предлагаемые в церкви.

Суеверия – это богатая тема для бытописателя местных нравов. Вот приблизительный перечень местных суеверий: встреча с духовной особой считается признаком неудачи предпринятого дела; после погребения члена семьи и угощения духовенства стараются, чтобы духовенство ничего не забыло из принадлежностей богослужения, так как это считается приметой, что духовенство опять возвратится и, следовательно, будет покойник; после выноса покойника в церковь, родные, возвратившись домой, спешат прежде всего приложить ладони рук к печи: это делается с тем, чтобы печаль скорее оставила; если ночью беспричинно ревет корова – это опять признак, что скоро будет покойник. За обедом или вообще за столом никогда не сядут 13 человек, так это считается признаком, что один из тринадцати умрет; нечетное число свечей в комнате – опять признак смерти для одного из членов семьи: у некоторых эта странность доходит до того, что даже во время служения например, молебна или панихиды, боятся и следят, как бы не горело нечетное число свечей. Относительно бракосочетания стараются, чтобы не совершалось оно в мае месяце (иначе брачующиеся будут маяться), также не в 13-е число и чтобы в тот день не было памяти мученика. После свершения бракосочетания новобрачные возвращаются непременно иной дорогой, чем приехали в церковь.⁹

До 1863 года в приходе Красной Слободы правильно организованной школы совсем не было. В зимнее, свободное от сельских работ время, местный диакон Михаил Вишневский обучал грамоте по несколько человек. Затем его преемник по службе Алексей Соколов в первые годы своей службы также с охотой отдавался делу обучения крестьянских детей, причем обучал их также и церковному пению.

Сельская школа земская устроена в 1863 году благодаря энергичному настоянию местного прихожанина, помещика Никанора Васильевича Масалитинова, который в то время исполнял обязанности мирового посредника. Учащихся в этой школе было человек от 40 до 50, из которых было большинство мальчиков, девочек же было 3-4. Учащиеся содержание получали от уездной земской управы в количестве 120 руб., взнос с каждого учащегося составлял по 1 руб. в год.¹⁰

В холерную эпидемию 1831 года умерло, как видно из метрических книг, более 100 человек. Десять лет спустя, именно в 1841 году, Господь посетил жителей Красной Слободы другим бедствием; в этом году вся большая сторона Красной Слободы была истреблена пожаром, остался только дом священника и помещика. 1861-й год остается памятным – 19

февраля было объявлено распоряжение Правительства об освобождении крестьян от крепостной зависимости.¹¹

1896 год. Население страдало от недорода хлеба: рожь вымокла и на самых лучших удобренных землях десятина давала от 30 до 40 пудов; цена хлеба поднялась с 30 до 60 коп.

13 ноября открыта школа грамоты в церковной сторожке. Учащихся набралось 23 человека, обучением занимался диакон Павел Амелин, за что получил вознаграждение от Путивльского уездного отделения 35 руб. Преподавание Закона Божия вел священник Владимир Одинцов.

1897 год. Население снова пострадало от неурожая; цена муки доходила до 85 коп. за пуд. 28 января сего года по распоряжению Правительства проведена 1-я Всеобщая перепись народонаселения Российской империи. В Красной Слободе переписчиками были священник Владимир Одинцов, диакон Амелин и крестьяне Савелий Бибиков и Иван Скрынников, за что первыми тремя получены темнобронзовые медали на ленте государственных цветов, а последнему, по его желанию, вместо медали – 14 руб. денег. Наличного народонаселения в приходе Красной Слободы оказалось мужского пола 1441 человек и женского пола 1566 человек, всего народонаселения мужского и женского пола в Российской империи – 129 миллионов.¹²

Источники и литература

1. Курские епархиальные ведомости. – 1901г. – № 29. – часть неоф. – С. 642-643.
2. Там же. – С. 644.
3. Там же. – С. 645-646.
4. То же. – № 30 – С. 653.
5. Там же. – С. 654-656.
6. Там же. – С. 657-658.
7. То же. – № 32 – С. 695-696.
8. То же. – № 33 – С. 715.
9. То же. – № 34 – С. 732-734.
10. То же. – № 35 – С. 754-755.
11. Там же. – С. 756.
12. То же. – № 36 – С. 788-789.

ЙОГО ХВИЛЮВАЛА ІСТОРІЯ РІДНОЇ ЧЕРЕПІВКИ

*Хіба вас не хвилює давнина ?
Вона близька душі, хоч і не znana
Стара церковця, рушниками вбрана,
Очима предків дивиться вона.*

Петро Ротач

Надзвичайно хвилювала сива давнина рідного села Черепівки нашого відомого земляка, члена-кореспондента Академії наук УРСР Павла Миколайовича Попова (1890-1971), який за своє довге, однак непросте життя зібрав цінну добірку матеріалів про минувшину населеного пункту, за що маємо висловити йому хоча б посмертно щире подяку.

Ось що вчений писав 1965 року у своїх, на жаль, і досі неопублікованих спогадах «Вікна в епоху»: „Я вирішив до свого 75-ліття на основі документів, листів, нотаток зі слів старожилів, що збереглися, а також власної пам'яті, котра мене ще не підводить, здійснити низку робіт мемуарно-документального характеру.

Моя мета – підняти з пилу минулого те, що вже загинуло, а якщо не загинуло, то може загинуть, однак воно може бути корисним прийдешнім поколінням у багатьох відношеннях: історичному, художньому, виховному.

Потрібно, щоби не згасла пам'ять про образи тих людей, що відійшли, які у тяжких умовах експлуатації, деспотизму, панування антинародних сил все ж боролися, як могли, потерпали від невдач, намагалися так чи інакше поліпшити життя трудових мас, зробити його більш справедливим.

Дані матеріали можуть бути незначними у більш розлогому історичному масштабі, але вони вартісні уже тому, що втілюють віру у силу і незворотність добра, краси, правди, справедливості – навіть у тяжкі, так звані «реакційні» епохи».

Згідно з дослідженнями Павла Миколайовича, «Черепівка виникла не пізніше другої половини XVII ст., у добу так званої Руїни, тобто в період після національно-визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, а точніше близько 70–90-х років XVII ст., коли велика кількість українців переселились з теренів колишньої Польщі у межі Московської держави, гнані соціальними, національними і конфесійними переслідуваннями».

На переконання вченого, пращури жителів с. Черепівки і деяких сусідніх сіл при переселенні з заходу, осідаючи головним чином по течії ріки Сейм, принесли сюди не тільки риси північноукраїнських говорів (в основі), але і деякі культурно-побутові особливості. Серед них український дерев'яний козацький стиль церков з високими багатоярусними трьома

вежами, розташованими в один ряд, з двома поверхами основної будівлі (тобто з хорами) та з окремою дзвіницею.

Такі церкви до початку XIX ст. були не лише у Черепівці, але й у Жуківці, Миколаївці, Тернах і навіть у Путивлі. Останню таку церкву П.М.Попов бачив у Бурині, доки вона не була знівечена у порівняно пізній час, уже на початку XX ст., і перебудована у шаблонному синодальному стилі невігласами з духовенства, панства та адміністрації Буринського цукрового заводу.

Дуже вже гарна була ця козацька давня дерев'яна церква у своєму первозданному виді з 4-5 поверховою основною вежею та з окремою низенькою дзвіницею. Це був останній відгук козацької архітектурної старовини у нашій Посеймській краї.

Літописний документальний опис Черепівської аналогічної церкви в історичному аспекті має неабияке значення для історії місцевого краю, для історії архітектури і мистецтва північно-східної частини України. Вченому було відомо, внаслідок огляду залишків старого іконостасу, який зберігався у Черепівці, у старому церковному сараї поряд з садибою Кононенків, що живопис старої «козацької» черепівської церкви був також «козацьким», з національними рисами, з рум'яними «плотськими» ликами та квітами, виконаний яскравими фарбами.

Так, наприклад, місцевий храмовий образ св. Георгія із верхньої церкви, без коня, але зі списом та щитом, з рум'яним, юнацьким, усміхненим обличчям. Такими ж були і пророки на круглих дошках (по два у колі). Навіть розп'яття з двома жіночими фігурами з верхівки старого іконостасу було виконано в реалістичному і навіть частково натуралістичному, абсолютно не візантійському стилі.

У батька науковця, який служив священиком у другій черепівській парафії, а раніше й у діда Михайла була у користуванні мирниця для зберігання миру та інших речей, які використовувалися під час хрещення немовлят. Вона зазвичай стояла у їдальні будинку Попових на кутовій шафі перед іконами. Це був майстерно виконаний невеличкий блакитний, з золотистими прикрасами, ящикок, увінчаний суцільно позолоченою куполоподібною кришкою і таким же позолоченим хрестом. На одному з боків цього ящика було (доволі по-мистецьки) пензлем зображено хрещення Христа Іоанном Хрестителем, але не через занурення, а шляхом обливання з невеличкого блюдечка. Це католицький, уніатський і тривалий час західноукраїнський спосіб хрещення, який черепівські українці могли принести тільки з заходу.

Російські богослови були вороже налаштовані проти цієї «ересі», направляли проти неї громи і блискавки, але вільнодумні, українські за походженням, ієрархи, наприклад, сподвижник Петра I Феофан Прокопович, захищали цей вид хрещення. Книга про це, видана у Санкт-Петербургу 1724 року за велінням Петра I з передмовою самого Феофана, успадкована П.М.Поповим від свого прадіда з боку матері – Гаврила Тичини і до смерті зберігалася у вченого.

На думку Павла Миколайовича, безсумнівним було те, що ця красива, дійсно музейна і дуже мистецька, але «єретична» мирниця XVII-XVIII ст. прибула в Черепівку разом з першими поселенцями, які привезли її сюди з заходу, вірогідно, з-за Дніпра, разом з першою Черепівською дерев'яною церквою західноукраїнського стилю.

Історичні джерела говорять, що такі випадки у той час (XVII ст.) мали місце. Кордони Московської держави, особливо поблизу Путивля, у XVII-XVIII століттях перетинали цілі валки українців-переселенців з демонтованими дерев'яними церквами і розібраними хатами та іншими господарськими будівлями.

Деякі церковні служби правилися у Черепівці майже до самого скасування і знищення у селі церкви з деякими особливостями, схожими на католицькі чи уніатські. Так, наприклад, відправлялася великопісна літургія попередньо освячених дарів римського папи Григорія Двоєслова. У Черепівці під час цієї служби у певний момент «перенесення дарів» з престолу до жертовника і пізніше з жертовника на престол дзвонили в олтарі на католицький кшталт у невеличкий дзвоник. Такого звичаю в Росії і, навіть, у Києві вчений не спостерігав. Він, безперечно, західного чи, можливо, задніпровського походження.

У своїй праці П.М.Попов пригадує відомий з дитинства «шпиталь» (богадільню), влаштований на старому цвинтарі (тобто на першому погості) для старих безпритульних людей: для жінок в одному відділенні і для чоловіків – у іншому. У першому відділенні мешкали два діди – інваліди Кримської війни, котрим вчений ще хлопчиком часто носив фрукти зі свого саду і які подарували йому солдатську медаль (мідну чи бронзову). Її він дуже цинив і довго зберігав, як історичну реліквію.

Літопис Черепівки приписує заснування «шпиталю» поміщиці Ганні Череповій-Наумовій, але, здається, не підлягає сумніву те, що цей суто гуманний заклад мав характер, спільний для всієї України, особливо західної, і прийшов звідти ж. Про це говорилося і у одній із статей журналу «Киевская старина».

У місцевих переказах с. Черепівки є цікаві відомості про «братську» пасіку при церкві. Там нічого не сказано про «братчини», тобто «братські трапези», однак, це одне з іншим пов'язано. Це також давній український звичай, і, очевидно, був привезений з корінної України. Синодальні чиновники переслідували цей народний звичай і, ймовірно, під їх тиском він був таки викоренений у Черепівці.

За поміщиків Наумових церковна «братська» пасіка, якою завідував староста (титар), процвітала. Так, під орудою титаря Івана Коляди було розведено до 100 колод-дуплянок, однак згодом бджіл було знищено, а мед і пасіку продано на користь церкви.

Г.С.Черепова-Наумова продала свій маєток у Черепівці інженер-генералу Аполлону Олексійовичу Серебрякову – одному з будівельників Миколаївської залізниці між Москвою і Петербургом та правій руці відомого фаворита імператора Миколи I – графа П.А.Клейнміхеля, згодом звільненого

за зловживання по службі. А Єлизавета Степанівна Черепова –Лебедева продала свій маєток у Суховерхівці Миколі Олексійовичу Тюменєву (помер 14.09.1860 р.) та його дружині Палажці Гаврилівні (померла 19.06.1870 р.)

Вчений звернув увагу, що тип розташування давньої частини Черепівки поміж мілкими річками Терном та Курицею – не вуличний, а майданний, не прямолінійний, а круговий. І це вказує на те, що село – одне з найдавніших поселень краю. Воно було добре укріпленим. Розташоване на вилоподібному півострові між двома невеличкими, але заболоченими і тому важкодоступними річками Терном і Курицею, це село з четвертого степового боку було укріплене ровом, частоколом та «цариною» – ворітьми, які запиралися на ніч і охоронялися сторожею. П.М.Попов ще добре пам'ятав залишки «царини» поряд з сільським кладовищем і рештки рову та укріплень біля річок, цегляну кладку підмурку колишньої панської псарні, яка також входила в систему сільських укріплень при в'їзді до села.

У роки першої світової війни в найдавнішій частині Черепівки серед просторого майдану поміж колишніми церквою на півночі (згоріла у 1900 р.) та бувшою панською садибою на півдні, а також між двома вулицями, одна вздовж Терну, друга вздовж Куриці на заході і сході, знайдені були стародавні ями для зберігання громадського збіжжя з глибокими нішами у глибині. За словами вченого, такими ямами користувалися тоді, коли ще існувала загроза татарських набігів і інших військових нападів. Ця обставина також вказує на давність поселення.

На думку Павла Миколайовича, громадські, рублені під бляшаним дахом комори для зберігання общинного хліба, які стояли до самої Жовтневої революції поряд зі «збірнею» та медичним пунктом, побудовані були набагато пізніше. Таких комор він пам'ятав 4 або 5, однак їх побудова відносилася до пізнішої історії села.

Попередником о. Михаїла Попова по другій частині парафії Вознесенської церкви села Черепівки був священник о. Павло Вознесенський. Його звільнили за те, що він у церкві під час сповіді публічно на людях примусив Нонну – економку і коханку поміщика Олександра Миколайовича Тюменєва (26.08.1840 – 15.11.1892) – бити поклони у вигляді єпитимії за її безшлюбне співжиття з поміщиком. Цій Нонні О.М.Тюменєв виділив чудовий хутір біля Суховерхівки по дорозі на Дмитрівку. Весь він був обсаджений пірамідальними тополями і красиво домінував над низинною Черепівкою, розташованою на іншому березі ріки Терн. Колишня економка віддячила своєму померлому коханцеві, поставивши на його могилі надгробок з чорного граніту. Однак родичі небіжчика скинули цей хрест і поставили на його місце надгробок з білого мармуру.

У живописному лісному урочищі «Кругла Гора», що поміж Черепівкою та Тернами, поміщиця Ганна Степанівна Черепова-Наумова побажала побудувати жіночий монастир чи скит. Там уже були зведені каплиця, житловий будинок і окремо – кухня. Ганна Степанівна приймала тут архієреїв Іліодора, Сергія та ін. Вона мала великий вплив на церковних сановників і користувалася з цього.

Односелець Лаврентій Гнатович Виноградський залюбки розповідав сільським дітям про старовину, про народного месника гайдамаку Семена Гаркушу, який жив на «Круглій Горі» у Нижній Сагарівці, де була його землянка, на глухому хуторі козака Резника, на хуторі козака Бардака, на кордоні колишніх Курської та Харківської губерній у густому похмурому лісі; про жахливі візити Гаркуші до поміщиків, зокрема, до місцевих панів Черепових, Тюменєвих та ін.

Л. Г. Виноградський також розповідав про велике господарське починання Черепових – осушення невеликого, але глибокого болота між Черепівкою та Жуківкою. Поміщик Степан Леонтійович Черепов ще за кріпосного права працею кріпосних селян (можливо, це було в один з голодних років) завів р. Терн, притоку Сули, у канал (серед селян він називається канавою). До великої канави, де була саме річка, приєднувалася ціла мережа менших каналів.

За словами П.М.Попова, серед парафіян Вознесенської церкви села Черепівка за своїми об'єктивними даними виділялися серед односельців родини Єпімахів, Журбів, Клепандів, Кладьків, Колядів, Бабичів, Куманів, Чупік, Мотузок. Були також помітними Швагери, Ричкалі, Горові, Сірики, Цирулики, Прядки, Лісуни, Семенюти, Недайхліби, Македони та деякі інші.

Можна було б і далі продовжити цікаві спогади Павла Миколайовича про своє рідне село та краєнів, однак обсяг збірника не дає такої можливості. То було б варто видати окрему книгу його унікальних мемуарів «Вікна в епоху», яка, можемо сподіватися, зацікавить не тільки його земляків – черепівців чи буринців, але і краєзнавців усієї Сумщини, яких хвилює і цікавить давнина.

Джерела та література

1. Сухобрус Г.С. Павло Миколайович Попов // Народна творчість і етнографія. – 1960. – №3. – С.41-46.
2. Путівник „Особові архівні фонди Інституту рукопису”. – Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Київ, 2002.
3. Попов П.М. „Вікна в епоху” (Із сімейної хроніки та історії (деяких сіл) Путивльського краю). – Рукопис. – Київ, 1965.
4. Лисоченко І.Д. Огляд архіву П.М.Попова // Рукописна та книжкова спадщина України. –К., 1994. –Вип.2. –С.156-168.
5. Капітоненко О.М. Архів П.М.Попова – краєзнавча скарбниця // Альманах Сумського земляцтва у м. Києві „Земляки”. – Собор. – Суми, 2006. –Вип.3. – С.154-155.

КОЧЕРГИ

Кочерги (давні назви – Кочерижа, Кочереги) – одне з наймальовничіших сіл на просторі між Путивлем і Глуховом. Воно велично розкинулось на пагорбах понад тихою і чарівною Есманню. За станом на 1 січня 2007 року в селі налічувалось 107 дворів і 250 жителів.

Навколишня місцевість була заселена ще в глибоку давнину. Про це свідчать рештки чотирьох давніх поселень, що знаходяться на південь та південний захід від села. Ці поселення існували протягом тривалого часу – від епохи бронзи до середньовіччя включно.¹

Час виникнення Кочерг невідомий. Найдавніші відомості про село знаходимо у так званій Путивльській окремії книзі за 1594 рік, яка зберігається в Російському Державному архіві давніх актів у Москві.

Зазначений документ повідомляє, що “деревня Кочерыжа” Новгород-Сіверського повіту у 1590 році із прилеглими земельними угіддями була надана “синам боярським” “Ваське Горяинову сыну Офремову да Мелешке Осипову сыну Горянову” у помісне володіння. Зазначені земельні володіння закріплювалися за ними і у 1594 році, коли їх призвали на щойно організовану службу кінних самопальників. У цей час у Кочергах було всього 7 дворів (2 двори поміщицькі та 5 селянських).

Нижче подаємо витяг із Путивльської окремої книги за 1594 рік:

“Васька Горяинов сын Офремов да Мелешка Осипов сын Горянов, в поместье оброчных земель и дикого поля в Путивльском уезде не взяли, били челом государю царю и великому князю Федору Ивановичю всеа Руси, что им служить государева самопальная служба и с Путимля с своих бортных ухажьев и оброк государю платить по книгам до государева указа.

А ухожей за ними бортной в Новгородке Северском государя царя и великого князя Федора Ивановича всеа Руси боярина и дворецкого Григорья Васильевича Годунова по грамоте 98 году (тут мається на увазі 7098 рік від “створення світу”, тобто 1590 рік за нашим літочисленням), что им здал бортник Герасим Кожевников половину своего бортного ухажья с селищами с Кочарыжами и со всеми угоды и з бобровыми береги и с рыбною ловлею. А знамя в том бортном ухажьи – косою крест (тобто межі бортного угіддя позначені насічками на деревах у вигляді косою хреста).

А тот де ухожей в Ноугоротцком уезде по реке по Клевени, от перевоза от Мостового леска вверх по Клевени, по устье речки Есмани по колодезь по Возкоть, по рубеж с Петром Стрельниковым, по болоту по Ездицы и за Сутиком (Сутиском - ?) и за Галичим лугом по Мокровское поле судерев с Вихторовым да с Некрасовыми, а от Галичья луга по колодезь Порохонской луг и по речку по Щигру и по колодези по Каменки у колка ухожей бортной, а судеревщиков в том месте нет никою.

А по скаске Васьки Горяинова сына Офремова в том их бортных ухожей деревня Кочерыжа на речке на Есмани на Васькин жеребей двор его Васькин, да крестьян: во дворе Ефимко Иванов, во дворе Матюшка Дмитриев, во дворе Иванко Можай. В той же деревне на Мелешкин жеребей двор его, Мелешкин, да

крестьян: во дворе Ивашко Иванов, во дворе Гришко Приходец. Пашни паханые в той деревни и в их усадищи в бортных ужожеи 10 чети в поле, а в дву потому ж (тобто, 10 четвертей під паром і ще по стільки ж під озимим та ярим посівами. Четь, або четверть, – старовинна міра площі, дорівнює 0,5 гектара). А сено косят и лес секут хоромной и дровяной в своих ужожьях, а бортнаго им лесу со пчелами и дельнаго безо пчел и холосцов, которые в дело пригодятца, того им не сечь.

И Ваське Горяинову сыну Офремову да Мелешки Осипову сыну Горяинову с того своего бортнаго ужожья служба санапальная, а служити ис Путивля и государев оброк платити по грамоте и по книгам по-прежнему да государева указу. А владети им тем своим бортным ужожем со всеми угоды государя и великого князя Федора Ивановича всеа Руси боярина и дворецкого Григория Васильевича Годунова по грамоте и по выписи.”²

Інші історичні джерела свідчать, що перед 1618 роком селом володіли “сини боярські” Юдинови та Карачовці. Мешканці сплачували податок – 5 осьмин жита щороку³ (осьмина – старовинна одиниця виміру сипучих речовин, дорівнювала приблизно 105 літрам).

Після Деулінського перемир'я 1618 року Кочерги відійшли до Речі Посполитої. Смоленська війна 1632 – 1634 років між Польщею і Московською державою завершилась підписанням у 1634 році Полянвського мирного договору, згідно якому встановлювалась нова лінія кордону між двома державами. Поблизу Кочерг і навколишніх сіл розмежування здійснювалось наступним чином. Села Погаричі і Сулешове на лівому березі Клевені залишалися за Польщею. Подолавши Клевень дещо нижче від новгород-сіверського села Сулешове, кордон входив у невеликий потічок Гумна і далі Гумновським і Каменським ярами, з якого брав початок ще один потік Камень, доходив до Каменських лісків. Каменськими та Котячими лісками, а з останніх Котячим яром лінія кордону тягнулася до річки Есмань. Пройшовши тринадцять верст вниз течією Есмані, вона впиралася у Клевень. Це мало місце нижче від новгород-сіверського села Волокитино. Тут кордон розділяв землі Волокитина, іншого новгород-сіверського села Кочереги та путивльського поміщика Миляки Стрельникова. Ймовірно, кордон проходив лівим берегом Есмані, оскільки навпроти Кочереги через Есмань їх володільцем Адамом Вишневським був влаштований міст-човен, якого на початку 1639 року зсік і порозкидав Миляка Стрельников.⁴

У 1619 році в Кочерегах налічувалось 10 підданих. А згідно реєстру збору подимного за 1638 рік “деревня Кочереги” налічувала 7 димів (селянських господарств).⁵ Щодо володільців села у період його перебування під владою Речі Посполитої, ми не маємо чіткого уявлення. Згідно з даними, які наводить історик П. Кулаковський, у 1638 році селом володів Олександр Пісочинський, який у жовтні 1639 року отримав на нього офіційне королівське “потвердження”. Однак є й інші дані, за якими у тому ж 1639 році володільцем “деревні” був уже згаданий Адам Вишневський.⁶

Після вигнання поляків у 1648 році село залишалось вільним („ратушним”). Та вже у 1687 році гетьман Іван Мазепа віддав Кочерги стародубському полковникові Михайлу Андрійовичу Миклашевському. Після загибелі Михайла Андрійовича у 1706 році в битві під Несвіжем село належало

його сину Степану, а потім – онуку Михайлу. Подальші нащадки роду Миклашевських володіли Кочергами аж до скасування кріпосного права у 1861 році.

Про розміри села і соціальний стан його мешканців свідчать матеріали ревізій (переписів) населення, які час від часу проводились царським урядом. Так, за ревізією 1736 року в Кочергах був 51 двір, у тому числі 35 селянських (4 „грунтових”, 14 „убогих”, 17 „підсусідків”) та 16 дворів козаків (11 „грунтових”, 5 „убогих”). До категорії “грунтових” належали селяни та козаки, які мали власну хату і земельний наділ. “Убогими” вважались ті, хто володів надзвичайно мізерним майном, як правило, хатою та городом. “Підсусідки” зовсім не мали власного господарства і змушені були жити і працювати “у сусідів”.

У 1781 році в селі налічувались 64 двори та 87 хат. Переважна більшість кочережців (59 дворів і 73 хати) були кріпосними селянами Марфи Миклашевської – вдови бунчукового товариша Антона Миклашевського. Крім селян у селі проживали і козаки (2 двори, 11 хат).⁷ Наприкінці XVIII століття кочерезьке козацтво зникає: козаки стають або кріпосними, або казенними (різновид державних) селянами.

У книзі „Волости и важнейшие селения Европейской России” (1885 рік) повідомляється, що у Кочергах – 124 двори, 836 жителів, церква православна, постійний двір, два ярмарки, три вітряні млини і дві каменоломні.⁸

Основним заняттям кочерезьких селян у XIX столітті були землеробство і видобування каменю. Видобувати камінь-пісковик у Кочергах розпочали з 1840 року. Ломку і обтісування каменю здійснювали влітку, а більш досконалу обробку – протягом усього року. Пісковики добувались різної якості – від малокристалічних до таких, що мали високий вміст кристалів кварцу. З кочерезького каменю викладали бруківку, тротуари, підлоги, фундаменти, виготовляли борошномельні жорна. Найважливішим видом продукції у XIX столітті були борошномельні жорна, на виготовлення яких використовували найбільш якісні пісковики, які місцеві жителі називали „льодянистими”, або „занозними”. Кочерезькі жорна були добре відомі не тільки у навколишній окрузі. Їх возили на продаж у Чернігів, Київ і, навіть, Москву.

У 1884 році в Кочергах було видобуто і виготовлено 586 жорен, у 1885 році – 650. У наступні роки спостерігалось падіння виготовлення жорен: з 303 у 1886 році до 74 у 1890 році.

Видобуток каменю, як уже зазначалось, здійснювали у двох каменоломнях. Одна з них належала Андрію Михайловичу Миклашевському. Власником другої був генерал Георгій Олександрович Глазенап.⁹ До речі, генерал Глазенап в період революції став одним із керівників білогвардійського руху, пізніше – активним діячем білої еміграції на Заході.

З Кочергами пов’язана також господарська діяльність знатного українського роду Скоропадських. Скоропадські мали кілька маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях. Маєток (економія) Скоропадських, що знаходився на хуторі Кубарове поблизу Кочерг, був невеликий і практично не давав прибутку, крім продажу деревини. Щоб збільшити доходи від Кубарівської економії, тут у 1901 році збудували винокурний завод. Керувала будівництвом заводу Марія Андріївна Скоропадська – дочка А.М. Миклашевського і мати майбутнього гетьмана України Павла Петровича

Скоропадського. Після її смерті в 1901 році заводом та маєтком керував сам Павло Петрович Скоропадський та його повірений у справах С.Пешехонов. Завод був розрахований на переробку 540 пудів картоплі за добу. Річний випуск спирту становив 6000 відер.¹⁰

Для потреб заводу розпочали видобуток торфу. Поблизу розробок торфу згодом виник хутір Торф (у просторіччі – Торховщина, або Торхи).

З 1877 року в Кочергах почала діяти початкова народна школа. Приміщення школи було дерев'яне, крите соломою. У 1897 році тут навчалось 70 учнів (62 хлопчики та 8 дівчаток). Фінансувало школу повітове земство. Учителями Кочерезької школи у дореволюційний період були Калита Сергій, Свириденко, Сафронов Олексій Володимирович. Закон Божий викладав священик Михайло Мясоєдов. Попечителем Кочерезького училища була Марія Андріївна Скоропадська, а після її смерті – Павло Петрович Скоропадський.¹¹

Кочережці брали участь у першій світовій війні, революційних подіях 1917 – 1920 років. А у 1920 році вони повстали проти політики воєнного комунізму, яку здійснювала радянська влада. Командиром місцевого партизанського загону став Петро Царенко, начальником штабу – Михайло Сиромолотний.¹² На придушення селянського руху у Глухівському, Путивльському та інших повітах влада кинула сьому стрілецьку дивізію. За участь в антирадянському повстанні з 97 дворів кочережців була стягнута контрибуція: 17 коней, одна корова, четверо свиней, фураж, продовольство, одяг, а також гроші в сумі 12408 карбованців.¹³

У перші роки радянської влади мешканці хутора Кубарове створили комуну імені Шевченка. У порівнянні з іншими селянами життя “комунарів” було більш заможним. За свою працю вони отримували хліб, молоко, м'ясо, інші продукти.

У 1926 році в Кочергах налічувалось 227 дворів і 1147 жителів. Кочерезькій сільраді були підпорядковані також “деревня” Мацкове, хутір Кубарове та ряд менших хуторів.¹⁴

Під час колективізації на території Кочерезької сільради створено три колгоспи. У Кочергах виникла сільгоспартіль “Паризька комуна”, у Мацковому – “Червоний путиловець”, замість Кубарівської комуні організовано колгосп імені Шевченка. Крім колгоспів у Кочергах виникла і промислова артіль імені Ворошилова. Основною продукцією цієї артілі були бондарні вироби і колеса для возів.

Тяжким випробуванням для жителів села стала Велика Вітчизняна війна. Вона забрала життя 214 кочережців, з них 138 загинули на фронтах війни, а 76 чоловік – партизани, підпільники, мирні жителі.¹⁵

У повоєнні роки кочережці відродили своє село. Подальший розвиток колгоспної економіки супроводжувався чисельними реорганізаціями. Так, у 1950 році колгоспи “Паризька комуна” та імені Шевченка були об'єднані в один колгосп імені Ворошилова. У 1957 році його переіменовано в колгосп імені Шевченка. Однак у зв'язку зі входженням Кочерг до складу Путивльського району в 1959 році господарству присвоїли ім'я Фрунзе (оскільки в Путивльському районі один з колгоспів вже носив ім'я Шевченка). 1963 року кочерезький колгосп приєднали до волокитинського колгоспу імені Куйбишева. У 1989 році господарство було відновлено під назвою „Рассвет”. Наступні

реорганізації співпали з економічною кризою 1990-х років, витримати яку колгоспна економіка не змогла.¹⁶

Архітектурною перлиною Кочерг і всієї округи є церква святого Миколая, побудована у 1807 році (за іншими даними її будівництво здійснювалось у 1790 – 1801 роках) на замовлення і кошти Михайла Петровича Миклашевського. Церква розміщена на високому пагорбі, її видно не тільки з будь-якого куточка села, а й з навколишніх сіл. Збудована вона у класичному стилі. Над притвором храму здіймається невисока чотиригранна дзвіниця, увінчана невеликою круглою банею. Над центральною частиною споруди – велика кругла баня з циліндричною главною над нею. З південного і західного боків храму прибудовані портали – фронтони, які підтримуються чотирма колонами. Вівтар – напівкруглий. Усередині храму зберігається поховання його засновника. Кочерезька церква дивом уціліла під час гонінь на релігію за радянської влади. Зараз вона потребує серйозного ремонту і реставрації.¹⁷

Відродження храмів, відродження історичної правди і пам'яті – це той фундамент, на якому зростатиме і міцнітиме Українська держава, а разом з нею будуть жити і наші села – осередки самобутньої культури українського народу.

Джерела та література

1. Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Приймак В.В., Кропоткин А.В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. – М., 1993. – С. 1-2.
2. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI-начала XVII века. – М., 1967. – С. 151-152.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – С. 426.
4. Там само. – С. 200.
5. Там само. – С. 426.
6. Там само. – С. 200, 426, 441.
7. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 464.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III. – СПб., 1885. – С. 108.
9. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Т.25. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 361. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С. 239-240. Россия. Полное описание нашего отечества. Т.VII. Малороссия. – СПб., 1903. – С. 335. Суворин А.С. Вся Россия. – СПб., 1895. – Стб. 1620.
10. Папакін Г. Господарська, громадська та благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XXст.). // “Сіверянський літопис”, 2006 №2. – С. 42, 44 – 45. Журнали Глуховского уездного земского собрания 1902 года. – Чернигов, 1903. – С. 79-81.
11. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1898 год. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1897. – С. 103. Журнал Глуховского уездного

земского собрания 1898 года. – Чернигов, 1899. – С. 113. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1904 года. – Глухов, 1905. – С. 190. Сметы земских доходов и расходов по Глуховскому уезду на 1905 год. – Глухов, 1904. – С. 79.

12. ДАСО (Державний архів Сумської області), ф. Р – 1731, оп.2, спр.1, арк.20-22.

13. Там само. – оп.1, спр. 2, арк.105-107, 124а – 127 зв.

14. Список населених місцевостей Глухівщини. – Глухів, 1927. – С.13.

15. Тупик С.В. До історії села Кочерги. //Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали четвертої науково-практичної конференції (21-22 квітня 2005 р.). – Глухів, 2005. – С.105.

16. Тупик С.В. Село Кочерги: сторінки історії. // “Путивльські відомості”, 10 лютого 2007 р.

17. Вечерський В.В. Пам’ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 501-502.

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОГО СЕЛА ХРЕЩАТИК (ОКТОБЕРФЕЛЬД)*

Історія німецького етнічного поселення Октоберфельд (Хрещатик) бере свій початок у 1770 році. Саме тоді на північні землі Слобожанщини переселяються кілька десятків сімей зі Східної Пруссії. На відміну від Південної України, де в цей час згідно з указом імператриці Катерини II, а згодом і указу Павла I виникає досить багато німецьких сіл, для наших земель сучасної Сумщини це було нетипове явище. Наша місцевість на той час була порівняно густонаселеною і вільних земель, не включених до селянського землекористування, тут було небагато. Лише частина їх належала до державного резерву і виділялася для розвитку поміщицького господарства та наділення так званих казенних хліборобів – тобто державних селян. На всіх землях сучасної Сумщини це було лише одне з двох німецьких поселень, тож являлося унікальним.

Для утворення поселення і розвитку землеробства були виділені північно-західні терени Полтавської губернії – крайня межа Роменського повіту. Село Октоберфельд було засноване німецькими колоністами на кордоні трьох губерній – на межі Полтавської, Курської та Харківської. Це були відповідно крайні землі Роменського, Путивльського та Лебединського повітів. Саме у цій частині Роменщини і знаходилися землі державного резерву. Із земель сучасного села Болотівка (в ті часи „Степ”) виділялися угіддя для наділення солдатів – рекрутів, що віддали службі в Російській армії 25 років свого життя. Частина саме цих земель і була виділена німецьким колоністам. Ґрунти місцевості були не високої якості, перезволоженими. Першим жителям доводилося затрачати чимало зусиль для того, щоб окультурити їх. Землі, виділені німецьким поселенцям, межували із власністю селян Чернечої Слободи, до складу якої входили у XVIII – першій половині XIX століття і сучасні Сніжки. Тож з приводу межового спору тут трапився конфлікт, що був зафіксований архівними документами. Учасники його були навіть ув’язнені у повітовій в’язниці Путивля до з’ясування обставин.

Село було забудоване за традиційною для німецьких поселень схемою, обнесене ровом, який одночасно грав роль дренажної системи. Вона потрібна була для того, щоб знизити рівень ґрунтових вод. Поселення знаходилося у верхів’ї невеличкої притоки річки Терн – річечки Жучка, яру з однойменною назвою поблизу урочища Гуляй Поле. Саме село було рівновіддалене від хуторів Великі Мельники, Очакові Мельники та Коробчиного хутора, що належатимуть пізніше до складу Сніжківської сільської Ради. Майже на такій же відстані від Хрещатика були села Тимофіївна, Біжівка (в ті часи Сафонівка) та хутору Свободного (нині у складі села Тимофіївка Жуківської сільської Ради). Поселення було засноване на шляху, що з’єднував хутір Хвастівці з Тернами. Неподалік проходила інша ґрунтова дорога від сніжківських хуторів до Тернів. Це давало можливість поселенцям підтримувати тісні контакти з місцевим українським населенням.

---

* З архіву Фундації ім. Д.Бурлюка, 2007 р.

На невеликій відстані від Хрещатика проходили дві більш значимі старі дороги Путивль – Ромни та старовинний Ромаданівський шлях. Близькість цих шляхів дозволяла колоністам включатися в торгівлю більш великих масштабів. Село було забудоване компактно і простягалось із заходу на схід на відстань близько трьох кілометрів (у 40-х рр. ХХ ст.). У плані це була одна сільська вулиця з досить глибокою забудовою господарськими будівлями. Хоча на певній відстані від неї були і господарства окремих жителів (згідно топографічної карти Генерального штабу Червоної армії 1941р.)

Будівлі селянських хат і господарських споруд якісно відрізнялися від хат навколишніх українських сіл. Тут не було традиційних для української землі хат-мазанок під солом'яною стріхою. Будинки були більші за розмірами, покриті металевою бляхою і мали типове німецьке планування.

Інший вигляд, ніж звичні для Полтавщини, мали і господарські будівлі – хліви, сажі, клуні, комори та ін. Громадські будівлі мали оригінальні декоративні прикраси – різьбу по дереву та ін. Як відмічали сучасники, у першій половині ХХ ст. німецькі хати мали значно більший асортимент меблів, ніж традиційна селянська хата українців.

Оригінальним був і сільський пейзаж. На відміну від сусідніх українських сіл з обов'язковими для них вишниками, сливниками та іншими фруктовими деревами, що органічно доповнювали сільську ландшафтну архітектуру, у Хрещатику було строге чітке планування подвір'я. Проте сади були теж, до того ж значно більші. Вони мали частково промислове призначення і відзначалися досить різноманітними сортами яблук, груш та інших фруктових дерев та кущів, в тому числі європейської та місцевої народної селекції.

В цілому, як згадували люди, котрим довелося наймитувати у німців, Хрещатик, як і його жителі був значно заможнішим за сусідні села. Але все це давалося тяжкою працею. Німці, відзначаючись традиційною пунктуальністю та працелюбством, досить швидко освоїли та окультурили цілині землі. З цією метою була створена ціла мережа меліоративних каналів та гідротехнічних споруд. Селяни чітко стежили за рівнем води в системі і регулювали його залежно від пори року, погоди та інших чинників. Пізніше, зі зруйнуванням села у 80-х роках ХХ ст., на цій землі було знову проведено меліоративні роботи. Проте нова система меліорації ґрунту виявилася вже не такою ефективною.

Маючи землеробство, як головне заняття, жителі села досягли у ньому серйозних результатів. У міжвоєнний період ХХ століття у цьому селі збиралися одні з найвищих урожаїв у окрузі. Цьому сприяло традиційно бережливе ставлення до землі, розумно організована сівозміна культур, якісний сільськогосподарський реманент та інші чинники. Дуже ретельно ставилися селяни-колоністи до підвищення родючості ґрунтів, у тому числі через внесення органічних добрив. Якщо українські селяни вивозили гній на поля в зимовий час, дещо вільніший від інших господарчих робіт, то в Хрещатику цього не було. Розуміючи, що вміст азоту через вивітрювання різко зменшується, вони вносили гній безпосередньо перед оранкою поля, хоча це й додавало роботи в гарячу пору. До того ж старалися вносити не гній, а перегній, який був ефективнішим добривом.

Окрім землеробства, у селі високий рівень розвитку мали й інші заняття – скотарство, птахівництво, ремесла та промисли. Тут теж були великі досягнення. В селі двічі на рік проходили ярмарки: Андріївський (13 грудня) та Воздвиженський (27 вересня). Маючи великі господарства, селяни багато видів робіт виконували спільно, до того ж широко залучали до праці наймитів із сусідніх сіл. І якщо наймити місцевих українських поміщиків та заможних землевласників скаржилися часто на низьку оплату праці їх роботодавцями, то відносно німців таких скарг, ймовірно, не було зовсім. Більше того, одна з жінок, тодішня жителька Степу, згадувала, що коли вона була молодою дівчиною у наймах у Хрещатику, до неї ставилися дуже добре. Коли вона мала виходити заміж, господиня, окрім плати за роботу, дала їй чимало полотна, рушників та іншого приданого. До того ж допомагали збирати придане мало не всі жителі цього села. Це ще одне свідчення чуйності та співчуття місцевих німців.

Ці риси характеру у великій мірі були продиктовані глибокою релігійністю колоністів. Переселившись за тисячі кілометрів від історичної батьківщини, німці зберегли віру предків. У селі було збудовано два храми (ймовірно, католицький костел і протестантська кірха). Переселенці дотримувалися звичаїв предків і «своїх» релігійних свят. Як курйозний випадок згадують сніжківські старожили пригоду, що трапилася у Хрещатику під час жнив. Зібравши хліб у копи, німецькі селяни виконували іншу польову роботу. Працювали у полі і на свято Пантелеймона Цілителя (Палія). Для православних це був гріх, проте для протестантів у цьому не було нічого поганого. Трапилося так, що саме того дня блискавка запалила копи із необмолоченим хлібом. Чимало врожаю було знищено тоді вогнем. Тож з того року з Хрещатика до Сніжків споряджали посланця, щоб той довідався, коли буде «Палій». Можливо у цих спогадах є доля іронії, проте це ще одне із свідчень того, що, проживши століття на українській землі, німці зберегли свою культуру та вірування.

Збереглася у селі й національна німецька мова, якою не тільки користувалися у побуті, а й вели тривалий час офіційну документацію Хрещатинської волості. Проте всі жителі села, маючи тісні контакти з українським населенням сусідніх населених пунктів, добре володіли й місцевою говіркою, що належала до Полтавського й Слобідсько-Українського діалекту української мови. Автохтонність німецької національної меншини зберігалася й при створенні сімей. Одружувалися й виходили заміж селяни в абсолютній більшості випадків у межах свого села. Часто їздили сватати дівчат на Полтавщину, до Гадяча, де існувало кілька німецьких колоній. Німецькі прізвища у Хрещатику були практично у кожного поселенця. А от у іменах та по батькові, вже в першій половині ХХ століття, поруч із німецькими було багато і українських. Тож вплив української культури, традицій, а можливо й православної віри, був дуже відчутним. Високим, як засвідчують сучасники, був і освітній рівень хрещатицьких німців. Проте, ніякої зверхності цих людей над українським селянством ніколи не відмічалось.

Вир подій початку ХХ століття захопив і німецький Хрещатик. Однак історія не зафіксувала участь цих людей у революційних подіях 1905 - 07рр. І це у той час, коли жителі сусідніх сіл палили маєтки і хліби заможних односельців, громили маєтки дубов'язівських поміщиків Кандиб, розбирали

майно заможних землевласників у Катеринівці та інших селах. Мабуть, для німців право власності так і залишилося священним і недоторканим.

На разі не відомо нічого про участь німців Хрещатика у подіях першої Світової війни, яка обернулася для українських німців великим нещастям, адже вони були вихідцями із ворожої тоді для Російської імперії Німеччини. Проти них було розгорнуте цькування у державі, що стала для них рідною.

Події революційного 1917 року знову не вивели хрещатицьких німців із рівноваги. Люди продовжували трудитися і під час подій, пов'язаних із боротьбою за владу на Україні у 1918 – 1920рр.

На жаль, невідомо про стосунки етнічних німців із військами Австро-Угорщини та Німеччини, що були запрошені на Україну Центральною Радою. У нашому краї ці війська з'явилися до кінця березня 1918 року. Але у вивезених з 23 березня по 27 травня з Роменського повіту до Німеччини 8 тисяч зерна та борошна й великої кількості худоби, була і частка цих селян.

Свій відбиток на історії Хрещатика поставили прихід улітку 1919 року Добровольчої армії Денікіна, зайняття нашого краю в грудні 1919 року більшовицькими військами, діяльність банд і повстанських загонів Марусі, Гудила, Линника, Ангела, Вовка (1919 – 1921рр.) . Перебування у нашому краї всіх озброєних формувань супроводжувалося пограбуванням селянства, у якого вилучали не тільки продовольство, домашні збереження, а й коней та іншу худобу. Це, а також більшовицькі реквізиції продовольства на користь Росії, викликали голод та традиційні його супутники – епідемії і серед німців Хрещатика.

Без ентузіазму сприйняли заможні німці більшовицьку аграрну реформу. Вперше земля була поділена більшовиками у кінці січня 1918 року по одній десятині на душу сім'ї, вдруге – в 1920 році, вже по 8 гектарів на сім'ю. Для більшості жителів Хрещатика це означало втрату частини землі.

З реорганізацією адміністративно-територіального устрою з 1923 по 1931 роки Хрещатик належав до Смілівського району Роменської, а згодом – Сумської округи. У цей час у селі проживало понад 850 жителів, що відповідало кількості населення досить великого села. На цей період припадає здійснення більшовицької політики «коренізації». Вона мала на меті домогтися остаточного закріплення «совітської» влади на Україні через ілюзію визнання національних прав українців та інших національних меншин. Тож у цей час у Хрещатику була утворена німецька національна сільська Рада. Комсомольський осередок Смілівського району з гордістю повідомляв, що навіть у німецькому Хрещатику голова сільської Ради теж комсомолец. У селі була відкрита і національна школа, в якій навчання проводилося німецькою мовою. Але у школі не вистачало вчителів, що володіли німецькою мовою та підручників. Тому вона до кінця свого існування залишилася початковою, чотирирічною, так і не ставши семирічною.

Під час суцільної колективізації у Хрещатику створили колгосп імені Розі Люксембург – одного з лідерів комуністичного «Союзу Спартак», вбитої під час повстання у Берліні в 1919 році. Цим більшовицька влада намагалася побудити в німецьких селянах «революційні» настрої. Проте, як і скрізь в Україні, колективізація викликала у німців відразу.

Архівна справа жителя села Хрещатик Креля Івана Кіндратовича свідчить, що у господарстві батька Креля І.К. до 1914 року було 60 десятин землі, 12 коней, 10 корів, 2 постійних батраки. На період створення колгоспу в селі Хрещатик в господарстві було 27 гектарів землі, молотарка, жатка, вітряк, 10 коней, 6 корів. Господарство було розкуркулене в 1930 році. Вся сім'я вислана на Урал. Одноосібників у Хрещатику не залишилося. Велику допомогу у колективізації села зіграла перша хвиля сталінських репресій, спрямованих проти селян-одноосібників. Так, 20 грудня 1929 року були заарештовані два брати Лаукерти – Яків та Омелян Андрійовичі. Як антирадянські елементи рішенням прокурора Роменського округу та Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР вони були ув'язнені на 3 роки у концтабір.

У цей же період були закриті обидва храми, які згодом були пристосовані під зерносховища та приміщення для інших «колгоспних» потреб. Обслуговувався колгосп Маршалівською МТС, що знаходилася у Чернечій Слободі.

Органічне несприйняття німцями колгоспного кріпацтва змусило направляти у Хрещатик на посаду голови колгоспу комуністичну голоту з навколишніх сіл. У тому числі, серед інших, два роки головою колгоспу імені Розі Люксембург у довоєнний час працював житель с. Сніжки Сніжко Максим Макарович. Спроба впорядкування місцевого господарства мало не закінчилася для нього трагічно. Після конфлікту з місцевими селянами, він змушений був залишити посаду.

Частина жителів села, протестуючи проти колективізації, продавала майно і їхала до Москви, щоб отримати дозвіл емігрувати за кордон. Причина, що вказувалась – релігійні переконання. Лише небагатьом вдалося отримати такий дозвіл. Але жителі навколишніх сіл посунули до Хрещатика, щоб купити дешево якесь майно.

Велику кількість людських життів у Хрещатику забрав голодомор 1932 – 33 років. Проте, заможність селян дозволила багатьом врятуватися. У сусідніх селах смертність була набагато вищою (жителі найближчого хутора Коробкового вимерли повністю).

Загнані насильно до колгоспу, селяни не втратили традиційне працелюбство. У той час, як у сусідніх колгоспах урожай ледь сягав 10 центнерів з гектара (у Сніжках у 1937 році зібрано рекордний за роки «совітської» влади урожай – 12 центнерів з гектара), у Хрещатику збирали врожаї, що були одними з найвищих у районі. У 1931 – 35 роках село належало до Недригайлівського району (з 1932 року Харківської області).

У 1935 році Хрещатик знову був повернутий у склад відновленого Смілівського району Чернігівської області. З утворенням 10 січня 1939 року Сумської області цей район увійшов до складу останньої.

Друга хвиля репресій докотилася до села у 1937 році. Тепер влада шукала серед жителів села контрреволюціонерів, «ворогів народу», німецьких шпигунів. Лише за листопад-грудень цього року було кинуте за ґрати 16 чоловік. У перерахунку на кількість жителів села, масштаби репресій були найбільшими у нашому краї. Тільки одна людина – комірник колгоспу був помилуваний і його справа закрыта. Три колгоспники були засуджені на 10 років концтаборів, звідки ніхто з них не повернувся. 12 трударів-колгоспників

були засуджені до вищої міри покарання. Розстріляно їх через кілька днів після підписання вироку. В обвинувачуваному висновку, складеному оперуповноваженим 3-го відділу УДБ по справі чотирьох з цих знищених людей говориться: «Смільвським Райвідділом НКВС в німецькому селі Хрещатик виявлена і ліквідована антирадянська німецька група, створена в 1927 році польським агентом емісаром УВО (Української військової організації) польпереребіжчиком Курахом. ...Учасники антирадянської групи... в контрреволюційній формі засуджували політику ВКП(б) і Радянської влади. Вихваляли фашистські Німеччину і Польщу, чекали загибелі Радянської влади і встановлення буржуазного ладу». Не витримавши катувань, заарештовані «зізналися». Сім'ї обвинувачуваних були вислані до Казахстану. Цікаво, що оперуповноважений, що вів справу та начальник 3-го відділу УДБ, що «погодився» з висновками підлеглого й направив справу «на розгляд в позасудовому порядку в Особливу Тройку НКВС по Чернігівській області» були німцями (Фрейдин та Шперлінг).

Нове страшне випробування чекало на німців Хрещатика з наближенням радянсько-німецької війни. І хоча ці люди не були депортовані, подібно до українських німців західних регіонів України на Схід у 1938 – 39 роках, це чекало на них попереду.

Під час масових мобілізацій у 1941 році значна частина жителів села була направлена в діючу армію. Проте, кілька їх були кинуті до концтаборів радянською владою вже з фронту. Третя хвиля репресій прийшла у Хрещатик вже 23 червня 1941 року. Тобто на другий день після початку війни! Вісім чоловік (серед них вчитель початкової школи, комірник якого вже арештовували та завідуючий господарством колгоспу) були заарештовані 3-4 вересня 1941 року, за 4-3 дні до окупації німецькими військами села. Офіційно причиною арешту було оголошено «евакуацію на схід СРСР з наближенням фронту». Особливою нарадою при НКВС СРСР в 1942 році ці люди були ув'язнені на 8 – 10 років у виправно-трудовах таборах. Подальша доля в'язнів не відома. Реабілітовані вони були у 1989 році посмертно.

Перенісши всі страждання, заподіяні «совітською» владою, більшість жителів Хрещатика вітали 7 вересня 1941 року німецьку армію, як визволительку від більшовицького ярма. Пізніше це стане причиною нових репресій та депортацій. Проте надії на краще життя в умовах окупації розвіялися досить швидко. Відповідно до директиви про земельну реформу на Східних територіях Резенберга у селі, на базі колгоспу, було створено общину, що працювала на потреби Німеччини.

З початком примусової мобілізації на роботи у Німеччині, окупаційна влада заборонила вербувати робочу силу серед таких категорій осіб: молодших 14 і старших 50 років, ненадійних у політичному і кримінальному відношенні, азіатів, євреїв та місцевих німців. Проте, частина жителів Хрещатика все ж опинилася у Німеччині. Це були кілька членів сімей, репресованих більшовиками. Вони переїхали на землі Східної Пруссії, що були передані після першої світової війни за Версальським миром до Польщі, а потім знову стали частиною Німеччини. З приходом туди Радянської армії частину цих людей було депортовано у східні райони СРСР.

Під час окупації у Хрещатику було відновлено роботу храму та початкової школи. При переміщенні військ Вермахту у селі зупинилися на постійні військові підрозділи.

За умовами нового окупаційного адміністративного членування Хрещатик належав до складу Смілівського гебіту (округи) Чернігівського генералбецирка (генеральної округи) Рейхскомісаріату України (розпорядження Гітлера «Про введення цивільного управління на окупованих східних територіях» від 17 липня 1941 року). Але так як плани гітлерівців були зірвані, нашою місцевістю керувала прифронтна військова адміністрація, яка обклала податками і жителів німецьких поселень.

Німецькі окупаційні власті прагнули використати етнічних німців у своїх інтересах (фольксдойче). У військовій зоні, куди входила Сумська область, справами фольксдойче займалась спеціальна зондеркоманда під орудою оберфюрера СС Гофмайера. Перш за все окупаційна влада розпочала реєстрацію етнічних німців. Їх вносили до «Списків осіб німецької національності», які мали чотири розділи. До першого і другого розділів відносили осіб, які не мали шлюбів з представниками інших народів, родичі яких служили у Вермахті, військах СС, німецькій поліції чи в інших німецьких організаціях. Вони одразу одержували німецьке громадянство. Найбільша кількість етнічних німців відносилась до третього розділу. Вони могли розраховувати на німецьке громадянство лише через десять років перебування у списках. Процедура реєстрації починалась із оголошення. Потім у міських і районних управах осіб німецької національності вносили до «Списків», вилучали паспорти радянського зразка і видавали німецькі посвідчення.

Перш за все, окупаційна влада серед місцевих німців сподівалась знайти надійних помічників. Саме з них комплектувались штати перекладачів у комендатурах, управах та інших установах, у сільськогосподарських об'єднаннях, робітничих командах, таборах. Фольксдойче також відводилася роль старост, бургомістрів, допоміжного персоналу в органах німецького управління, керівників української поліції, середнього та молодшого медперсоналу, працівників ресторанів, їдалень, готелів тощо. Але значна частина зареєстрованих ніде не працювала. Усі зареєстровані фольксдойче мали певні пільги, правда вони були незначними.

Окупаційна влада охоче йшла на утворення особистих господарств фольксдойче. Їм повертали землі, по можливості, худобу та інвентар. Але нестача чоловічих рук та певна втрата навичок господарювання за час існування колгоспу ускладнювали цю справу.

Під час окупації нашого краю в Хрещатику деякий час в 1943 році діяв військовий польовий аеродром Люфтваффе. Тут був склад паливно-мастильних матеріалів, деякого військового спорядження і, можливо, зброї.

У вересні 1943 року з наближенням Радянської армії було оголошено мобілізацію всіх німців Хрещатика з худобою, реманентом, домашніми пожитками і організовано евакуацію жителів села разом з відступом німецької армії. Можливо, ця акція була виконанням «Розпорядження гебіткомісарам усіх округів, розташованих на схід від р. Дніпро», від 6 вересня 1943 року, за яким усе працездатне населення обох статей переправлялося на захід. Цих людей планувалося використати для будівництва укріпленого «Східного Валу».

Можливо, були інші причини до такої евакуації етнічних німців. Але вибору у жителів села не було, адже тепер для комуністичної влади всі вони були зрадниками, ворожими співробітниками, і на більшість із них знову чекали концтабори. В селі всі знали, що передові частини радянських дивізій при вступі в кожний населений пункт вішали й розстрілювали без суду і слідства всіх ворожих пособників за те, що вони «сочувственно относились к фашистскому строю, признавали проводимую немцами расовую теорию, возбудили ходатайство перед немецкими властями об изменении своего гражданства и причислении к категории «фольксдойче», стали на путь измены Социалистической Родины».

З розпачем і відчаєм німці залишали Хрещатик, українську землю, яка за багато десятиліть стала для них рідною домівкою. Засмучені ці люди йшли у безвість на зустріч долі та новим випробуванням. Останні солдати Вермахту, згідно тактики «випаленої землі», висаджували у повітря і палили будівлі і необмолочений хліб. Село вимерло за кілька годин. Рухаючись на Захід, люди сподівалися, що встигнуть дійти залізниці і будуть захищені німецькою армією, зможуть евакуюватися до приходу радянських військ.

Під час здійснення евакуації розпорядженнями окупаційної адміністрації було заборонено перевозити на Захід «речі, які служать тільки для зручностей», тобто меблі, великогабаритний домашній скарб і навіть деякий сільськогосподарський реманент. Тож на підводи було завантажено тільки найнеобхідніше. Коли така колона проходила повз Сніжківський хутір Очакові Мельники, один із господарів-німців, побачивши людей, що проводжали поглядом колишніх сусідів, скинув із воза кінний хомут та деякі інші речі й сказав, щоб ті взяли їх собі на згадку. Звістка про те, що Хрещатик залишили його жителі швидко облетіла Сніжки. Кілька чоловіків негайно спорядили до села експедицію на підводах. Обтяжені злиденним існуванням, ці люди сподівалися хоч чимось розжитися у порожньому поселенні. Поруч з іншими «трофеями» Сніжківські селяни знайшли цілу бочку рідини, схожої на вино. Що то було, так і донині невідомо. Можливо, то було дійсно вино, отруєне навмисно (іноді таке траплялося при відступі німецької армії – це давало можливість знищити частину ворожих солдат). А може то була якась технічна рідина, що використовувалася у військовій техніці (гальмівна рідина, чи щось подібне). На жаль, та трофейна бочка стала роковою для тих, хто її знайшов. Ті, що випили «вина» більше, померли майже відразу, на місці. Хто ж лише скуштував – помирав кілька днів у страшних муках спершу осліпши, втративши можливість рухатися, чи попросту збожеволівши. Близько двох десятків чоловіків пішли тоді з життя під плач і голосіння дітей та дружин. З часів штучного голоду 1932 – 1933рр. це був другий випадок масової загибелі сніжківських людей.

Бійці 121-ї стрілецької дивізії, що звільняла наш край від ворогів, після звільнення ряду населених пунктів тодішнього Смілівського району, вступили у виснажливий бій на підступах до райцентру Смілого. Порізана глибокими ярами місцевість була перетворена німецькими військами на оборонний рубіж. Великі втрати понесли тоді полки цієї дивізії. Частина поранених бійців оперувалася тоді у військовому польовому госпіталі, що діяв у Сніжках, у місцевому клубі – колишній церкві. Вісім з них назавжди залишилися лежати у

сніжківській землі. Рясно тоді була засіяна наша земля тілами полеглих бійців. Частина загиблих було поховано тоді і в селі Хрещатик. Проте, на відміну від похованих у індивідуальних могилах померлих від ран у Сніжках, про похованих у Хрещатику, у братській могилі шістьох червоноармійців ніхто нічого не знав. Більше того, в Архіві Міністерства оборони СРСР у місті Подольск Московської області у книзі обліку безповоротних втрат особового складу 574-го полку дивізії даних на це поховання немає. А книги обліку втрат 705-го полку цієї ж дивізії (ці полки визволяли наші села) взагалі не збереглося. У 1955 році, коли в Хрещатику знову почало згасати життя, останки бійців з братської могили були перенесені у спільну братську могилу села Сніжки. Ті, хто проводив тоді цю роботу, звернули увагу, що серед рядових та сержантів у Хрещатику був похований і офіцер – молодший лейтенант. Тож громадськість села і школа почали тривалий пошук, який зрештою увінчався успіхом. Виявилося, що похований у вересні 1943 року боєць був не просто командир зводу стрільців 574-го полку 121-ї стрілецької дивізії, а ще й Герой Радянського Союзу. Глушко Михайло Пилипович загинув у бою під Смілим «смертю хоробрих». Удостоєний цього звання посмертно, він став одним із 56 бійців дивізії, що були нагороджені Орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка». В газеті «Известия» за жовтень місяць 1943 року прізвище Глушка значилося за №74. А так, як цей список включав у себе нагороджених за форсування Дніпра, з'явилася неточна інформація і про Михайла Пилиповича.

Доля населення Хрещатика виявилася трагічною. Врятуватися від Червоної Армії вдалося далеко не всім. Лише незначна частина цих людей залишила територію Радянського Союзу. Життя розкидало їх по різних куточках світу. Частина потрапили у західну зону окупації Німеччини, у табори для «переміщених осіб», і згодом опинилися аж у далекій Австралії. Більшість хрещатицьких німців були затримані Червоною Армією й насильно депортовані на схід СРСР – у Сибір, Далекий Схід, Середню Азію. Багато їх проживає там і до сьогодні.

Село, хоч на деякий час, але ожило. Наставали пізня осінь і зима 1943 року. Жителі частково спалених під час бойових дій Миколаївки, Черепівки, Єрчихи та Бошівки сучасного Буринського району, а також кількох сіл Недригайлівщини потребували житла. Тому влада розселила їх у хатах, що пустували у Хрещатику. Так знову відродився колгосп імені Розі Люксембург.

Повоєнне населення Хрещатика, як і всі інші селяни України, з першого дня визволення краю від окупації активно включилося у відбудову господарства не тільки села, а й усієї республіки. За великі заслуги перед державою, 6 жителів села були нагороджені медаллю «За доблестний труд в Великой Отечественной войне».

На той час село Хрещатик належало до складу Сніжківської сільської Ради (національна сільська Рада була ліквідована ще до війни). Коли ж в 1950 році відбулося укрупнення колгоспів і змінено склад багатьох сільських Рад нашого краю, Хрещатик став належати Біжівській сільській Раді до останнього дня існування.

Вдихнувши у чуже село життя, переселенці мріяли про повернення до своїх рідних сіл. Коли були трошки загоєні рани війни у спустошених селах, а люди вже могли побудувати собі житло, населення Хрещатика (тепер вже

українського) стало танути, а згодом у ньому не залишилося жодного жителя. Тоді були розібрані всі хати та господарські будівлі колгоспу, церква, що служили їй після війни за зерносклади. У 1953 році розібрали і хрещатицьку школу та перенесли на шкільне подвір'я у село Сніжки, де вона ще працювала з 1955 року до відкриття в 1975 році нового шкільного приміщення, а потім слугувала за інтернат для учнів з віддалених сіл. До сьогодні цей будинок, прикрашений складною різьбою по дереву з нехарактерною для нашої місцевості формою вікон та дверей, стоїть на території Сніжківської ЗОШ.

Визначене як «неперспективне» – це село не мало жодних шансів вижити в період хрущовських експериментів та брежнєвської політики щодо малих населених пунктів. Хрещатик зник назавжди з лиця української землі, як і тисячі інших сіл. Лише кущ бузку на місці сільського цвинтаря, що знаходився поблизу храму, кожен весну зацвітає буйним цвітом. Це місце і до сьогодні старожили навколишніх сіл називають німецьким кладовищем. Він – єдина згадка про колись квітуче і заможне німецьке поселення Октоберфельд, про село, що стало рідною домівкою для майже тисячі селян-колоністів. На жаль, українська земля виявилася невдячною цим людям, хоч і була для них батьківщиною 173 роки.

Джерела та література

1. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30-ті – 50-ті рр.) – Український історичний журнал. 1990, – № 10.
2. З історії комсомольських організацій Сумщини. Збірник документів та матеріалів (1919 – 1937 рр.). – Суми, 1958 р.
3. Історія застерігає / Кол. упоряд. В. М. Нем'ятій. – К.,: Політвидав. України, 1986. – С 264.
4. Коваль М. В., Медведик П. Ф. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.). – Український історичний журнал, 1992, – № 5.
5. Корогод Г.І. До історії етнічних німців Лівобережної України (на матеріалах Сумської і Чернігівської областей). // Матеріали п'ятої наукової історико-краєзнавчої конференції. ч. II. – Суми, 2003. – С. 133-138.
6. Нарис історії України ХХ століття /за загальною ред. академіка В. А. Смолія. – К.,: Генеза, 2002. – С. 472.
7. Платонов В. Колоністи // Зеркало недели, 2006 г. – 10 октябрю.
8. Реабілітовані історією. Сумська область. Р 31. У трьох книгах. Книга перша. – Суми: Мрія-1 ТОВ, 2005. – С. 756.
9. Сумщина: від давнини до сьогодення. Науковий довідник/ Сумська облдержадміністрація. Державний архів. – Суми: Слобожанщина, 2000.
10. Сумщина в історії України: Навчальний посібник. – Суми: МакДен, 2005. – С. 496.
11. Турков В.В. До питання про становище національних меншин Сумщини в 20–30-ті роки. // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, 7-8 грудня 1999 р. – Суми, 1999. – С. 75-77.

ВОЛОКИТИНЕ У 1917-1941 РОКАХ

У Волокитині уже йшли чутки про революцію, і коли дізналися, що скинули царя, у селі почались погроми. Волокитинські селяни спершу боялися брати щось із поміщицької садиби, але коли наїхали із сусідніх сіл люди і грабували усе, що тільки могли і скільки можна було донести і довести, тоді і місцеві взялися тягти, боячись, що нічого не дістанеться. Посудом були забиті усі сараї і погребі, люди носили і ховали, бо переживали, що хтось донесе, якщо повернуться Олсуф'єви. Ховали посуд у копанки з водою, закопували у ями.

Коли розтягли усе з будинку, дійшла черга до економії, яка знаходилася на Озері. Тут вже хазяйнували волокитинські селяни. Ділили спирт, носили відрами додому хто скільки міг. Розділили худобу і птицю. Іван Тупиця приніс додому індика, який при розділі дістався на їхній двір і побіг ще на поміщицьку кухню, де люди брали посуд і собі взяв чашку і блюдечко. Що міг принести дев'ятирічний хлопчик? Усі щось брали і він узяв те, що його цікавило. Наступного дня у село вступила сьома дивізія козаків і звеліла усе повернути у поміщицьку економію. Бабуся Івана, Оксана Федорівна Тупиця все життя працювала у графському будинку і ніколи нічого не брала без графського дозволу. Іван добре запам'ятав, як носив того індика знову на Озеро до економії. Бабуся розповідала, що графиня чомусь пила чай із тріснутої чашки. Можливо, вона їй нагадувала щось приємне, далеко і дорого. Коли Оксана Федорівна побачила, що її онук приніс чашку з блюдцем із графської кухні, суворо звеліла віднести назад: "Індика носив аж на Озеро, а тут зовсім рядом, де взяв, туди і віднеси". Прийшлося хлопцеві віднести чашку із блюдцем, бо бабусю усі в сім'ї слухалися і поважали.

Поміщицький будинок був пограбований, і коли уже нічого було взяти, прийнялися за стіни будинку і фабрики, залишивши лише фундаменти. Дивом уціліла богадільня, яку переобладнали на школу. І до сьогодні навчаються у цьому приміщенні сільські діти. (Із розповіді Тупиці Івана і Ракогона Івана Єгоровича).

Революцію волокитинці зустріли з великим ентузіазмом. Проводились мітинги, збори, на яких виступали солдати-фронтовики: Шпак Іван, Парохонський С.С. та інші. Вони вимагали розподілу поміщицької землі і надання її безземельним селянам.

В кінці жовтня 1917 р. з м. Глухова приїхали троє чоловік, зібрали збори і розповіли селянам про Жовтневу революцію. На зборах вирішили організувати комбід (комітет бідноти) і віддати йому панську землю. Головою цього комітету був обраний Криушенко Михайло Іванович. Була створена комісія по розподілу майна Миклашевського. Все було роздане неімущим селянам, а пізніше вступили в село німці та гайдамаки і звеліли все повернути.

Люди боялися розправи і повернули все поділене в економію. Все, що було цінніше: хліб, худобу, зерно німці вивезли до Німеччини. У людей також забрали все, що вони виростили на своїх ділянках.

Декілька активістів радянської влади, особливо тих, хто приймав участь у розподілі поміщицького майна, розстріляли.

В кінці 1918 р. у село Волокитине з царської армії повернувся офіцер Криушенко Микола, який організував групу волокитинців, що повернулися з війни. Цей загін був організований для того, щоб охороняти села Глухівського повіту від

денікінців та гайдамаків. Загін називався полком Криушенка, штаб знаходився у селі Дубовичі Глухівського повіту. Але скоро замість охорони селян, вояки почали займатися мародерством, грабували більш заможних селян і городян, і ніде на них не можна було найти управу. Та коли у 1920 р. на Київ через Конотоп йшла 7-ма дивізія Червоної Армії, Глухівські жителі звернулися з проханням до командування цієї дивізії допомогти навести порядок у місті та селах. Командування чуйно віднеслося до селян і направило частину своїх військ на встановлення належного порядку у місті.

Загін Криушенка був розігнаний. Деяких заарештували і розстріляли у Чернецькому яру. Дехто ховався у лісах Довжику, Окопі, Чорніжі, сиділи у підвалах та клунях. Пішов у підпілля і Криушенко, але скоро їм усім набридло таке життя. По всій країні йшла громадянська війна, і Криушенко, зібравши залишки своїх бійців, вирішив здатися Глухівському військкомату, щоб продовжувати боротьбу з ворогами на фронті. Глухівський військкомат прийняв усіх бійців. Їм дали притулок, розмістивши в декількох будинках, але вирішити їх долю самостійно не могли.

В той час у Хуторі Михайлівському знаходилася частина Червоної Армії особливого призначення. Командиру військової частини Павловському доповіли, що банда Криушенка захопила м. Глухів. Павловський зі своєю частиною погрузилися у вагони на ст. Терещенській і відправились до м. Глухова. Криушенка запросили у військкомат на переговори. У його штаб був відправлений конвой із декількох солдат, щоб доставили його у військкомат. По дорозі невідомо ким Криушенко Микола був убитий, а всіх його бійців мобілізували та відправили на фронт.

У січні 1920 р. на території села Волокитине назавжди була встановлена Радянська Влада. Перша Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів була обрана у березні 1920 р. В склад Ради були обрані відкритим голосуванням: Шпак І.Т., Криушенко М.І., Лисиця В.К., Войтенко В.А., Криушенко Н.О., Мардупа А.Д. Головою сільської Ради був обраний Войтенко В.А. Це був здібний, освічений чоловік, цінував дисципліну, але був іноді суворим, любив випити і після чарки не контролював свої дії. Скарги людей до Глухівського виконкому на Войтенка В.А. зробили свою справу, і він був звільнений з посади Голови сільради. На його місце був обраний Тупиця Констянтин Прокопович.

У 1920 р. була повністю розділена поміщицька земля між селянами. У 1921 р. організували комбід у кількості 25 чоловік. Головою був обраний Тупиця Іван Федорович.

Після встановлення у селі Радянської влади була організована перша кооперація. Того часу організували і кредитне товариство. Це була державна установа, яка надавала незаможним селянам кредит для придбання худоби чи будинку. Селяни були задоволені наданням кредиту і використовували його по своїм потребам. Люди відчували якесь душевне піднесення і з радістю та завзяттям працювали. Молодь тяглась до чогось нового, цікавого і загадкового. У 1922 р. організували комсомольський осередок, секретарем якого був обраний Стебловцов Леонід Іванович. Першими комсомольцями села були Кречотень Мотря, Перерва Макар, Черток Степан, Кривошей Петро, Ремньова Ольга, Чечель Василь та інші.

До революції у селі була тільки церковно-приходська школа з трирічним курсом навчання. Училися тут сільські діти, батьки яких мали змогу віддати своїх

дітей до школи. Більшість говорили, що нічого учитися грамоті, нехай няньчать менших братів і сестер, та допомагають по господарству.

Після революції діти навчалися у старій школі, яка була ще за панських часів. Та з кожним роком учнів ставало більше, діти тяглися до навчання, а приміщення не вмещувало усіх бажаючих, хоч навчання і проводилось у дві зміни. У 1927 р. був зроблений ремонт богадільні і школу перевели сюди. Тут були просторі класи, гарний клуб зі сценою, де учні з учителями ставили постановки. Першими вчителями були Ковшуля Дмитро Олександрович і його дружина Наталія Іванівна, Криушенко Анна Наумівна і Ремньова Наталія Вікторівна. У 1929 р. у Волокитні була уже семирічка, директором якої призначили Кривоніжка Петра Миколайовича. Кожного року приїздили у школу на практику студенти Чернігівського та Глухівського педагогічних інститутів.

У клубі часто проводились концерти, ставились постановки. Для людей таке життя було новим, і їх все цікавило, заворожувало. Селяни з радістю ходили до клубу на всі концерти і постанови.

У розвитку культури села займав не останнє місце Чечель Василь Михайлович, який у цей час уже був секретарем комсомольської організації. Він мав чудовий голос, до вступу в комсомол, співав у церковному хорі. Під його керівництвом комсомольці ставили цікаві постанови, в яких Василь Михайлович також приймав участь. Коли він у постанові “Наталка Полтавка” співав пісню “Сонце низенько, вечір близенько...”, глядачі, прикинувши, вслухалися у чаруючу пісню. Постанови “Платон Кречет”, “Назар Стодоля” теж не залишали байдужими глядача. У постановках приймали участь і люди старшого віку: Васенко Яків, артист петроградської трупи Омельченко Данило та інші.

Село вирувало своїм новим і цікавим життям. Після того, як Костянтин Прокопович Тупиця був переведений у Глухівський виконком на посаду Голови земельної комісії, на місце Голови сільради був обраний Чечель Василь Михайлович. Але він теж не довго працював на цій посаді.

Глухівське керівництво не могло не помітити здібностей Василя Михайловича і його забрали у район та відправили на курси. Після їх закінчення він працював у одній із районних газет. Після Чечеля Василя багато змінилося голів сільради: Винник, Шпак Михайло, Жук С.А. Всі вони були різними людьми і за освітою, і за характером. Волокитинці їх поважали, і якщо десь було і не так, то пробачали, бо ні один голова не робив своїм людям зла. Та у 1928 р. з району прислали до Волокитина нового Голову сільради, Пащенка, родом із Берези Глухівського району. Цей чоловік з перших днів вимагав до себе в усьому покори. Він підібрав потрібний йому актив, який би допомагав вести агітацію і пропаганду по організації колгоспів. На зборах агітатори і активісти доводили селянам, що колективно працювати набагато легше ніж одноосібно, бо колгоспи будуть мати трактори і інші сільгоспмашини. Але люди, які придбали своєю працею якесь майно чи худобу, і слухати не хотіли, щоб віддати його задарма. Кінь у господарстві селянина – це було усе: і вчасно пооране поле, і привезені солома і дрова. І тепер треба було його віддати, щоб потім клянчити для себе. Тільки ті селяни, у кого не було за душею нічого, були за колективізацію. Коли роз’яснення та агітація не давали бажаних результатів, то активісти на чолі з головою сільради Пащенком притискали селян, насильно давали такий план здачі у державу хліба, що селяни не в змозі були його

виконати. Тоді у них насильно забирали зерно і погрожували вигнати зі своєї хати. Люди, налякані таким насильством, змушені були записуватись до колгоспу.

У 1929 р. був створений колгосп “Запорука Перемоги”, в який подали заяви приблизно з 30 дворів. Більшість селян були бідними. Хоч усі й держали наділи панської землі, їй треба було ще чимось обробляти.

Селам потрібна була техніка, і в країні почала швидкими темпами розвиватися металургійна промисловість. У липні 1930 р. вступив у дію Сталінградський тракторний завод і Ростовський завод сільськогосподарського машинобудування. Запорізький завод жнивварських машин був переобладнаний і приступив до випуску комбайнів. Будувались і реконструювались багато інших заводів сільськогосподарського машинобудування.

До весни 1930 р. державою було створено 158 машинотракторних станцій, число яких до кінця року збільшилось до 961. Там налічувалось більш 30 тис. тракторів, і, крім цього, колгоспи мали тракторів до 13 тис. Завдяки рішучим діям Центрального комітету Партії були ліквідовані помилки партійної лінії у колгоспному будівництві і закріплені успіхи колективізації.

До 1 липня 1930 р. у державі налічувалось 86 тис. колгоспів, об'єднавши 6 мільйонів сільських господарств. Майже четверта частина бідняків і середняків стала на колгоспний шлях розвитку. Радянська система господарства успішно видержала іспити і розкрила свою велику перевагу. Радянський Союз був єдиною країною, яку не заділа світова економічна криза.

Зусилля партії направлялись на розвиток легкої промисловості, на “всемирну” машинізацію і тракторизацію сільського господарства, на розвиток тваринництва.

Швидкий підйом в індустріалізації країни мав успіх тому, що партія зуміла організувати широке соціалістичне змагання, яке розгорталось під лозунгом: “П'ятирічку – за чотири роки”, XIV з'їзд партії відмітив велике значення у перемозі соціалізму у Радянському Союзі масового колгоспного руху.

У 1930 р. колгоспи змогли дати державі більше половини всієї тваринницької продукції. Це означало, що долю сільського господарства Радянського Союзу стали визначати не окремі сільські господарства, а колгоспи та радгоспи. Важливе місце у економіці держави після промисловості займало сільське господарство, перш за все колгоспне виробництво. Йому належала велика роль у задоволенні народних потреб, особливо продуктами харчування.

Волокитинським селянам не легко було у перші роки колективізації. У 1930 р. були організовані ще два колгоспи: “Серп і молот” і “Перемога”, в які біднота потяглася з більшою охотою. Погнали всю худобу, знесли інвентар з 80-ти дворів. Тут були коні і корови, яких відібрали від розкуркулених селян. Від цього лиха постраждали багато дворів, працьовитих хазяїв, які з раннього ранку до пізньої ночі працювали, наживали копійку. Вони хотіли купити землю і мати хороше господарство, бо, не маючи всього цього, людина в селі – злидар.

Розкуркулений був Анікеєнко Тимофій Васильович, гарний майстер – пічник і каменярь. Все село його знало, добрий працьовитий чоловік. Майже в кожній хаті була складена ним піч чи грубка. В нього ніколи не було вільної години, люди приходили із сусідніх сіл із проханням зробити піч, але всіх задовольнити було не можливо. Тимофія Васильовича чомусь по вуличному прозивали “зорю”. І ось у однієї тутешньої жінки вийшла з ладу піч, і вона розпитувала людей, хто б міг би полагодити піч. А їй підказали, щоб сходила до “зорі”, він добрий майстер і все

зробить як годиться. Жіночка дізналася, як його величають по батькові, та поки дійшла до його двору, все переплутала і коли ступила до хати, привітавшись, звернувшись до Тимофія Васильовича: “Зоря Тимофійович, у мене піч розвалилась, чи не прийдете полагодити?” Тимофій Васильович не знав цю жінку і зрозумів, що хтось пошуткував з нею, але не образився, що назвала його по вуличному, лише відповів: “Зоря, та не сонце, всіх не обігрієш. Буде час – прийду”. Люди довго згадували, як мати вчительки Анни Наумівни ходила просити полагодити піч. Скільки прийшлося цьому чоловікові пішки ходити по землі. По усій окрузі будував церкви, гроші клав до банку, щоб купити землю. Коли працював десь далеко і час було їхати додому, щоб не тратити грошей на залізницю, йшов пішки і по дорозі по селах ремонтував людям печі і грубки. Де, бувало, на дорозі валявся цвях чи дротина якась, підніме і принесе додому, знав, що у господарстві усе пригодиться. І ось, як і багатьох інших, прийшли його розкуркулити, відібрати те, що було творінням його рук: гарний цегляний будиночок, вирощений чудовий сад, викопана у городі глибока копанка, обсажена розкішними вербами. А поряд стояла біленька літня хатинка, де можна було у спеку відпочити. У цій садиби усе говорило само за себе, що тут живе добрий господар. Тимофій Васильович був віруючою людиною і ніколи не лаявся, а в цей час не утримався і назвав аферистів “хриstopродавцями”.

Йшли роки – все знову наживалось, і Тимофій Васильович не таїв зла на Радянську владу, а працював з душею і насолодою. Поїхав будувати Дніпрогес, де не один камінь їм був закладений. Він завжди із задоволенням розповідав про це будівництво. У праці було усе його життя.

Також був розкуркулений і Данило Лазарович Криушенко, кум Тимофія Васильовича. Це теж був добрий господар. Мав гарну клуню, яку забрали під кошару. Сарай із товстих дубових дощок переобладнали під крамницю, де продавались цукерки і печиво. З хати вигнали всю сім'ю. Спочатку, як був створений колгосп, тут була контора, а потім перед самою війною був клуб, де показували німе кіно. Забрали у Данила Лазаровича уся худобу і пасіку.

Також розкуркулили Євтушенків Василя і Михайла (по вуличному Приблудині), Божка Семена Романовича, Ракогона Олексія Івановича, Москаленка Дмитра і Нагорного Степана. Забрали у цих людей не тільки худобу та зерно, а тягли із сундуків полотна і одяг, хустки і спідниці, навіть сорочки. Усе зерно звозили у новоспечені колгоспи, а барахло везли до сільради, де вечором того ж дня розбирали активісти між собою, не оформляючи ніяких документів.

Насильна колективізація визвала невдоволення у селян. Худобу, яку забрали у людей, не було чим кормити, коней безжалісно експлуатували. Кожний вважав тварину чужою, і нікому не було діла, чи її покормили, чи ні.

Голова сільради Пащенко під час розкуркулення зловживав своїм службовим положенням. Невідомо якими мотивами він керувався, але життя селян його не цікавило, і усе, що було створено за панських часів, знищувалось і вивозилось. Стара церква, яку перенесли з панського саду у 1876 р. на Шишовське кладовище, за вказівкою вищезгаданих керівників, після громадянської війни розібрали, а лісоматеріали було продано жителям села.

Пащенко під час розкуркулення безсоромно тягнув собі награване у людей добро. Усе, що відбирали у людей, повинно було реєструватись. Це робилося “з п'ятого на десяте”, якби тільки бачили, що все робиться законно. Секретарем сільської ради був Козинець Григорій, він вів записи конфіскованого майна у селян.

Усі документи зберігалися у сільраді, у шафі. Щоб замести сліди пограбованого майна, яке і сам Пащенко брав, і його приближені помічники, сільський голова серед двору сільради спалив різні книжки і деякі реєстраційні акти, сподіваючись, що тепер ніхто не зможе довести його незаконні діяння. Але на його лихо частина паперів зберігалася вдома у секретаря сільради Козинця, які і стали на суді доказом про його беззаконня. Глухівським виїзним народним судом Пащенко був засуджений до п'яти років далеких таборів і п'яти років позбавлення прав. При спаленні документальних архівів Пащенком були знищені і церковні реєстраційні книжки, в яких велись записи днів народження, вступу до шлюбу і реєстр на вічний спочинок.

Церковним старостою довгий час був Криушенко Данило Лазарович. Його рукою була списана не одна книжка. Він знав кожного односельця і з великим болем у серці переживав, що згоріли дорогі йому записи від руки жорстокої і бездушної людини.

Коли у 1930 р. були створені ще два колгоспи – “Серп і молот” та “Перемога”, треба було з чогось починати. У Войтенка Михайла Андрійовича були клуня і конюшня, він віддав їх для колгоспної худоби, яку треба було утримувати. З 80-ти дворів люди знесли інвентар – все, що у кого було. Та селяни не довго працювали у новостворених колгоспах. Голова колгоспу Тупиця І.Ф. поїхав у справах до міста Глухова, а у цей час прийшла газета зі статтею І.В.Сталіна “Головокружение от успехов”, в якій обвинувачувались партійні керівники за насильницьке створення колгоспів. Вона викликала непорозуміння селян по всій країні, і коли Тупиця І.Ф. приїхав з Глухова, колгоспники його зустрічали із заявами про вихід із колгоспу...

Люди забирали свою худобу додому, мітингували у панському саду, добивалися, щоб з району приїхав прокурор і відповів, чому їх насильно тягнуть до колгоспу.

На їх прохання приїхав замісник прокурора з промовою до селян, але його ніхто і слухати не хотів. Через деякий час після забастовки, колгоспники зрозуміли, що нічого цим не добитися і знову повели до колгоспу свою худобу, знесли весь інвентар і стали працювати на колгоспних ланах.

У 1931 р. на території волокитинської сільради було створено 5 колгоспів, у яких першими головами були:

- 1-й колгосп ім. Чубаря – Журавський Олексій Кирилович;
- 2-й колгосп “Серп і молот” – Тупиця Іван Федорович;
- 3-й колгосп “Перемога” – Новик Андрій Антонович;
- 4-й колгосп “Більшовик” – Приходько Йосип Матвійович;
- 5-й колгосп “Іскра” – Козинець Василь Павлович.

При сільській раді була створена ініціативна група із 11-ти чоловік, яка мала вирішувати усі проблеми в організації і побудови нового життя у колгоспників. До цієї групи входили люди, які з великим ентузіазмом боролися за чесність і порядність, і хотіли бачити майбутнє своїх дітей кращим, ніж їхня доля. Це були передові люди свого часу: Ковтун Д.О., Чечель Мавра Павлівна, Криушенко М.П., Новик А.А., Тупиця І.Ф., Жук М.І., Приходько Йосип Мих., Товарниченко Ф.А., Вінник Марія Тим. та інші.

У кінці 1931 р. органи Радянської влади району почали роз'яснювати, що у малочисленних колгоспах неможливо добитися бажаних результатів і

запропонувати усі п'ять волокитинських колгоспів об'єднати у один. Це питання обговорювалось у кожному колгоспі на зборах. Не зважаючи на заперечення деяких колгоспників, було прийнято рішення про об'єднання. У 1932 р. колгоспи були об'єднані в один – “Більшовик”, де головою був до липня місяця Тупиця І.Ф., а потім прислали 25-ти тисячника з Владивостока Шумейка Василя, а Тупиці запропонували бути його замісником. Та новий голова був недовго. Районні керівники і колгоспники впевнилися, що великим колгоспом керувати без спеціальної освіти і відсутності практики просто неможливо. За перший рік існування укрупненого колгоспу результати у господарстві не покращали, а пішли на гірше. Тому районні керівники вирішили знову роз'єднати господарство і створити як і раніше 5 колгоспів. Шумейко Василь виїхав із села.

У 1933 р. Радянський уряд дав непосильне завдання колгоспам по хлібозаготівлі. Щоб виконати цей план, колгоспам прийшлося вивезти майже усе зерно. Колгоспники одержали на трудовень по 100 грамів. На Україні почався голод. Перші голодуючі з'явилися в нашому районі з сусіднього Недригайлівського району. Вони несли з собою різне барахло, що в кого було, щоб виміняти на зерно чи борошно, щоб хоч якось врятувати своїх дітей і себе від голодної смерті. Волокитине від голоду мало постраждало, лише деяким сім'ям було дуже важко. Але люди, які жили краще, допомагали бідним чим могли: віддавали очистки від картоплі, висівки із борошна. Люди збирали жолуді, кислиці, їли липові бруньки та цвіт акації, відкопували бурти із гнилою картоплею, робили крохмаль і пекли млинці. Матері умовляли дітей потерпіти, говорили, що коли уродить новий урожай, напечуть хліба скільки завгодно. Мій двоюрідний брат говорив своїй мамі: “Мамо я сто хлібів одразу з'їм”.

У дитинстві я любила ходити з мамою на вечірні жіночі посиденьки. Жінки збиралися у когось у хаті, у зимові святкові вечори. Тут стільки можна було почути цікавого і страшного: згадували і про молодість, і про війну, про різні пригоди; із сумом згадували і розповідали про голод 1933 р. Сумна історія трапилась у сусідньому районі. У одній сім'ї було шестеро дівчат, старші були уже дорослі, і одна з них, Дуня, була повненька, не зважаючи на голодний час. І вже перед весною, коли зовсім нічого було їсти, батьки задумали найстрашніше – зарізати дівчину, щоб було чим прокормити менших. Та Дуня підслухала розмову батьків і зі страхом думала, як їй вийти з хати, щоб ніхто не почув. Батьки теж не спали, і тільки дівчина підійшла до дверей, як батько запитав: “Ти куди йдеш”? Дуня тремтіла від страху, але знайшла, що сказати: “Та живіт щось болить, піду на двір схожу” – і вискочила, взута на босу ногу у діряві валянки, в одній сорочці і старенькій куфайці. Побігла у сусіднє село до родичів, де дали їй вдягнутися, і вона одразу ж пішла. Де бралась у неї сила, вона, здавалось, летіла, ноги несли її далі від рідного дому. У Глухові вона влаштувалась у одній родині нянею і обізвалась до рідних у 1937 р., коли про голод уже і не думали. Пережили страхіття голоду, і хліб уродив, і всього було уже вдосталь, але на порозі постало нове лихо – репресії 1937р.

Боялися сусід сусіда, не промовляли зайвого слова. Коли з району приїздили кегебісти – люди ховалися, щоб не попадати їм на очі. Чутки про арешти неслися з села в село з неймовірною швидкістю. З розповіді мами я знала про цей страшний для людей рік. Сама була свідком страшної трагедії. Мама завжди у неділю ходила провідувати батьків, які жили окремо. Якраз дома були одні жінки, сиділи розмовляли, і коли скрипнула хвіртка, всі повернулися до вікна. Під вікнами

пройшли троє: один чоловік із сільради і двоє незнайомих, одягнених у шкіряне пальто. Всі зрозуміли, хто ці люди.

“Це за батьком”, – сказала мама, і всі чекали найстрашнішого, бо ці люди без причини не приходили. Дідусь лежав хворий у запічку. І коли зайшли до хати стражі закону та запитали: “Где хозяин? Нас надо подвезти” – всі добре зрозуміли, якщо дідусь піде з ними, то вже ніколи не повернеться. “Батько хворий лежить – сказала мама, – як не далеко везти, то я відвезу вас. У мене маленька дитина, то далеко я не зможу”. Кегебісти переглянулись, і один сказав: “Запрягай лошадь, поедем”. Коли мама виїхала з двору, побачила двох волокитинських селян, які стояли біля хвіртки, обоє в старенькій одежі, підперезані мотузками. Мабуть, по хазяйству у дворі як ходили, так їх і забрали. Всі посідали у сані, а виконавець із сільради пішов у своїх справах. “Куди їхати?” – запитала мама. “В лес”, – відповів кегебіст. Коли проїхали Порохоньку – ліс, який біля села, і виїхали на головну дорогу, що вела до м. Глухова, мама зрозуміла чого вони їдуть до лісу. Ці двоє нещасних людей вже більше не побачать ні рідних, ні свого села. Хто міг їх продати? Це були люди, які ніколи не цікавилися політикою. Вона називала і прізвища цих людей, та я вже не пам’ятаю. Проїхали чимало, удалині синів ліс, і мама запитала: “Далеко ще їхати? Мені скоро дитину годувати”. “Едь, мы скажем”. Коли доїхали до повороту дороги, що вела до Довжика, вони сказали: “Останови, мы дальше пойдем. А ты едь домой”. Мама розвернула коня і поїхала подалі від цього страшного місця. Дома розповіла, куди відвезла людей, і всі зрозуміли, що їхньому батьку було б теж саме. Через два дні селян знайшли убитих у Довжику, в яру. Вони лежали, розпостершись на снігу, постріляні у голову. Репресовані також були: Москаленко Степан Семенович – реабілітований, Вергалієв Федір – реабілітований через десять років, повернувся живий, Третяк Григорій Іванович – реабілітований посмертно.

Важко перелічити, скільки в ті часи загинуло чесних, ні в чому не повинних людей. Коли ознайомлюєшся зараз з історією життя високопоставлених стражів Держбезпеки, тут відкривається їх безмежна жорстокість і ненависть до народу. Вони, здебільшого, не мали ніякої спеціальної освіти і порядного виховання. Лише підлабузництво, підлість і жорстокість допомагали їм протиснутись до верхівки влади і творити розправу над порядними і чесними людьми. Єжовщина запам’яталася на все життя.

Перед війною у селі люди стали жити заможніше. У кожному колгоспі була своя цегельня, де робили та випалювали цеглу, якої вистачало і селянам, і на колгоспне невелике будівництво. Працювали тут два чоловіки, кінь крутив по колу барабан і місив глину. Довгий, без стін, сарай служив для провітрювання цегли, яка лежала там деякий час. Коли вона висихала, її закладали у спеціальну піч, що була вмонтована у глиняну стіну. У кожному колгоспі держали овець, коней, корів, свиней, була різна птиця. Тримали добру пасіку. У колгоспі Чубаря, який перейменували згодом на колгосп ім. ”Щорса”, був збудований омшаник – вирите у землі і зверху покрите приміщення для зимівлі бджіл. Весною вулики виставляли під соснами, де навкруги тяглися бугри, які заросли дикими квітучими травами, а серед літа їх вивозили на гречку у поле. Люди працювали з великим піднесенням, вірили у щасливе майбутнє. У Волокитине був направлений молодий агроном Раскарика, який користувався повагою, як у колгоспників так і у керівників колгоспу. Його обмірковані розрахунки поліпшували агротехніку на колгоспних ланах. На полях збирали високі врожаї цукрових буряків. Скільки треба було

докласти сили і уміння, щоб своєчасно вивезти добрива, і з ранньої весни з крихітних стебелець виростити гарний врожай цукрової сировини. Передовою ланковою у той час була Москаленко Ольга Василівна. Її за сумлінну працю правління колгоспу нагородило путівкою до Москви на ВДНГ. Ця поїздка запам'яталась на все життя. Чого там тільки не було. Величезні цукрові буряки так і хотілося ущипнути нігтем, щоб переконатися, що вони виростили у полі, а не зроблені з якогось матеріалу. Але вона не встигла так подумати, як зачепила нігтем і зрозуміла, він майстерно зроблений із чогось невідомого. Але виглядав же він як справжній, навіть із землею на корінні...

“Гражданочка, этого делать нельзя”. І тоді Ольга Василівна зрозуміла, чого вона зі своїми дівчатами так багато приложила зусиль і уміння, а такий буряк виростити не зуміли.

Тут красувалась і розкішна кукурудза, і пшениця, і снопи з рясними голівками льону. Усе було таке гарне і неповторне, що здавалось кращого побачити уже не можливо, але йдеш від одного павільйону до другого – і все більше вражає краса побаченого. Скільки приємних вражень залишилось у Ольги Василівни від цієї державної виставки. Скільки цікавого вона розповіла своїм подругам про високі врожаї усякої всячини, привезеної колгоспниками з усієї України.

Великою повагою серед селян користувався Тупиця І.Ф., який довгий час перебував головою колгоспу “Серп і молот”. Він не мав високої освіти, але вміння господарювати, яке було закладене в його натурі, проявляло себе скрізь. Іван Федорович умів підійти до людей з повагою і любив в усьому дисципліну. Потім змінив його молодий, більш освічений волокитинець Симанець Гаврило Ларіонович, який прийшов з лав Червоної Армії. Та через три роки Симанця перевибрали на загальних колгоспних зборах. На його місце поставили колишнього полевода Гринченко Антона Івановича. Це був самовідданий, енергійний, цілеспрямований керівник колгоспу. Працював до самої війни 1941-1945 рр.

Після роз'єднання колгоспів, колгосп ім. “Щорса” очолив молодий чоловік, який тільки демобілізувався з лав Червоної Армії, колишній помічник командира кавалерійського зводу Хмара Іван Єлисейович. Це була освічена, енергійна людина. Він пробув на посаді голови колгоспу усього два роки, і районне керівництво перевело його головою сільради у сусіднє село Кочерги. На місце Хмари І.Є. головою колгоспу ім. Щорса був обраний Третяк Дмитро Іванович. Через два роки Третяка перевели головою сільради, а на його місце вибрали колишнього бригадира цього колгоспу Божка Василя Семеновича.

У Дорошівці, у колгоспі “Більшовик”, працював Сиромолотний Іван, а у Щербинівці – Прокопенко Дмитро Миколайович. У колгоспі “Перемога” до 1939 р. працював головою колгоспу Войтенко Федір Андрійович, який пішов у 1939 р. до лав Червоної Армії. На його місце був обраний Василенко Іван Васильович, чуйний, добропорядний чоловік, до людей відносився з повагою і його за це поважали і цінували.

З кожним роком країна ставала могутнішою. Від подальшого підйому сільського господарства залежало також і розширення сировинної бази для розвитку легкої і харчової промисловості. Але сільське господарство у передвоєнні роки відчувало значні труднощі, які були спричинені міжнародними обставинами. Над нашою державою нависла загроза війни. Для завершення комплексної механізації сільського господарства колгоспи і радгоспи мали велику потребу у тракторах і

комбайнах, а між тим частину металу, що призначався для виробництва тракторів і сільськогосподарчих машин доводилось направляти на потреби оборони. Виробництво тракторів у роки 3-ї п'ятирічки у порівнянні з 2-ю зменшилось у два рази.

У передвоєнні роки розгорнулося широке патріотичне змагання радянських людей на трудовому фронті. У 1938 р. відома трактористка Паша Ангеліна звернулася з патріотичним заклик до радянських жінок: “Сто тисяч подруг – на трактор!” На її заклик відгукнулись 200 тис. жінок. У 1939 р. і волокитинські дівчата та хлопці пішли на курси механізаторів у село Баничі. Дівчата старанно вчилися, освоювали техніку і ні в чому не поступались хлопцям. Ось імена і прізвища деяких з них: Криушенко Марія Михайлівна, Ракогон Варвара Іванівна, Прима Катерина, Кріпак Микола Вікторович, Шпак Микола Григорович. Усі вони повернулись до свого колгоспу і працювали на полях з великим піднесенням і гордістю, що коні металеві підкорюються їм – молодим дівчатам і хлопцям. Були і радощі, і прикрощі, не завжди усе було гаразд і під силу дівчатам. Це була не дівоча справа – водити у полі трактори, та радянська жінка, хоча і з гіркими сльозами їй доставалась перемога, не хотіла поступатися чоловікам. Завести трактор – не кнопку нажати. Треба мати силу, щоб добре крутонуту ручку, щоб завести залізного коня. Доводилось збирати усю силу, щоб справитися з технікою, особливо коли у полі знаходилися наодинці з трактором. Додому приходили засмальцьовані від пилу і солярки, одні очі та зуби блищали, були вкрай стомлені, але в душі виростали крила, що їх праця несе людям полегшення, що не ходять за плугом, спотикаючись, і від цього мали насолоду. У 1940 р. Криушенко Марія пішла вчитися на комбайнера у село Реутинці і після закінчення курсів одержала направлення на практику в с.Черняве, де і працювала до початку війни. А її подруги і товариші працювали у своєму колгоспі.

Починаючи з 1930 р. по всій країні ширився рух по знищенню неграмотності і малограмотності дорослого населення, відкривались лікбези, де після роботи проводилось навчання. У селі були організовані “п'ятихатки”. Це в якійсь хаті збиралися декілька чоловік, приходив учитель і проводив заняття, і так по усьому селу. У той час на селі проводили активну роботу по ліквідації неписьменності молоді вчителі Ремньова Ольга Вікторівна і Криушенко Анна Наумівна. Молодь навчалася у сільській семирічці.

У селі люди жили уже у достатку. У магазині риба була різних видів, брали селяни бочечками відерними, купували цукерки і печиво – усе було дешево.

Село жило своїм життям – цікавим і веселим. Люди “будувались”, хто жив у полі, у маленьких хутірцях, перевозили свої хати до села і будували нові. Молоді у селі було багато. Закінчивши сім класів у місцевій школі, хто їхав учитися далі, а більшість залишалися у селі і працювали у колгоспі.

На жаль, майже не збереглося те, що створено поміщиками Миклашевськими. Під час грози загорілась волокитинська церква – це було перед самою війною. Згорів тільки купол у місцях, де були дерев'яні перекриття. Ще у 1924 р. все найцінніше було вивезено із церкви. Розібрали іконостас, зняли усі ікони, які були писані на м'якій шкірі і фарфорі. Як говорили люди, усе уложили в ящики та погрузили у машину. Того ж часу зникла і скульптура “Журба”.

Житель с. Волокитне Сахно Петро Кузьмич володів неабиякими здібностями купити, продати, чи якось збути. Із розповіді селян він усі цінності невідомо за чийм

наказом одвіз у Київ, начебто до історичного музею. Звідти привіз від руки написаного папірця, у якому значилось, що цінності здані до музею і відмічалось: “народное достояние не оплачивается”. А через декілька років з’ясувалося, що ті цінності до музею не надходили. Перед війною внутрішні органи неодноразово турбували Петра Кузьмича за невідомо куди здані церковні цінності і намагалися з’ясувати, хто йому допомагав у тій справі. Сахно зрозумів, що йому не відкрутитися від НКВС і став переховуватись, поки не почалася війна.

Приміщення “Журби” було розбите у 1932 р. робітниками Ярославської Летс. Великі кам’яні плити перекладалися між собою тонкими свинцевими пластинками. Робітники Летс гадали, що це олово, яке потрібне для заливки підшипників тракторів, але, розбивши декілька плит, побачили що це не олово і залишили приміщення “Журби” напіврозваленим.

В останні роки перед війною уся країна будувалася – нові заводи і фабрики зводилися у містах, будувався Дніпрогес і виростали красиві, за новими проектами, будинки. Та архітектори мріяли не тільки щось втілити у містах, а почали готувати проекти и для перебудови сіл України. Перед війною вийшла книжка, яку я сама розглядала уже після війни. Це були плани та проекти перебудови Сумської області. Талановиті архітектори ознайомилися з місцевістю, враховуючи природне розташування, проектували нові дороги, парки і будівлі населених пунктів.

Був розроблений проект перебудови і села Волокитине. Від “Золотих воріт” планували через Шишовку широку вулицю, яка б спускалася униз на луг і тяглася через гай до Щорсівської шосейки. Далі вона з’єднувалася б з дорогою, що вела на Кочерги. На лузі мав бути центр села: великий сквер, майстерно розбитий широкими алеями, на сільській площі – велике коло, в центрі якого пам’ятник. На протязі усієї дороги, на узбіччі, планувалися в основному адміністративні будівлі: сільрада, магазини, медичний пункт. У цьому проекті було закладено майбутнє села Волокитне. Гадаю, що з тим піднесеним настроєм, яким жили у той час люди, усе було б здійснено за короткий час, та велике лихо війни не дозволило здійснити добрі наміри.

с. Волокитне, 1971 рік.

Запропонована читачеві публікація – лише невелика частина матеріалу, присвяченого історії села Волокитине. Його автором є уродженка цього села, нині мешканка міста Шостки Бардакова Ольга Михайлівна. Майже вся трудова діяльність Ольги Михайлівни була пов’язана з виробничим об’єднанням “Свема”. Однак цю жінку можна назвати істориком за покликанням. Використовуючи різні джерела, у т.ч. спогади, відповідну літературу, Ольга Михайлівна з притаманною їй безпосередністю незаангажовано виклала минуле рідного куточка землі.

Авторка вже розміняла сьомий десяток. Але, незважаючи на роки, на тяжкі випробування, що випали на її долю, в житті Ольги Михайлівни завжди є місце для творчості.

НАСЛІДКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ НА ПРИКЛАДІ ПУТИВЛЬСЬКОГО МОЛЧАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Революційні змагання 1917-1920-х років скінчилися перемогою більшовиків і встановленням радянської влади на терені України. Перемога більшовиків означала поразку національно-визвольних сил нашої держави і не тільки в воєнному чи в політичному сенсі.

Це була поразка в усіх галузях життєдіяльності українського суспільства: політиці, економіці, ідеології, культурі, духовній сфері. Наступне десятиліття більшовицького панування як найкраще засвідчило цю поразку. Надзвичайно постраждала духовність в цьому нерівному протистоянні. Пали невинними жертвами антирелігійної кампанії осередки зрощення духовності нації – церкви та монастирі. Путивльський Молчанський монастир не став винятком в цій демонічній вакханалії.

Завідуючий Глухівським округовим музеєм Я.Морачевський (відомий глухівський краєзнавець), відвідавши Молчанський монастир влітку 1928р., був надзвичайно вражений станом, в якому перебувала ця духовна святиня Путивльщини. Як наслідок широкого розголосу проблеми Морачевським та того факту, що Київським інспектором охорони пам'яток культури був професор Федір Людвігович Ернст (наш земляк), з'являється лист народного комісаріату освіти від 01.12.1928р. до Глухівського окружного виконавчого комітету, до Українського археологічного комітету та до професора Ернста Ф. Л. «Про занедбаність пам'ятників культури в м. Путивлі». В ньому зазначається, що за одержаними відомостями в м. Путивлі знаходяться рештки старих часів – пам'ятки культури великого значення в дуже занедбаному стані.

1. В Молчанському колишньому монастирі збільшуються щілини, в середині зібгані залізні скріплення. В нижньому ярусі (тепла церква) багато культового майна, уламки дерев'яних та металевих прикрас, фарбованих кахлів, уборів та ін. Все лежить грубим шаром на підлозі в вогкості та цвілі.

2. В дзвіниці в поверсі дзвонів залишився годинник (залізний), уламки якого лежать на підлозі. Знадвору під вікнами випадають кахлі з фарбованими ліпними орнаментами й фарби осипаються. Між дзвіницею і колишньою трапезною лежить датований дзвін.

3. Старий мур з бійницями та баштою нахилився на вулицю, має щілину. Місцеві мешканці беруть з під стіни глину, що надто сприяє руйнації пам'ятника.

4. Без усякої охорони від розкрадання фундамент «терема Ярославни», курган князя Ігоря та стара капличка на ньому.

Всі ці рештки старої культури, як пам'ятники культури, які мають наукове, історичне та мистецьке значення підлягають охороні та пильному збереженню за постановою ВУЦВК і РНК УРСР «Про пам'ятники культури й природи».¹

Отже НКО УРСР просить повідомити в якому справді стані згадані пам'ятники та яких заходів вживаєте, чи буде вжито до їх охорони Глухівським ОВК згідно пункту 2,4,9 згаданого положення ВУЦВК УРСР «Про пам'ятники культури і природи»

Лист підписаний заступником наркома освіти Полоцьким та заступником завідуючого управління науки Коником.²

На вимогу до цього листа проводяться обслідування Молчанського монастиря влітку 1929 р. комісією у складі того ж таки завідуючого Глухівським округовим музеєм Я.М.Морачевського, завідуючого Путивльським музеєм П.М.Коренєва та техніка М.Д.Калугіна. Відповідно до цього обслідування складається акт, який засвідчує, що Молчанський монастир в м. Путивлі має видатну історично-художню цінність, як пам'ятник архітектури часів Івана Грозного (частина кріпосних стін і частина головної церкви) та інші будівлі XVII ст. Знаходяться вони в такому стані:

1. Головна церква часів Івана Грозного з пізнішою прибудовою поч.. ХУ11ст. після пожежі має дефекти: над прибудовою коробні зводи збереглися тільки частково, інша частина прибудови зараз має тільки стіни, які руйнуються від негоди, тому притвор перед головним входом в церкву повністю відкритий і таким чином теж знаходиться під впливом кліматичних умов.
2. Розпис по обидва боки дверей в притворі зник, залишилися тільки ледь помітні сліди.
3. Простінок в притворі, де було два вікна, зовсім розвалюється і потребує негайної реставрації.
4. В головному храмі (колишня церква Різдва Богородиці) немає рам у вікнах.
5. В лівому приділі (колишня церква Зосими і Саватія) немає однієї рами, а в інших рамах немає скла.
6. Дзвіниця того ж часу, що і головна церква з чавунними глазурованими різцями потребує ремонту одного просвіту, а також покриття невеликої частини даху.
7. Належить додати, що сторож який доглядає за монастирем є, але неоплачуваний, колишній монах, який доглядає монастир за те, що йому надається помешкання для житла.

Для підтримання в належному стані цього пам'ятника і його охорони були запропоновані наступні заходи:

1. Закласти з правої сторони перед головним входом простінок, який відсутній, щоб таким чином завадити руйнації притвору від негоди.
2. Заскрити рами в лівому приділі.
3. Скрізь де немає рам вставити в вікна, в крайньому разі, дерев'яні щити. Для поступу світла в деякі вікна вставити рами зі склом.
4. Просити районний виконавчий комітет видати наказ про заборону видобутку глини з під стін монастиря.
5. Прибрати сміття, бруд і каміння в приміщенні головної церкви.
6. Винайняти для охорони сторожа.

На визначені роботи щодо охорони будівель Молчанського монастиря потрібно витратити приблизно 500 крб.³

Звичайно, таких навіть мінімальних коштів не знайшлося, щоб хоч якось запобігти руйнації видатної пам'ятки історії та архітектури. (Примітка автора).

Я. Морачевський пропонував дієвий засіб збереження Молчанського монастиря, а саме:

по-перше:

- а) зробити кошторис на покриття тієї частини даху церкви де його нема;
- б) зробити кошторис на щити для вікон де нема рам і скла;
- в) зробити кошторис на устрій підпорок там де є тріщини, що загрожують падінню будівлі;
- г) запропонувати Путивльському райвиконкому передати церкву релігійній громаді з умовою провести належний ремонт в цілому чи зокрема.

Після отримання кошторису клопотатися перед центральними органами з приводу дотації на охорону цієї пам'ятки.

По-друге: доручити Путивльському райвиконкому через інспектуру народної освіти оглянути ще раз Молчанський монастир і виявити всі речі, що мають художній або історичний інтерес, у випадку коли вони не належно охороняються, наприклад: дзвін, частина годинника на дзвіниці, кахлі під церквою, зробити розпорядження щодо збереження цих речей у відповідному місці.

Крім того, було б доцільним внести до округового бюджету дотацію на виплату зарплати завідувачому Путивльським музеєм, що працює безкоштовно, і взагалі перевести музей в приміщення Молчанського монастиря. Таким чином він буде мати постійного доглядача.⁴

Ідеологічна заангажованість, недалекоглядність, нерозуміння даної проблеми округовим та районним керівництвом так і не дозволили втілити в життя мудрі пропозиції відомого краєзнавця. І як наслідок, ми втратили більшу частину видатної пам'ятки історії та архітектури.

Але клопотання Морачевського не були марними хоча б з тієї точки зору, що ми зараз маємо достовірні документальні відомості щодо стану Молчанського монастиря кінця 20-х років ХХ ст. і, використовуючи їх, можемо сприяти об'єктивному вивченню історії даної пам'ятки і належній, достовірній її реставрації.

Джерела та література

1. Зб. Уз. УРСР 1926р. ч. 32-33 арт.259.
2. ДАСО. – Ф.2322. – Оп.2. – Сп.3. – Арк.365.
3. Там само. – Арк.369.
4. Там само. – Арк.366.

ЗА ГРАТАМИ – ПАРТИЗАНСЬКИЙ КОМАНДИР

Григорій Іванович Коняєв народився 25 січня 1891 року в селі Веселе Путивльського повіту Курської губернії (тепер – Путивльський район Сумської області). У роки громадянської війни став організатором і командиром Першого Путивльського загону червоних партизанів, очолюючи який боровся за встановлення радянської влади в рідному краї. Однак практика подальшого „соціалістичного будівництва”, що проявилась у насильницькій колективізації селянських господарств, свідчила, що не за таке майбутнє воювали партизани загону Коняєва. Більшість з них стала відкрито критикувати заходи влади і більшовицької партії на селі. Авторитет Г.І. Коняєва серед колишніх партизанів і місцевого населення був надзвичайно високий. Його критичні висловлювання щодо політичної ситуації в країні сприймалися як керівництво до дії. Ось чому проти колишнього партизанського командира двічі, у 1933 і 1936 роках, порушувались кримінальні справи.

Сім'я, в якій народився Григорій Іванович Коняєв, як і переважна більшість жителів села Веселе Путивльського повіту Курської губернії, жила надзвичайно бідно. Злидні гнали багатьох веселівців на заробітки. Григорій Коняєв у п'ятнадцятирічному віці працював шахтарем-вантажником у Донбасі. З 1913 року – рядовий царської армії.¹ Безрадівне дитинство, важка робота на шахті та чотирирічна служба в армії відіграли важливу роль у формуванні характеру і світогляду Г.І. Коняєва.

Революційні події 1917 року в Росії докотилися до Путивльського повіту. Він став ареною боротьби між Українською Центральною радою та більшовиками. У січні 1918 року останні встановили свою владу на території краю. Але після підписання Брестської мирної угоди політична ситуація змінилася корінним чином.

Наприкінці березня того ж року війська кайзерівської Німеччини окупували Путивльський повіт, 24 квітня був захоплений Путивль. Почалися грабежі, терор. До Німеччини відправлялися ешелони награбованого майна і продовольства. Переслідувалися радянські активісти. 23 травня 1918 року московська газета „Правда” повідомляла, що в Обояні та Путивлі було розстріляно 130 чоловік.² Селяни каралися за відмову працювати в поміщицьких економіях. Все це викликало невдоволення серед місцевого населення, сприяло підтримці з його боку більшовиків і зародженню партизанського руху опору німецько-гетьманській владі.

Наприкінці вересня 1918 року на Шалигинському цукровому заводі був сформований Перший Путивльський партизанський загін. Його основу склали мешканці навколишніх сіл, ядро – більшовики Путивля. Командиром загону став уродженець села Веселе Коняєв Григорій Іванович.³

Г.І. Коняєв палко сприйняв гасла більшовиків, вступивши в 1917 році до лав РСДРП (б). Пізніше в автобіографії він напише: „У 1918 р. був призначений керівниками тов. Пятаковим і тов. Затонським підпільним організатором на 5 повітів (Рильський, Грайворонський, Конотопський, Путивльський, Щигровський), де й організував загін у 1200 чол. піхоти та ескадрон кавалерії.”⁴

Досвідчений партизанський командир Коняєв до того ж був романтичною людиною, захоплювався поезією. Згадує С.С. Халтурін: „Частіше за все серед молоді бував Г.І. Коняєв. Ми знали, що він великий мрійник і поет не розлучався з товстим зошитом, у який записував свої твори. Одного разу нашої полкової [5-го Глухівського полку] комсомольській організації він прочитав свої вірші. Вони були спрямовані (як і він сам!) уперед, у наше майбутнє ...

*Да, Я велик над всем великим –
Мои и Небо, и Земля.
Мы жизнь на новый лад построим,
Творец творцов – ведь это Я!”⁵*

У жовтні 1918 року путивльські партизани вибили німецько-гетьманські війська і відновили радянську владу в селах Крупецької, Шалигинської, Берюхівської та Новослобідської волостей Путивльського повіту.⁶ Всю територію Путивльщини звільнено у листопаді того ж року. Але невдовзі владу захопили петлюрівці. У середині січня 1919 року партизани звільнили від них Путивль. Було створено повітовий комітет РКП(б), до якого пізніше включено Г.І. Коняєва, а також ревком у поновленому складі, в якому він очолив військовий відділ.⁷

Григорій Іванович був стійким захисником завоювань радянської влади. Він завжди виявляв неабияку твердість у відстоюванні своїх рішень, однак, при цьому, не завжди прислуховувався до пропозицій керівних органів.

Зокрема, у грудні 1918 року Курський губком РКП(б) відрядив до Путивля Т.П. Хільченка для відновлення та організації радянської влади в повіті. Останнього зустрів Г.І. Коняєв, який заявив, що „владу він вже поновив і що він є головою повітвиконкому та уповноваженим Українського штабу Червоної армії”. На запитання, хто ж поведе його загін на фронт, той відповів, що загін залишається охороняти місто. Після безрезультатних переговорів з Коняєвим Т.П. Хільченко зв’язався з Курськом. Губвиконком і губвійськком дали Коняєву жорстке розпорядження негайно вирушити на фронт.”⁸

Григорій Іванович був вимушений підкоритися. І незабаром загін, який він очолював, „захопив ряд цукро заводів і міст, розбив декілька білогвардійських загонів, наступаючи на Ромни, Бахмач, Ніжин, Київ,

Житомир. Вивів безліч повстанців за демаркаційну лінію в 2-гу повстанську дивізію. У зайнятих районах самостійно провів мобілізацію людей і коней.”⁹

Партизанський загін Г.І. Коняєва повернувся у свій повіт наприкінці листопада 1919 року після звільнення його від денікінців тепер вже Червоною Армією. Ставши головою Путивльського повітревкому, Григорій Іванович доповідав у Курськ : „ ... зі своїм загоном партизанів став відновлювати порядок . Продовольча справа налагоджується дуже важко тому, що бандами Денікіна багато пограбовано як фуражу, продовольства, так і одягу, але населення ділиться продовольством, навіть останнім... Вартова рота для несення гарнізонної служби в місті мною організована. Вживаються заходи по організації міліції, військкому. Прибувають добровольці та колишні дезертири”.¹⁰

Після громадянської війни червоні партизани приступили до відбудови зруйнованого господарства. Більшість з них одержала відповідальні посади в партійних, радянських і господарських установах.

У 1920 році Григорій Іванович – знову голова Путивльського ревкому, потім повітвиконкому і секретар повітового комітету РКП(б). Згодом виїхав до Москви, де працював у Всеросійській Раді народного господарства. У 1921-1922 роках навчався у військовій академії РСЧА, звідки відрахований за станом здоров'я (за іншими даними – через неуспішність).¹¹ У цей час у „профспілковій дискусії”, розгорнутій у більшовицькій партії, він став на бік „робітничої опозиції”,¹² був присутній на її зборах, навіть обирався до президії. За участь у цій опозиції заарештовувався надзвичайною комісією, утримувався два з половиною тижні в Бутирській в'язниці. По партійній лінії йому оголошено догану із занесенням до особової справи.¹³ У 1923 році Г.І. Коняєва виключено з РКП(б) за незгоду з новою економічною політикою (за іншими свідченнями – у зв'язку з підтримкою „робітничої опозиції”). Пізніше він порушив питання про партійність. Та йому було відмовлено в поновленні в партії.

У ті роки у Г.І.Коняєва відбулися зміни у особистому житті. Одружився Григорій Іванович з вчителькою Євгенією Миколаївною Левитською.¹⁴ У 1926 році у них народилася дочка Наталія. Близькі знайомі Г.І. Коняєва казали, що вдома у нього вони бували дуже рідко – він не любив застільних компаній. Проживаючи в Путивлі, він працював на різних господарських посадах.

У 1926 році Глухівський окружний відділ ДПУ¹⁵ дізнався про антирадянські випадки колишнього командира червоних партизанів. Зокрема, у заяві секретаря осередку КП(б)У приміської зони Путивля йшлося про те, що Г.І. Коняєв проводить роботу по дискредитації лінії партії та агітує за вихід з неї. Путивльським райапаратом ДПУ було вчинено допит Коняєва, однак без застосування запобіжних заходів. Після цього Григорій Іванович на деякий час випадає з поля зору ДПУ.

Відмова наприкінці 1920-х років більшовицької партії і радянської влади від НЕПу, насильницька колективізація на селі, командно-адміністративні методи управління і голод викликали негативну реакцію широких верств населення.

Влітку 1931 року колишні борці за радянську владу почали висловлювати невдоволення нею: на селян накладаються непосильні податки, вони заганяються в колгоспи, партизани позбавляються належної уваги та пільг тощо.

Разом із зростанням невдоволення населення владою, почала набирати оберти “репресивна машина”. „Компетентним органам” стало відомо, що в селі Веселе Путивльського району з’явилася підпільна організація, яка залучає до свого складу нових осіб, проведено кілька Нелегальних зборів, і що кінцева мета організації – підготовка збройного повстання. Співробітники ДПУ приступили до виявлення „бунтівників спокою”. У червні 1932 року було затримано п’ятьох колишніх червоних партизанів. Згодом Харківський обласний відділ ДПУ вимушений був визнати, що матеріалів, які б викривали їх у злочинній діяльності, не здобуто. Слідчу справу припинили, і заарештованих з-під варту було звільнено.¹⁶

Однак через півроку почались нові арешти. У період з 25 листопада 1932 року по 30 березня 1933 року взято під варту 39 осіб: 24 уродженця Веселого, в тому числі Коняєва Григорія Івановича (арештований 8 лютого 1933 року), по 4 вихідця із Шулешівки і Софіївки, по 3 – із Рев’якина і Погаричів, 1 – із Забілина. Серед арештованих 20 селян-одноосібників, 16 колгоспників, більшість – колишні червоні партизани.¹⁷

На вимоги та під тиском слідства звинувачувані свідчили на допитах, що їх „підпільна організація” побудована за таким же принципом, що й партизанський загін Коняєва. Особи, які входять до складу організації, повинні знаходитись удома і чекати виклику. У момент виступу їх попередять через спеціальних людей, після чого всім треба зібратися в Путивлі, де буде видана зброя. Налагоджений зв’язок з Маріїнським і Володимирівським радгоспами: на випадок виступу повстанці будуть забезпечені хлібом.¹⁸

Є в протоколах допитів свідчення і безпосередньо про Г.І. Коняєва. Заарештовані називали його здібним партизанським командиром, відданим радянській владі. Разом з тим зазначалося, що починаючи з 1921 року, Григорій Іванович свої погляди змінив, став відноситись до заходів партії і влади нелояльно і з недовірою, критикуючи ці заходи і даючи їм негативну оцінку. Він обурювався з приводу арештів колишніх партизанів у Веселому.¹⁹

У слідчій справі Г.І. Коняєва є відомості про те, що в 1929 році, коли у Путивльському районі розпочиналася колективізація, він багатьом партизанам радив вступати в колективи. Але в 1930 році був масовий вихід з колгоспів, який супроводжувався розбиранням робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. Коняєв почав говорити, що

колективізація ще не дозріла і що народ проти її проведення. Більшість партизанів у той час вийшла з колективів, забрала свою худобу та інвентар.

В особі Г.І. Коняєва ДПУ бачило організатора та ідейного натхненника „повстанців”. У протоколах допитів арештованих зафіксовано: „У 1930 році на Путивльському цегельному заводі, яким керував Коняєв, він казав, що червоним партизанам треба організуватися, прискорити створення повстанської організації.²⁰ „Повстання легше за все в момент війни. Зброя в селах Погаричі, Веселе і Шулешеве знайдеться і будемо бити з тилу. Червоні партизани – колишні керівники Путивльщини від програми комуністів відмовились. Наша справа була почати. Ми, хоч і відійшли від керівництва, але ще спроможні будувати революцію.”²¹

В обвинувальному висновку Чернігівського обласного відділу ДПУ від 19 червня 1933 року зазначено, що в результаті агентурної розробки ліквідована широко розгалужена контрреволюційна повстанська організація,²² яка мала своєю кінцевою метою збройне повалення радянської влади і такі програмні та цільові завдання:

- встановлення народно-демократичної республіки на чолі з демократичним урядом, який обирається на засадах всенародного таємного голосування;

- встановлення приватної власності на землю і поділ її порівну між селянами, ліквідація колгоспів, радгоспів і комун та поділ їх земель для приватного землекористування;

- встановлення вільної торгівлі.

За висновками слідчих, організація мала також і заздалегідь розроблений план повстання, яким передбачалося створення бойових загонів, роззброєння військових частин гарнізону Глухова і озброєння повстанців, захоплення державних установ, у першу чергу, пошти, телеграфу і друкарні. Зі вступом у Путивль, Шостку, Рильськ, а також на шляху в напрямку Києва – залучення населення до повстання.²³

Активні учасники Путивльської контрреволюційної групи були звинувачені у зв'язках з представниками аналогічних груп на Глухівщині та в Рильському районі Центральної Чорноземної області, з якими проводились наради для погодження спільних дій,²⁴ а також у підбурюванні селян до виходу з колгоспів, злісному невиконанні планів хлібозаготівель, погрозах сільському активу. Члени Веселівського повстанського осередку звинувачувались у контрреволюційній діяльності в селах – Погаричі, Софіївка, Рев'якине, Забілине, Уцькове, Шулешівка, Шошине, Калашникове Путивльського району, Шалигине, Баничі, Холопкове, Ковіньки, Маївка Глухівського району.

20 лютого 1933 року з камери Чернігівської в'язниці Г.І. Коняєв звертається до Чернігівської обласної прокуратури і Наркома робітничо-селянської інспекції УСРР В.П. Затонського. Григорій Іванович вважає свій арешт непорозумінням і просить ознайомитися зі справою заарештованих партизанів. Звернувся він і до голови Реввійськради СРСР К.Є. Ворошилова:

– Чернігівське ДПУ пред'явило мені звинувачення в організації якогось контрреволюційного повстання, про яке я не маю жодної уяви та й подібне безумство мені в голову не приходило і не прийде... Також арештовані з колишнього мого загону командир батальйону, ротні командири і багато рядових партизанів... Про якусь контрреволюційну організацію я нічого не знаю, однак вже сиджу місяць і 20 днів без усяких фактичних і юридичних на те даних решта партизанів, яких приписують до якоїсь моєї організації, також паряться в заточенні ні за що... Вважаю своїм обов'язком просити Вас виявити ті обставини, що краці бійці та завойовники революції ні за що страждають. Це сидять ті партизани, які на перший Ваш заклик знову стануть у ряди Червоної Армії і віддадуть останні сили та досвід для блага революції. Прошу прохання моєму не відмовити, так як від цього страждають близько сотні партизанів.²⁵

Відомостей про реагування на клопотання Г.І. Коняєва в його слідчій справі немає. Останнє звернення навіть не надіслане адресату, а лише підшите до справи.

Разом з тим, у справі є й інші документи з відгуками про Григорія Івановича. Зокрема, колишній командувач частин особливого призначення Курської губернії Л.І. Поплавський засвідчує значні заслуги Г.І. Коняєва в боротьбі за радянську владу. Ф.А. Сосколя (м. Москва), який познайомився з Григорієм Івановичем у 1931 році, зазначає, що останній „дуже здібний і безумовно чесний працівник. Політично я вважаю його недостатньо розвиненим, але відданим радянській владі і не здатним на зраду”.

Позитивну характеристику Коняєву, як колишньому директору радгоспу „Кролівник”, дав заступник начальника Головного управління „Союзнархарчу” Бездежський.²⁶

У справі є свідчення про те, що білогвардійцями по-звірячому закатовані мати, брат і племінник Григорія Івановича²⁷, що він нагороджений орденом Червоного Прапора, мав великий авторитет у Путивлі та, за висновком прокурора Чернігівської області, популярність у середовищі червоних партизанів, якими він раніше командував²⁸.

Але, незважаючи на заслуги і позитивні характеристики Г.І. Коняєва, судова трійка при колегії ДПУ УСРР прийняла 31 липня 1933 року постанову про вислання його на три роки до Казахстану.²⁹ І хоч він підписав 5 серпня того ж року зобов'язання в п'ятнадцятиденний строк вибути до місця висилки з наступною реєстрацією в м. Алма-Аті, Григорій Іванович туди не виїхав. Він звернувся до Генерального Прокурора СРСР. Наступне листування між Прокуратурою УСРР, яка, керуючись вказівкою Прокуратури СРСР, наполягала на припиненні справи Коняєва, і ДПУ УСРР та особливим відділом Українського військового округу, які вимагали його покарання, завершилось на користь Г.І. Коняєва – замість Казахстану він опинився в Путивлі.³⁰

У Григорія Івановича з'явилася можливість зайнятись звичними господарськими справами, прилучитися до улюблених захоплень, зустрітися

з товаришами по колишній службі на сукновальні, Сеймських водяних млинах, а також у міському товаристві допомоги, цегельні і кролівничому радгоспі, якими у свій час керував.

Однак у другій половині 1930-х років розгортається нова хвиля політичних репресій. Коняєва Григорія Івановича, тоді директора томатного заводу в селі Антики (тепер Стрільники), заарештував 13 жовтня 1936 року начальник Путивльського районного відділення НКВС Свинціоник за санкцією прокурора області. Підстава арешту – „контрреволюційна троцькістська діяльність”.

А ось і „докази” такої діяльності:

„Коняєв коли був у Москві, казав Бауману³¹: „Система райвиконкому така, що можна днями ходити і нічого не вирішиш”; „Коняєв оточив себе куркулями і висловлювався так: „Якщо хто розкуркулений, то це люди, на яких можна покластися, вони тільки і можуть працювати;” „Казав, що троцькістів не розстріляють, побоятся, бо в цю справу втрутяться іноземні держави, які можуть оголосити війну Радянському Союзу... Крім того заявляв, що є велике невдоволення серед колгоспників”³².

Допитуючи Г.І. Коняєва, слідчі прискіпливо з’ясовували причетність його тепер вже до „троцькізму”.

13 жовтня 1936 року –

Запитання:

– Розкажіть слідству про вашу контрреволюційну троцькістську діяльність .

Відповідь:

– Контрреволюційну троцькістську діяльність я не проводив.

Запитання:

– Все ж таки слідство вимагає розказати про вашу троцькістську діяльність.

Відповідь:

– До троцькізму я не належав і контрреволюційну троцькістську діяльність не проводив.

19 жовтня 1936 року –

Запитання:

– Розкажіть про ваші зв’язки з троцькістами Ведерниковим і Шовіковим.

Відповідь:

– Ведерникова і Шовікова я знаю добре. У 1918-1919 роках з Шовіковим я брав участь у партизанському загоні, а в 1928-1929 роках працювали разом у Путивльському міському споживчому товаристві. Про їх контрреволюційну діяльність мені нічого невідомо.

Запитання:

– Вам зачитується витяг із показань свідків: „Стоборов, Ведерников, Коняєв і Шовіков є організаторами контрреволюційної троцькістської організації в Путивлі”. Ви це підтверджуєте?

Відповідь:

– Ні, не підтверджую.³³

Формуючи доказову базу звинувачення Коняєва в “контрреволюційній діяльності”, слідчі звернули увагу і на поетичну творчість колишнього партизанського командира.

У період нового слідства (жовтень-грудень 1936 року) його домробітниця пояснювала слідчим: „Я часто спостерігала, що уночі Коняєв щось пише. Одного разу він читав свій вірш дружині, там йшлося про ДПУ, як воно незаконно діє по відношенню до населення”.³⁴

Один з віршів, вилучених у Григорія Івановича під час обшуку,³⁵ був долучений до його справи як речовий доказ.

Запитання слідчого:

– Ви визнаєте, що твір під заголовком „Смерть моя” має контрреволюційний характер?

Відповідь Коняєва:

– Ні, не визнаю. Це моя чернетка, я хотів відобразити психологію куркуля, але вірш невдало складений і набуває такого невігідного враження завдяки поганій обробці може бути неправильно сприйнятий.³⁶

На зборах Путивльської районної парторганізації неодноразово згадувались виключення Коняєва з партії в 1923 році, арешт у 1933 році, тісний зв'язок з „ворожо-чужим елементом”.³⁷ Бюро райкому КП(б)У 5 лютого 1937 року піддало гострій критиці і прокурора району Мізевича за те, що він „пише райвиконкому, щоб терміново було зроблено розрахунок з троцькістом Коняєвим, який не одержав за 5 місяців зарплати і його сім'я живе в тяжких матеріальних умовах”, тоді як дружина Коняєва „контрреволюціонерка, поміщиця”.³⁸

Справа обвинувачуваного Коняєва розглянута 17 січня 1937 року на закритому засіданні спецколегії Чернігівського обласного суду. Колегія встановила, що в серпні 1936 року Коняєв проводив контрреволюційну троцькістську агітацію, в якій вихваляв учасників терористичного центру Каменєва і Зінов'єва, визнала його винним за ст. 54-10 ч.1 КК УСРР і засудила до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах віддалених місцевостей СРСР строком на 5 років з поразкою в правах на 2 роки. З нього також стягнуто судові витрати в сумі 111 крб., що виплачені свідкам.³⁹

Не погоджуючись з вирокон Чернігівського обласного суду, Г.І. Коняєв подав заяву до Верховного Суду УРСР, який 19 лютого 1937 року вирок облсуду залишив у силі, а скаргу обвинуваченого – без наслідків.⁴⁰

Аналогічне рішення прийняла і прокуратура Чернігівської області, куди Г.І. Коняєв звернувся в березні того ж року з клопотанням про перегляд його справи.⁴¹

Григорій Іванович відбував покарання в Іркутській області Російської Федерації до 28 червня 1942 року. Імовірно, повернувся до Путивля після звільнення рідного краю від німецьких окупантів. Помер 19 березня 1945 року від туберкульозу легенів.⁴² Похований на міському цвинтарі.

У 1989 році кримінальні справи Г.І. Коняєва були переглянуті. 26 червня прокуратура Сумської області визнала обвинувачення, висунуті проти Г.І. Коняєва в 1933 році, безпідставними. Раніше, 26 квітня, пленум Верховного Суду УРСР, переглянувши справу 1936-1937 років, визнав, що висловлювання Коняєва Г.І. не містили закликів до повалення, підризу чи послаблення Радянської влади або скоєння окремих контрреволюційних злочинів, а мали характер обивательських суджень, які відображали його особисту думку про труднощі політичного та економічного характеру, що існували в країні. Згаданий суд скасував вирок

Чернігівського обласного суду від 17 січня 1937 року та ухвалу Верховного Суду УРСР від 19 лютого 1937 року і справу закрит за відсутністю в діях Г.І. Коняєва складу злочину.⁴³

Лише через 52 роки після винесення вироку було поставлено останню крапку в безпідставних політичних переслідуваннях колишнього командира червоних партизанів Григорія Івановича Коняєва.

Джерела та література

1. ДАСО, ф.Р-7641, оп.6, спр.926, арк.157.
2. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С.463. Обоянь – тепер місто в Курській області.
3. Там само. – С.463.
4. ДАСО, ф.Р-7641, оп.6, спр.926, арк.157. На той час Г.Л. Пятаков (1890-1937) – секретар ЦК КП(б)У, В.П. Затонський (1888-1938) – голова ЦВК Рад України. За свідченням колишнього червоного партизана С.С. Халтуріна, з ними Г.І. Коняєв зустрічався в Путивлі. Рильський і Щигровський райони – тепер Курської області, Грайворонський район – Белгородської області.
5. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі (далі ДІКЗ). // Бібліотека / *Халтурин С.С.* Так було / Воспоминания. – С.21, 22. Автор спогадів з серпня 1920 р. по січень 1922 р. був секретарем Путивльського повітового комітету комсомолу.
6. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 41.
7. Красный Путивль / Печатный орган Путивльского комитета РКП (б). – 1919. – 19 февраля.
8. ДІКЗ.// Бібліотека / *Хильченко Т.П.* Воспоминания. – С. 45, 46. Автор спогадів з січня по травень 1918 р. був головою Путивльського повітового виконкому, згодом – повітревкому.
9. ДАСО, ф.Р-7641, оп.6, спр.926, арк.157.
10. ДА Курської обл., ф.Р-323, оп.1, спр.52, арк.6, 7.
11. ДАСО, ф.Р-7641, оп.6, спр.926, арк.4, 5.
12. „Рабочая оппозиция” (рос.) – фракційна група в РКП(б) у 1920-1922 рр. (А.Г. Шляпников та ін.), вважала вищою формою організації робітничого класу профспілки, вимагала передати їм управління народним господарством.

13. ДАСО, ф.Р-7641, оп.6, спр.926, арк.144.

14. Дружина Г.І. Коняєва – дочка генерал-лейтенанта царської армії, уродженка м. Острогжськ Воронежської області (Росія), 1899 року народження, мала вищу педагогічну освіту, працювала в школах Путивля. Коняєви мешкали в місті за тогочасною адресою – вул. ім. К.Маркса, 10.

15. Путивльський район з жовтня 1925 р. по липень 1930 р. перебував у складі Глухівського округу.

16. ДАСО, ф.Р-7641, оп.2, спр.481, арк.143, 144.

Путивльський район перебував у складі: з лютого по жовтень 1932 р. – Харківської, з жовтня 1932 р. по січень 1939 р. – Чернігівської областей.

17. Там само: оп.2, спр.480, 481, 399; оп.6, спр.926. – Колекції документів.

Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР 29 квітня 1933 р. до 7 обвинувачених застосована вища міра покарання, 20 травня того ж року 14 осіб ув'язнені в концтабори на 10 років, 10 осіб – на 5 років, у тому числі 1 – умовно, 7 осіб вислані на 3 роки в Північний край (тепер Архангельська область Російської Федерації). Справа Г.І. Коняєва була виділена в окреме провадження.

Додатковим розслідуванням у 1961 р. справи так званої повстанської організації встановлено, що колишні червоні партизани та інші громадяни репресовані необґрунтовано. За свідченнями тих, хто позбавлявся волі, вони не тільки не були учасниками згаданої організації, але й не знали про її існування.

Всіх репресованих реабілітовано. Біографічну довідку про кожного з них див. у розділі “Путивльський район”, довідки позначені однією з таких справ ДАСО (ф.Р-7641): оп.2 – спр.243*, 399, 438*, 481*; оп.6 – спр.474*, 926. (Із зірочкою – групі справи).

18. Там само, оп.6, спр.926, арк.12, 15.

19. Там само, арк. 94,95, 97.

20. Там само, арк. 63, 64.

21. Там само, арк. 5, 6.

22. У документі названо керівників організації: по Путивльському району – Г.І. Коняєва, по Новгород-Сіверському (Чернігівська область), Шосткинському і Середино-Будському районах – колишнього командира ескадрону Червоної Армії А.М. Комарова, по Глухівському району – колишнього командира батальйону С.С. Ракитіна. Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР до Комарова застосована ВМП (квітень 1933 р.), Ракитін ув'язнений на 3 роки в концтабір (травень 1933 р.).

23. ДАСО, ф.Р-7641, оп.2, спр.480, арк. 119, 120.

24. Там само, оп.6, спр.926, арк.146.

25. Там само, арк.131.

26. Там само, арк. 158-160.

Про Ф.А. Сосколю інших відомостей не виявлено.

27. Там само, арк. 160.

28. Там само, арк. 148.

29. Там само, арк. 149.

30. Там само, арк. 150-156.
31. К.Я. Бауман (1892-1937), у 1919-1920 рр. – завідувач Путивльського повітового відділу народної освіти, член президії повіткому РКП(б), голова повітвиконкому. У 1920-1923 рр. – секретар Курського губкому партії, з 1923 р. – в апараті ЦК партії (м. Москва). У 1929-1930 рр. – секретар ЦК і перший секретар Московського комітету ВКП(б).
Біографічну довідку про К.Я. Баумана див. у розділі “Путивльський район”.
32. ДА УСБУ в СО, спр. П-9820, арк.50, 56, 65.
33. Там само, арк. 19, 22.
Біографічні довідки про згаданих у документах Т.П. Ведерникова, М.Л. Стоборова, І.Г. Шовікова, а також Г.І. Коняєва див. у розділі “Путивльський район”.
34. Там само, арк.67.
35. За вимогою та в присутності слідчого Г.І. Коняєвим було знищено 15 окремих аркушів і 2 зошити з його віршами.
36. ДА УСБУ в СО, спр. П-9820, арк.32.
37. ДАСО, ф.П-5, оп.1, спр.167а, арк.68, 79.
38. Там само, спр. 167д, арк. 27.
39. ДА УСБУ в СО, спр.П-9820, арк.101.
40. Там само, арк. 102.
41. Там само, арк.103.
42. Відділ реєстрації актів цивільного стану Путивльського райуправління юстиції / Актовий запис №44 від 30 березня 1945 р.
43. ДА УСБУ в СО, спр. П-9820, арк.111, 112.

ВІД АРЕШТАНТА – ДО ГЕРОЯ

Семен Васильович Руднев народився 28 лютого 1899 року в селі Мойсіївка на Путивльщині. Учасник революційних подій 1917 року в Петрограді та бойових дій на території України в роки громадянської війни. Професійний військовий політпрацівник. У другій половині 1930-х років став жертвою необгрунтованих політичних переслідувань командних кадрів у Червоній Армії. Виправданий у судовому порядку. Один із організаторів і керівників партизанського руху на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України під час Великої Вітчизняної війни: командир одного з Путивльських партизанських загонів, згодом – комісар Путивльського об'єднаного загону, потім – Сумського партизанського з'єднання, яке в 1943 році здійснило легендарний Карпатський рейд у ворожому тилу. Загинув у бою в передгір'ї Карпат 4 серпня 1943 року. Генерал-майор (1943 р.), Герой Радянського Союзу (посмертно, 1944 р.).

У бідняцькій селянській сім'ї Рудневих було дванадцять дітей. Семен – шостий серед чотирьох братів і семи сестер. Постійні нестатки і злидні змусили його з дитинства працювати в місцевого поміщика.

У пошуках роботи прибув Семен Руднев у 1914 році до Санкт-Петербурга. За сприяння родичів улаштувався учнем, потім працював столярем на Російсько-Балтійському повітроплавному (авіаційному) заводі. У формуванні його світогляду значну роль відіграв учасник більшовицького підпілля на заводі, земляк Семена Васильовича майстер С.К. Тверитінов. За розповсюдження революційних листівок під час страйку на заводі в 1916 році С.В. Руднев був заарештований, перебував під вартою в політичній в'язниці „Хрести”.

У лютому 1917 року він вступає до червоногвардійського загону. Невдовзі бере активну участь у збройному повстанні в Петрограді, штурмі Зимового палацу, підтриманні революційного порядку в російській столиці та в охороні центру революції – Смольного¹.

З початку 1918 року в складі першого маршового ешелону червоної гвардії Виборзького району воює з контрреволюцією на Південному фронті (Харків, Київ), потім захищає від неї Петроград. Згодом, С.В.Руднев – боєць Петроградського продовольчого загону, секретар ротного партійного осередку. У 1919 році – в Оскольській групі військ Червоної Армії (Південний фронт), через деякий час – у 42-й дивізії 13-ї армії: рядовий стрілець, командир взводу і секретар партійного бюро 373-го полку, з яким пройшов важкими шляхами громадянської війни.

Після поранення наприкінці 1919 року і лікування Семен Васильович став слухачем короткочасних курсів при політуправлінні Південно-Західного фронту. У 1920 році він – інструктор політвідділу Донецької трудової армії, яка відроджує зруйнований денікінцями Донбас, потім – помічник комісара

44-го полку 15-ї Сивашської дивізії (Миколаїв), незабаром – комісар школи молодших командирів у цій же дивізії.

Як молодого і здібного комісара, С.В. Руднева направляють на навчання до Військово-політичної академії ім. В.І. Леніна (Ленінград). Після її закінчення в 1929 році він одержує призначення на посаду комісара 61-го зенітно-артилерійського полку берегової оборони в Севастополі.

...1932 рік. На Далекому Сході СРСР розгорнулися величезні роботи щодо зміцнення прикордонних рубежів, створювались укріплені райони (УРи). До Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії (ОЧДСА)² переводились різні військові, в тому числі будівельні частини, командно-політичний склад.

Одержав нове призначення і комісар Руднев. Берег Чорного моря змінив на узбережжя Охотського моря, де прийняв посаду комісара 9-ї артилерійської бригади ОЧДСА. Невдовзі, в серпні 1933 року, одержав нове призначення – начальник політвідділу і комісар найвіддаленішого від Хабаровська, де розташовувався штаб армії, Де-Кастрінського УРу.

Письменник Олексій Палажченко у книзі „Подвиг комісара” розповідає: „Невеличке селище і бухту широкою підковою оточувало гірське пасмо, на якому височіли шоломоподібні сопки. Майже впритул до будинків, рідко розкиданих по горбатому плато, підступала тайга. І ось цю правічну тишу розбудили: стукали сокири, гурчали тягачі, вищали пилки, лунали слова команди... А в бухту все частіше заходили величезні пароплави, котрі до початку зими поспішали завезти гармати й продукти харчування, цемент і будівельне знаряддя, книги для бібліотек, спортивний інвентар, одяг і військове спорядження”.³

У Руднева і коменданта УРу комбрига Романовського виникало безліч невідкладних справ. Потрібно було зустріти і розмістити новоприбулих військових надстроковиків, вільнонайманих робітників і сім’ї командирів, перевезти на будівельні майданчики автомобілі, трактори, бочки з пальним, труби, нафтові двигуни і динамо-машини, змонтувати лісопильню. На черзі – будівництво казарм, конюшень, артилерійських парків, причалів для торпедних катерів, інших оборонних, побутових і службових споруд. Одночасно треба було забезпечувати належну бойову підготовку військових частин.

Незабаром налагоджено доставку газет, радіофіковано майже увесь район. Через деякий час невпізнанно змінило своє обличчя селище Де-Кастрі. Тут з’явилися школа, лікарня. У центрі селища виросло приміщення будинку Червоної Армії. В його просторому залі, а також у гарнізонних клубах начальник політвідділу УРу Руднев часто виступав перед особовим складом військових підрозділів і будівельниками.

За зразкове виконання завдань по зміцненню обороноздатності далекосхідних кордонів та успіхи у бойовій та політичній підготовці військ Семен Васильович Руднев у серпні 1936 року нагороджений орденом Червоної Зірки. А ще раніше, в грудні 1935 року, він одержав чергове військове звання „полковий комісар”.

У серпні 1937 року С.В. Руднева призначено начальником політвідділу і комісаром 1-ї військово-будівельної бригади ОЧДСА. Тут його і захопила хвиля політичних репресій. Він став жертвою наклепів „пильних борців” за чистоту лав партії і військових рядів.

Автори нариса звернулися до першоджерел, розкрили „карну справу №11954” по обвинуваченню начальника політвідділу бригади Руднева. Більше, ніж півстоліття, до неї не торкалася рука дослідника.

У „справі” зберігається характеристика партійного бюро штабу Де-Кастрінського УРу від 29 серпня 1937 року. Вона доносить до нас дух того суворого життя: „За час перебування в партійній організації Руднев ставився до своєї роботи з великою старанністю ... показав себе ідейно-політично стійким і морально витриманим”. Однак у цьому документі закладена, наче міна, така звинувачувальна фраза: „Руднев не зумів організувати роботу парторганізації укріпрайону на викриття ворогів народу і шкідництва”.⁴

Навряд чи думали ті, хто затверджував характеристику, що така оцінка через багато років найкращим чином висвітлить потомкам ідейні переконання комісара Руднева. Адже в найтяжчих умовах того часу він бачив поряд із собою однодумців, борців за зміцнення Радянської влади, а не „ворогів народу”.

С.В. Рудневу, очевидно, ще було невтямки, що незабаром, після його від'їзду з Де-Кастрі, почне виплітатися павутина наклепницьких вигадок. У „справі” підшито витяги із протоколів допитів заарештованих військових. Колишній старший лікар 185-го будівельного батальйону 1-ї будбригади Гурфінкель, 26 листопада 1937 року:

– Зі слів Коровіна і Кашкіна мені відомо, що учасником військово-троцькістської змови в Де-Кастрінському укріпрайоні є Руднев – начальник політвідділу. Коровін мені розповідав, що Руднев здійснює велику підривно діяльність по зриву оборонного будівництва, не приводить у бойову готовність бетоновані споруди вогневих точок.⁵

Колишній заступник начальника політуправління армії, бригадний комісар Дрейман, 8 грудня 1937 року:

– Восени 36-го мною був залучений до військово-троцькістської організації начальник політвідділу укріпрайону Руднев. Під час перевірки партдокументів Руднев зберіг в армії троцькістів і колишніх білих.⁶

„Вагомими” були свідчення колишнього начальника політуправління ОЧДСА Аронштама від 2 грудня 1937 року.

Запитання:

– Дайте слідству вичерпні показання про розстановку Вами троцькістських кадрів серед політпрацівників у частинах ОЧДСА.

Відповідь:

– учасники змови були розставлені таким чином... Укріплені райони. 1) Руднев – нач. політвідділу Де-Кастрінського укріпрайону. [Далі називаються начальники політвідділів ще трьох УРів].⁷

На другому допиті у згаданий день Аронштам називає як учасників військово-троцькістського заклоту 9 осіб.

Запитання:

– Як Вам стало відомо про участь цих осіб у військово-троцькістській змові?

Відповідь:

– про Руднева дізнався від Вайнероса [помічника начальника політуправління армії].⁸

Ці матеріали лягли в основу постанови про пред'явлення обвинувачення С.В. Рудневу. У ній сказано: „Руднев Семен Васильович матеріалами слідства достатньо викривається як учасник правотроцькістської організації, яка існувала в ОЧДСА. За завданням організації проводив підривну диверсійну діяльність у бригаді”. І далі: „Притягнути полкового комісара Руднева як обвинувачуваного за статтями 58-1 п. „б”, 58-8, 58-9, 58-11 КК РРФСР”. Звичайною мовою – за шпигунство (на користь Японії), здійснення терору, диверсій, організацію контрреволюційної діяльності.⁹ Годі й казати, за законами того часу звинувачення досить серйозні. Однак, їхнє безглуздя очевидне.

Семен Васильович ще не встиг роздивитися на новому місці, вникнути в життя підрозділів бригади, як його заарештували 7 лютого 1938 року. Заарештували в присутності дружини Домнікії Данилівни і синів – трирічного Юрія і чотирнадцятирічного Радія.

Шкода, казенний папір не доносить до нас стан Семена Васильовича під час арешту. А що відчувала дружина, яка ділила разом з ним всі тяготи невлаштованого армійського життя?

Після арешту С.В. Руднева продовжувались допити звинувачуваних і свідків – командирів і політпрацівників, з якими Семен Васильович чотири роки ділив радощі й біди у глухомані тайги. Серед 13 свідків – 6 політпрацівників різного рангу. У „справі” від початку до кінця простежується звинувачувальний ухил слідства, бажання будь-що добитися зізнань, розкрити „Військово-троцькістську організацію” в ОЧДСА.

Чи не про це говорить той факт, що віхилялися неодноразові клопотання С.В. Руднева провести очні ставки з тими заарештованими, хто давав на нього брехливі показання. Незважено було і на його прохання, як він власно ручно писав, запросити свідків „з волі”. Першими серед них були інструктор політуправління армії Валентина Семенівна Хетагурова і командир 181-го артилерійського полку Георгій Іванович Хетагуров.¹⁰

Через півстоліття один з авторів цього нарису (В.К. Савченко) зустрівся в Москві з В.С. Хетагуровою:

– Чоловік прослужив на Далекому Сході 15 років. Він часто і з особливою любов'ю згадував комісара С.В. Руднева. І у своїх мемуарах присвятив йому теплі слова.

Валентина Семенівна знімає з полиці книгу в червоній палітурці, знаходить потрібну сторінку: „Я зустрічався з Рудневим майже щодня і перейнявся до нього ще більшою повагою, коли узнав його ближче. Це був невтомний, багатодосвідчений, ідейно загартований комуніст і дуже

симпатична людина. За короткий час наш начальник політвідділу завоював високий авторитет не тільки серед особового складу укріпрайону, але й у місцевих жителів – нанайців і гольдів”.¹¹

– Якої багатой душі людина – Семен Васильович! – відклавши книгу, продовжує Валентина Семенівна. – У Де-Кастрі я приїхала разом із лєнінградцями. Мені тоді лєдвє виповнилось 17. Ми жили в наметах. Радіо не було. Раз на три місяці літак скидав пошту. Людей стала мучити цинга: кровоточили десна, випадали зуби. Комісар Руднєв організував похід кількох груп у тайгу, щоб заготовити зелену цибулю, бруснику, черемшу. І страшна хвороба відступила. Мене обрали на всєармійську нараду дружин командно-начальницького складу Червоної Армії. „Валюша, – казав Семен Васильович, – неодмінно попроси слово і виступи. Розкажи, як жінки допомагають влаштовувати побут, організовувати дозвілля червоноармійців і як чимало ще потрібно жіночих рук на Далєкому Сході”.

У Хабаровську життя йшло своїм розміреним ритмом. Люди поспішали на роботу і з роботи, грали весілля, відпочивали, зустрічали нових ентузіасток-хєтагуровок, які прибували обживати тайгу. А людина, яка стояла у витоків цього масового молодіжного руху, перебувала за ґратами.

У „справі” протокол першого допиту С.В. Руднєва датовано 16 листопада 1938 року. Більше ніж дев’ять місяців слідчі „вибивали” зізнання з комісара.

– Кого ви вербували у змову?

– Нікого.

– Ви кажете неправду. Слідство має дані, що ви займалися вербуванням в організацію.

– Повторюю: я кажу правду.

– З якого часу ви знали комісара 68-го будбату Бяллєра?

– Бяллєра я знаю з травня 1934 року, відтоді, як він прибув з будівельним батальйоном у Де-Кастрінський укріпрайон.

– Слідству достеменно відомо, що під час відвідання Бяллєром вашої квартири ви обробляли його в антирадянському дусі, а потім і залучили до правотроцькістської організації.

– З Бяллєром я антирадянських розмов не проводив і до організації не вербував. Його показання заперечую.

– У своїх показаннях колишній комендант Де-Кастрінського укріпрайону Романовський викриває вас як японського агента і диверсанта. Вимагаємо правдивої відповіді від вас.

– Показання Романовського я заперечую. Ніколи я шпигунською і диверсійною діяльністю не займався.¹²

Незважаючи на відсутність доказів і відмову С.В. Руднєва визнати себе винним у шпигунстві і диверсійній діяльності, слідча справа все ж була направлена до військової колегії Верховного Суду СРСР, яка згодом передала її на розгляд у військовий трибунал 2-ї окремої Червонопрапорної армії.

2-3 жовтня 1939 року відбулося судове засідання трибуналу. Семена Васильовича Руднева, який утримувався під вартою понад 19 місяців, було доставлено на засідання під конвоєм. Оголошено обвинувальний висновок.

Головуючий на засіданні трибуналу:

– Чим ви пояснюєте показання на вас?

Підсудний:

– Я пояснюю так: або це – наклеп на чесних працівників, або показання одержані під фізичним впливом слідства.

І Семен Васильович розповів про те, як жорстоким биттям, обманом і шантажем намагалися слідчі вибити з нього „змовницькі” зв’язки.

Головуючий звертається до одного із свідків:

– Ви в показаннях писали, що Руднев займався ворожою роботою.

Свідок:

– Спочатку я написав мало, мені сказали „пиши більше” і я написав, але ворожого нічого з боку Руднева не було.

Відкидаючи брехливі свідчення, які містилися у „справі”, С.В. Руднев пояснював військовому трибуналу:

– Будівельна програма укріпрайону була повністю виконана. За це я був нагороджений орденом Червоної Зірки, а Романовський – орденом Леніна. Недоліків у мене в роботі було багато. Проте контрреволюціонером я ніколи не був.¹³

Підсудний Руднев виголошує надане йому „останнє слово”:

– Я перебував двадцять років у партії і Червоній Армії. Ніхто мене ніколи і нікуди не вербував. Я працював чесно і побудував укріпрайон, побудував школи і лікарні. Помилки у мене були, однак, це не ворожа робота. Я – бідняк, син селянина, з 18 років член партії більшовиків. І в Червоній Армії ніхто підтвердити не може, де я здійснював ворожу роботу. Можливо, це моє останнє слово. Проте, я не ворог народу і до кінця свого життя буду чесним і відданим справі партії Леніна-Сталіна.¹⁴

А потім оголошено вирок військового трибуналу: „... счита обвинение против Руднева по ст. ст. 58-1 „б”, 58-8, 58-9 и 58-11 УК на суде не доказанным, Руднева Семена Васильевича считать по суду оправданным”.¹⁵ Раніше обраний щодо нього запобіжний захід – утримання під вартою – скасований, і Семен Васильович був негайно з-під варти звільнений.

11 жовтня 1939 року політуправління 2-ї ОЧА поновило С.В. Руднева у ВКП(б).

Наприкінці 1939 року Семен Васильович виходить у відставку і разом з дружиною та синами вирушає до рідного краю.

У Путивлі полковий комісар Руднев активно включається в оборонно-масову роботу серед населення, очолює районну раду ТСОАВІАХІМу. 3 січня 1941 року бюро Сумського обкому КП(б)У затверджує його головою цієї ради.¹⁶

На початку Великої Вітчизняної війни С.В. Руднєв займається формуванням у районі винищувального батальйону, згодом стає його командиром. Багато бійців батальйону невдовзі стали партизанами.

10 вересня 1941 року обком партії призначає С.В. Руднева командиром одного з Путивльських партизанських загонів. Після об'єднання, за ініціативою Руднева, із загonom С.А. Ковпака¹⁷ (18 жовтня того ж року) Семен Васильович стає комісаром об'єднаного загону, а з 1 лютого 1942 року – з'єднання партизанських загонів Сумщини.

В житті С.В. Руднева розпочався новий етап, в якому виявились найкращі якості військового керівника-патріота.

Комісар Руднєв доклав багато сил та енергії, військових знань та досвіду до становлення партизанського з'єднання як міцного бойового формування. Він цементував його щирою любов'ю до партизанів, непримиренністю до нехлюйства і недисциплінованості, рішучою боротьбою з негідними вчинками. Найбільший вплив на партизанів мали особисті мужність і відвага комісара Руднева в бойових умовах.

„Семен Васильович завжди прагнув прищепити бійцям думку, – згадував командир з'єднання С.А. Ковпак, – що партизан на території, окупованій ворогом, – представник Радянської влади, Червоної Армії ... В бою він завжди поводився так, ніби сам за все відповідав, що б де не сталося ... особистий приклад такого досвідченого військового, як Руднєв, дуже багато важив для партизанів”.¹⁸

Кореспондент газети „Правда” (м. Москва) В. Коробов, побувавши на початку 1943 року в партизанському з'єднанні, розповідав начальнику Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.А. Строкачу¹⁹: „... Безумовно, він [Руднєв] заслуговує звання Героя. В кожному бою комісар – попереду ... напрочуд смілива і енергійна людина, має великий авторитет серед партизанів ... двигун, який пускає усе в рух”.²⁰

За безпосередньою участю комісара Руднева планувались і здійснювались операції по знищенню ворога та його комунікацій у рейдах територією північних районів Сумської області (грудень 1941 р. – жовтень 1942 р.), на Правобережну Україну і Київщину (жовтень 1942 р. – червень 1943 р.), у Прикарпаття (червень-вересень 1943 р.).

Тільки під час Карпатського рейду партизани пустили під укіс 19 військових ешелонів, підірвали і спалили 52 мости на залізниці і шосейних шляхах, 51 склад, вивели з ладу 3 електростанції, 20 вузлів зв'язку, 198 км телеграфно-телефонного кабелю, спалили багато нафтових веж, 2 нафтоперегонні заводи, майстерню і склади нафти, завдали ворогу значних втрат.²¹

ЦК КП(б)У та УШПР дали високу оцінку діям з'єднання в глибокому ворожому тилу. Зокрема, у радіограмі секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова від 10 жовтня 1943 р. на ім'я С.А. Ковпака йдеться: „Ваш рейд в Прикарпатську Україну вважаємо найблискучішим рейдом із всіх рейдів, які здійснювались партизанами України”.²²

А до того були успішні бої з окупантами 19 жовтня і 1 грудня 1941 року в Спадчанському лісі, важкий бій 28 лютого 1942 року у Веселому (Путивльський район), де комісар одержав тяжке поранення, виведення з ладу Сарненського залізничного вузла, розгром німецької флотилії на Прип'яті, форсування Дніпра, Дністра і Прута та інші бойові операції. У перших боях брали участь декілька десятків необстріляних партизанів, а туди, де, за висловом С.В. Руднева, „спіє виноград”, С.А. Ковпак і він вели близько двох тисяч загартованих бійців.

Комісар Руднев завжди був дуже високої думки про тих, хто ніс у з'єднанні основний тягар боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. У щоденнику про Карпатський рейд²³ 24 червня 1943 року він писав:

„Вот уже два года далеко оторванные от родины живут и борются люди, добывая себе снаряжение, вооружение и продовольствие. Нет дома, казармы, землянки, а все время под открытым небом, и эти люди не издают ни единого звука жалобы, ни единого неудовольствия. Что же это за народ. Немцы зовут их „бандитами”. Националисты зовут их жидобольшевицкими агентами. Это народные мстители. Это, вернее сказать, народные Апостолы. Эти люди пришли добровольно в партизанские отряды, не ища здесь удобств, отомстить врагу за страдание своего народа, за слезы матерей, жен и сестер, за кровь, пролитую своими братьями”²⁴

Про життєву позицію самого Семена Васильовича Руднева свідчить його лист до дружини від 14 квітня 1943 року з нагоди присвоєння йому генеральського звання:

„Я надзвичайно вдячний моїй партії, урядові, моєму народові за високу оцінку моєї роботи. Ти знаєш, що я не чистолюбний і безкорисливий. 25 років я чесно віддавав всі свої сили, всю снагу справі нашої Батьківщини. ... Ти, рідна, знаєш мене добре і можеш не сумніватися, що я буду битися до останку, а якщо треба, помру чесно у боротьбі за свій народ, за свою партію. Ти знаєш, я пішов до партизанського загону не за славою, не за чинами ... Тільки безмежна відданість своїй партії, своїй Батьківщині мене, як патріота, покликala йти на смертний бій з фашизмом”²⁵

Жорстокий бій 4 серпня 1943 року поблизу Ділятина Станіславської (тепер Івано-Франківської) області став останнім для комісара Руднева і партизанів, його групи.

Декілька тижнів доля комісара була невідома ковпаківцям, які вислизнули з оточення. Стурбованим було високе керівництво.

Начальник УШПР Строкач у період з 11 серпня по 9 вересня того ж року направив у партизанське з'єднання шість радіограм з вимогами повідомити про Руднева. Зокрема, в одній із них на адресу заступника командира з'єднання з розвідки Вершигори говорилося: „Ещё раз напоминаю особое задание командования во что бы то ни стало найдите Руднева”. Таємний інформатор УШПР у з'єднанні повідомляв Строкачу: „По листовкам немцев Руднев убит. Вероятно это так и есть. Он был ранен в голову и в ногу”²⁶.

...Через півстоліття після тих трагічних подій почали з'являтися публікації з надуманими припущеннями, бездоказовими твердженнями про загибель комісара Руднева від рук НКВС.

Так, вже згадана „Правда” в 1990 році писала: „Руднев мог многое рассказать о преступлениях бериевцев. Вот они и решили его убрать”.²⁷ Пізніше в „Літературній Україні” з'явилося: „... куля агента НКВС, по-зрадницькому пущена двічі у скроню комісара, обірвала його життя”.²⁸ А шкільний підручник з новітньої історії України повідомив учнів 10-х класів про те, що трагічним наслідком заборони радянським партизанам будь-яких переговорів з бандерівцями „стало вбивство за наказом НКВС комісара з'єднання С. Руднева.”²⁹

З перших днів партизанської боротьби поруч з С.В. Рудневим був юний партизан – його старший син Радій. Він став учасником запеклого нерівного бою з фашистами неподалік від Коломиї і не міг знати про загибель батька, як і Семен Васильович – про останні кроки сина на партизанському шляху. Місцевим жителям не вдалося врятувати життя тяжко пораненого Радія, і він помер через декілька днів після бою.

Влітку 1946 року прах С.В. Руднева, його сина та загиблих у Ділятинському бою ковпаківців перепоховано в братській могилі в м. Яремча Надвірнянського району Івано-Франківської області.

За заслуги перед Батьківщиною у Великій Вітчизняній війні Семен Васильович Руднев нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і „Знак Пошани”, медалями „Партизану Вітчизняної війни” 1-го та 2-го ступенів. За велику роботу з розгортання партизанського руху в тилу німецько-фашистських загарбників, проведення партизанських рейдів, особисту мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з ворогом генерал-майору Рудневу 4 січня 1944 року присвоєне (посмертно) звання Героя Радянського Союзу, а його ім'я – 1-му полку 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А. Ковпака.

Орденом Червоної Зірки і медаллю „Партизану Вітчизняної війни” 1-го ступеню нагороджений син Семена Васильовича – Радій.

У 1961 році в Путивлі відкрито пам'ятник С.В. Рудневу. Його рідне село в 1962 році перейменоване в Рудневе, тут теж споруджено йому пам'ятник. Ім'я Семена Васильовича присвоєне Путивльському педагогічному коледжу, а його сина – Путивльській школі, в якій навчався Радій. Про життєвий шлях і ратні справи партизанського комісара Руднева розповідають численні книги, музейні експозиції в Сумах, Путивлі і Спадщанському лісі – колисці партизанського з'єднання, меморіальні дошки та інші пам'ятні знаки в місцях, де жив, працював і бився з ворогом Семен Васильович Руднев. Народ шанує своїх героїв.

Джерела та література

1. Палажченко О.О. Подвиг комісара. – К., 1970. – С.344.

2. О[соблива]ЧДСА сформована в серпні 1929 р., у січні 1930 р. нагороджена орденом Червоного Прапора. У липні 1938 р. на базі цієї армії розгорнуто Далекосхідний фронт, замість якого в жовтні 1938 р. створено 1-у і 2-у О[кремі]ЧДСА (скорочено – ОЧА (ОКА-рос.)).
3. Палажченко О.О. Подвиг комісара... – С.146, 147.
4. ДА УСБУ в СО, спр.П-6141, арк.214.
5. Там само, арк.84.
6. Там само, арк.86.
7. Там само, спр.П-6225, т.1, арк.183.
- Л.Н. Аронштам, 1896 р.н., уродженець м. Ромни, член Військрази при наркомі оборони СРСР. З 3 серпня 1933 р. по 3 грудня 1936 р. – член Військрази і начальник політуправління ОЧДСА, армійський комісар 2-го рангу. Заарештований у травні 1937 р. За участь у військово-троцькістській змові засуджений 25 березня 1938 р. до ВМП. Розстріляний у той же день у Хабаровську. Реабілітований у 1956 р.
8. Там само, арк.237.
9. Там само, спр.П-6141, арк.1.
10. Г.І. Хетагуров (1903-1975), генерал армії (1968), Герой Радянського Союзу (1945). Під час Великої Вітчизняної війни командував стрілецькими дивізією і корпусом. У 1958-1971 рр. – командувач Північної групи військ, Прибалтійського ВО. У Де-Кастрінському УРі, коли там служив С.В. Руднев, – командир артилерійського дивізіону й одночасно – начальник артилерії УРу.
11. Хетагуров Г.И. Исполнение долга. – М., 1977. – С.36.
12. ДА УСБУ в СО, спр.П-6141, арк.37.
13. Там само, арк.235, 236.
14. Там само, арк.249.
15. Там само, арк.250.
16. ДАСО, ф.П-4, оп.1, спр.68, арк.31.
17. Загін С.А. Ковпака базувався в Спадщанському лісі (12 км на захід від Путивля), загін С.В. Руднева – у Новослобідському (Монастирському) лісі (25 км на схід від Путивля).
- С.А. Ковпак (1887-1967), уродженець смт Котельва Полтавської області. З 1934 р. – керівник шляхового відділу Путивльського райвиконкому, з 1940 р. – голова Путивльського міськвиконкому. Остання службова посада (1947-1967) – заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР.
18. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. – Львів, 1980. – С.68, 70.
19. УШПР створений відповідно до постанови Державного Комітету оборони СРСР від 30 травня 1942 р. при Військовій раді південно-західного напрямку, з 7 березня 1943 р. безпосередньо підпорядковувався ЦК КП(б)У, в оперативному відношенні – Ставці Верховного Головнокомандування СРСР.
- Т.А. Строкач (1903-1963) – начальник УШПР з червня 1942 р. по 1945 р., генерал-лейтенант (1944).
20. Чайковський А.С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.81.

21. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) / Авт. – упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К., 2001. – С.52.
22. Курас И.Ф., Кентий А.В. „Штаб непокоренных” (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С.99.
23. Колишній партизан-ковпаківець, український поет (уродженець с.Чернеччина Охтирського району) Платон Воронько у своїй довідці від 17 березня 1944 р. про щоденник С.В. Руднева виклав: „... во время выхода из Карпат я ещё не знал, кому принадлежат эти замечательные записи. Тетрадь ко мне попала таким образом: перед штурмом Делятина, 3 августа, я, будучи раненым, зашел в санчасть 4-го батальона. Неизвестно кто по фамилии, один из бойцов передал эту тетрадь, сказав мне о том, что он нашел её на дороге. Я прочел несколько страниц и заинтересовавшись дневником, носил его все время в сумке, не зная, что это все, что осталось от многочисленных записей Руднева. Эти короткие записи такого громадного внутреннего напряжения исключительно интересного человека, что читаешь с замиранием сердца”. (ЦДАГОУ, ф.63, оп.1, спр.85, арк.56).
- Щоденник охоплює період з 7 травня по 25 липня 1943 р., зберігається в згаданому архіві.
24. Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень-вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / Упоряд.: А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К., 2005. – С. 194.
25. Палажченко О.О. Подвиг комісара... – С. 273.
- Дружина С.В. Руднева разом з їх молодшим сином перебувала в партизанському загоні, потім у з'єднанні до першої половини жовтня 1942 р. Із Брянських лісів вони евакуйовані літаком на „велику землю”.
26. Від Полісся до Карпат... – С. 118-144.
- П.П. Вершигора (1905-1963) – командир 1-ї Української партизанської дивізії з 22 лютого 1944 р., Герой Радянського Союзу (1944), генерал-майор (1944). Радянський письменник.
- Таємний інформатор УШПР (псевдонім „Загорський”) належав до найближчого оточення командування партизанського з'єднання і мав право самостійного виходу в радіоэфір.
27. Брайко П. В августе сорок третьего... Как погиб комиссар Руднев // Правда. – 1990. – 13 апреля.
- П.О. Брайко – уродженець Чернігівської області, командир Кролевецького загону, згодом – 4-го батальйону Сумського партизанського з'єднання під час Карпатського рейду, потім – командир 1-го полку ім. С.В. Руднева 1-ї Української партизанської дивізії, Герой Радянського Союзу (1944), полковник. Мешкає в Москві.
28. Білас І. Сталін, Берія, Ковпак... Невідома партизанська війна мовою документів // Літературна Україна. – 1992. – 25 червня.
29. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. – К., 1998. – С.351

ПАМ'ЯТЬ СЕРЦЯ

Колишніх в'язнів фашистських концтаборів справедливо називають, як такими, що перемогли смерть. Кожен з них, пройшовши всі кола пекла, не раз дивився їй в очі. Їхні наглядачі – есесівці будь-якої миті могли вистрелити у потилицю, відпровадити до крематорію, не говорячи вже про смерть від голоду чи побоїв.

Минуло 60 років з дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні. З кожним роком стає все менш свідків тих жахливих й, водночас, героїчних часів. Кожен їх спогад, свідчення – це чиясь доля, життя. Мета цієї статті доповнити ще одним спогадом багатотомну історію злочинів проти людства, які були заподіяні фашистськими катами під час Другої світової війни. Ув'язненою чи не найстрашнішого жіночого концтабору Равенсбрюк (Ravensbruck) була Клавдія Петрівна Сахарова (1924 року народження). Кривава статистика цього табору відома: в 1939-1945 роках тут утримувалися 132 тисячі жінок і сотні дітей. 93 тисячі бранців було закатовано.¹ Найтяжче доводилося радянським “руським”, як їх називали у Равенсбрюці, жінкам. Саме вони виконували найважчу роботу, а отримували мізерну й найгіршу їжу.

Восени 1942 року вісімнадцятирічну Клаву разом з іншими було відправлено на примусові роботи до фашистської Німеччини. До цього вона жила в с. Мінакове Путивльського району, навчалася в райцентрі на педагогічних курсах.

Завершити навчання дівчині з простої селянської родини не довелося, бо саме в цей час почалася війна. Зігнану з різних населених пунктів району молодь, як худобу, повантажили у непристосовані для перевезення людей вагони, наглухо зачинили двері. Вікон, зрозуміло, також ніяких. Куди везуть? Якою територією рухається потяг? Хто відповість?

... І ось – Німеччина. З розподільного табору міста Ульм Клава потрапила на фабрику всесвітньо відомого Дрездена. Хазяїн, як вона пригадує, був дуже жорстоким. Особисто бив своїх робітників-рабів, інколи за найменшу провину призначав до 25 ударів батогами. Не витримавши таких знущань, дівчина, разом зі своєю подругою Фросею, вирішили втекти. Однак, вже на кордоні з Чехословаччиною, їх спіймали. Далі – в'язниці у м. Кляуне, неподалік від самого Берліна. Допити... Найбрутальніші знущання. І, насамкінець – концтабір Равенсбрюк (Німеччина, Фюрстенберг).

Це був табір, де проводилися медичні експерименти на “живому” людському матеріалі. Багато про що говорила його вивіска: “Робота звільняє”. Там же “відібрали” прізвище, ім'я. А натомість видали смугасту спецівку з номером 32854 і вінкель (червоний трикутник політв'язня) з літерою “R”. З одягу ще були пантофлі на високій дерев'яній підшві і ще різне лахміття, після чого відрядили до бараку “руських”. На лівій руці витатуювали свіжий табірний номер...

І досі, ночами уві сні приходиться страшним видовищем до літньої жінки отой концтабір - просякнуті вологою, замшілі бараки, ряди дроту під струмом, непосильна щоденна робота, хвороби і майже голодне існування. Наприклад, малесенький окраєць хліба-ерзацу на весь день, такий сякий чай вряди-годи, якась баланда (суп), ще щось... Зрозуміло, хто не витримував, попадав до крематорію.

Про кожен пережитий день можна окремо написати цілу художню повість. Пригадаймо "Один день Івана Денисовича" О. Солженіцина. Так то – в нашому "рідному" ГУЛАзі. А тут чужина. Немов жахливий сон, згадує Клавдія Петрівна, зокрема, щоденну табірну перевірку ("апель"). Десятки тисяч в'язнів за будь-якої погоди виводили на площу перед бараками під конвоєм. З одного боку стояли змучені люди, з іншого – жінки-есесівки з собаками. Це, щоб до 6-ї години ранку встигнути перерахувати всіх ув'язнених.

Після виснажливого трудового дня ця перевірка повторювалася ще раз під люті вигуки наглядачок: "Швидше! Швидше! Ширше крок! Підтягнутися, російське швайне!". Незважаючи на те, що в рядах знаходилися представники багатьох інших національностей, найбільше лайок припадало саме росіянкам.

Знову ж таки, як пригадує Клавдія Петрівна, якраз українки і росіянки, народжені вільними і незалежними, вирізнялись поміж інших витривалістю, стійкістю, вірою в перемогу своєї країни над ворогом. Може, тому і склали пісню, яку співали вранці і ввечері, незважаючи на побой. А пісня навіювала спогади про Батьківщину, рідні домівки, друзів... Той спів захоплено слухали й представниці інших національностей. Ось слова тієї пісні:

Мы живём недалеко от Берлина.
Островок, окружённый водой.
Там лежит небольшая равнина,
И концлагерь стоит за спиной.

32 деревянных барака:
Бункер, кухня, "ревир и бетриб"*.
Наши девочки ходят без "яков"',
Хотя март – месяц холодный стоит.

В три часа нас всегда поднимают,
По стакану нам чая дают.
А потом на "апель" выгоняют,
А потом на работу ведут.

Мы работы никак не боимся,
Но работать совсем не хотим.
На работе поём, веселимся,
А в душе зло и горе таим.

Ничего, дорогие подруги,
Будьте русскими всюду, везде,
Скоро лагерь оставим в покое,
Скоро будем на русской земле.

Ещё две небольшие потуги...
Прилетит дорогой соловей.
Он откроет нам двери за “брамой”,
Снимет платье “в полоску” с плечей.
Успокоит сердечные раны,
Вытрет слёзы с усталых очей.

У цьому пеклі Клавдії Петрівні довелося пробути 2,5 роки. Визволили з фашистської неволі радянські війська в переможному 1945-му. Коли виводили з концтабору, наші солдати пропонували покидати з себе смугасті сукні і віддати їх німкеням, собі ж узяти їхні. Ось така цікава деталь...

Повернувшись на спустошену війною Батьківщину, Клавдія Петрівна закінчила педагогічне училище, працювала у школі. Згодом і долю свою зустріла. Вийшла заміж. Народила й виховала сина і дочку.

Минали роки. Поступово життя налагоджувалось, затягувалися душевні рани. Але й через багато років спогади про ті чорні часи, проведені у Равенсбрюці, болем пронизують серце.

Пояснення:

* ревир - санчастина; бетриб - завод

**як - піджак

Джерела та література

1. Концлагерь Равенсбрюк. – Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия (электронная). – М., 2002.

«МІКЛАШОН» У ПОБУТІ ГЛУХІВЧАН

«Міклашон» – так у колах дослідників та колекціонерів називають вироби порцелянової фабрики А.Міклашевського, що знаходилася у с. Волокитине Глухівського повіту (тепер Путивльський район) з 1839 р. по 1862 р.

Фабрика була відома своїми оригінальними виробами, що вславилися витонченим смаком майстрів. Першими виявили свою майстерність французи – брати Дарт Огюст і Франсуа. Оскільки дана стаття присвячена тим зразкам «міклашона», які ще не висвічувалися у дослідницькому обігу, то одразу можна сказати, що статуетка «Пастушка» (фото 1), вочевидь, є саме сюжетом, принесеним із Франції: одяг, зачіска, «поведінка в сюжеті» – все це, безумовно, не українське.

Але далі справу виготовлення порцеляни на Волокитинській фабриці підхопили вітчизняні майстри – Петро Алексєєв, Єфим Борисов, Корній Чуков, С.Шувалов, брати Максакови. Змінюється і тематика розпису, з'являються українські вишні, квіти, рослинний орнамент (фото 2, 3). Показовою є тарілка, яку автор статті передав для експонування до народного історико-педагогічного музею Глухівського педуніверситету. В центрі тарілки – квітка конюшини. Дивишся на неї і згадуєш таку ж квітку у художніх шедеврах Георгія Нарбута.

Ось тут і проявляється ще не досліджена властивість «міклашону». Багато виробів Волокитинської фабрики вивозилося до Санкт-Петербургу, Москви, за кордон, але чимало залишалося і в будинках глухівської інтелігенції, чиновництва, маєтках поміщиків Глухівщини. Внаслідок докорінного знищення «столичного Глухова XVIII ст.» з його палацами, храмами, бібліотеками, статуями, картинами, іконами, зникла і матеріальна основа передачі та виховання художнього смаку.

Якби не вишуканість виробів Волокитинської фабрики, активна художня діяльність у Глухові італійського іконописця Паоло Нерушеллі (П.Неруша), який виконував не тільки храмові замовлення, але й приватні (для домових іконостасів), можливо, художня історія України не мала б у своєму золотому списку ні Миколи Мурашка, ні Георгія Нарбута.

Вироби з «міклашону» не тільки прикрашали полиці у шафах. З них їли, пили чай чи каву, з ними спілкувались у побуті. І їх оберігали, знаючи, що майстри фабрики А.Міклашевського практично кожен «красиву» річ робили в одному примірнику. На жаль, та колекція порцеляни, що була зібрана у Глухові, вивезена разом із фондами Глухівського краєзнавчого музею. Тепер глухівчани та гості Глухова можуть бачити на батьківщині «міклашону» тільки окремі зразки фарфорового мистецтва.

На фото: фарфорові вироби Волокитинської фабрики з приватної колекції В.Заїки

ПУТИВЛЬ ЯК МИСТЕЦЬКЕ ТА ЛІТЕРАТУРНЕ УРОЧИЩЕ*

Уводячи до наукового обігу поняття “літературне урочище”, відомий літературознавець В. Топоров мав на увазі здібність словесності засвоювати простір, перетворюючи його із суто географічної реальності в культурну. Таким чином, «літературне урочище» як місце починає існувати вже за законами художньої творчості, а його назва викликає цілу низку культурних асоціацій. До таких літературних і мистецьких урочищ можна віднести Царське Село, Коктебель, Куоккалу (Репіно), пов’язані з іменами О. Пушкіна, М. Волошина, І. Репіна. Вважаємо, що Путивль можемо також віднести до культурного урочища, враховуючи його значення в історії української та російської літератури і мистецтва.

Що спричинило приїзд П. Левченка до стародавнього Путивля? Якщо це не було обумовлено особистими мотивами (проживання у Путивлі родичів, знайомих), то залишається інтерес, так би мовити, історико-культурного характеру, поєднаний з надзвичайно привабливими ландшафтами цих місць, пам’ятками історії та культури у вигляді церковної архітектури. Цьому інтересу значною мірою міг сприяти XII археологічний з’їзд, який відбувся у 1902 р. у Харкові. На виставках, влаштованих з нагоди його проведення, експонувалися художні твори професійного і народного мистецтва, зразки книгодрукування тощо. Деякі з них було віднайдено харківськими вченими саме у Путивлі та Путивльському повіті.¹ Матеріали з’їзду, які склалися із праць вчених, рефератів та прочитаних доповідей на засіданнях, опублікованих згодом, формували не тільки картину розвитку культури давніх часів, але й окреслювали певну еволюцію знань про історію образотворчого мистецтва та склали основу методології національної науки про мистецтво.²

Напередодні з’їзду Путивль відвідав історик мистецтва, професор Харківського університету Є. Редін (1863-1908), якого було обрано секретарем підготовчого комітету археологічного з’їзду. Вченому довелося провести величезну роботу щодо зібрання експонатів у Харківській губернії. Цілий місяць Є. Редін мандрував слобожанськими селами з метою розшуку рідкісних експонатів. Подібний стиль роботи заперечував суто кабінетний стиль праці, виявляючи нахил Є. Редіна до практичного осягнення історії та культури Слобожанщини. Своє розуміння української історії він викладає в одній із своїх програмних праць: *“Історія народу є одним із джерел самосвідомості. Чи знаємо ми історію свого народу, культурне минуле своєї батьківщини? Дуже і дуже мало... А ця історія, це минуле – дуже важливі: вони відкривають перед нами широкі обрії, вводять у таємниці народного життя”*.³ Поїздка до Путивля цілком задовольнила Є. Редіна, про що свідчить його лист до професора Харківського університету, голови

*Розділ з книги Побожій С. Петро Левченко і Сумщина. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 90с.; іл.

Харківського історико-філологічного товариства Миколи Сумцова від 24 січня 1902 р., в якому він ділиться своїми враженнями: *“Від своєї подорожі до Путивля я дуже задоволений, і з великою б радістю поділився з Вами, але справ набралася така маса, що немає можливості присвятити на це хоч небагато часу”*.⁴

Ця стисла інформація могла зацікавити М. Сумцова, корені якого були пов’язані з Сумщиною: у Боромлі знаходилася стара батьківська хата, на вік якої вказував сволок 1776 р. та великих розмірів ікона, час написання якої сягав до XVII ст. Сюди вчений часто приїжджав влітку відпочивати. Цікавість до місцевої старовини укладалася в обшир наукових інтересів вченого. М. Сумцову більшою мірою, ніж іншим вченим університету був властивий дух українського національного відродження.

Значним стимулом активізації розвитку історичної науки, мистецтвознавства та етнології саме й стала діяльність історико-філологічного товариства. В різний час його очолювали такі визначні вчені Харківського університету, як О. Потебня (1877-1890), М. Дрінов (1891-1896), М. Сумцов (1897-1919). Період становлення історико-філологічного товариства збігається з поживанням наукового та мистецького життя у Харкові в другій половині XIX ст. Місто стає центром культурного життя Слобожанщини. Поряд із університетським музеєм значну роль у місті відігравав художньо-промисловий музей. Генератором наукових ідей та культурних новацій стає Харківський університет. Помітний сплеск мистецького життя спостерігається на початку XX століття. У цей час створюються такі художні об’єднання, як гурток місцевих художників (1900-1908), Товариство харківських художників (1906-1916), “Кільце” (1911-1913), Українське літературно-художньо-етнографічне товариство імені Г. Квітки-Основ’яненка, Літературно-художній гурток, заснований у 1912 р., та Український художньо-архітектурний відділ, що входив до цього гуртка. Пропаганда історії та культурного надбання України була метою художньо-архітектурного відділу.⁵

Однією з форм популяризації була також виставкова діяльність, яка носила досить різноманітний характер. На виставках у різний час експонували твори художники С. Васильківський, М. Беркос, В. Зарубін, М. Первухін, І. Похитонов, М. Ткаченко, М. Самокиш. На четвертій виставці, у 1916 р. експонувалося 29 творів П. Левченка. Участь художника на виставці цього мистецького об’єднання – свідчення небайдужості митця до проблем, пов’язаних із відродженням та збагаченням національних традицій в образотворчому мистецтві та архітектурі.

На виставках відділу експонувалися не тільки живописні та графічні твори, але й вироби декоративно-ужиткового мистецтва, фотографії. На першій виставці 1913 р., наприклад, було репрезентовано частину фотоколекції мистецтвознавця та археолога М. Макаренка – уродженця Роменщини; вишивки з колекції художника С. Васильківського, а на другій (1914) та п’ятій (1917) – глядачі мали нагоду познайомилися з фотографіями української архітектури, іконопису, іконостасів та різьблення із зібрання

мистецтвознавця С. Таранушенка, родом з Лебединщини. Твори таких художників, як П. Левченко, С. Васильківський, І. Похитонов, М. Ткаченко, об'єднувала не тільки майстерність, й власне, дуже тепле ставлення до рідної української землі, що знайшло відповідний розголос у їхніх роботах. Важливим слід вважати й те, що науковці та митці бували у провінції, викликаючи відповідну культурну реакцію у місцевого населення. Особливо такий контакт поживавішав на початку ХХ ст. Якщо серцевину Харківського історико-філологічного товариства складали вчені Харківського університету, то за його межами основний контингент товариства – діячі народної освіти, краєзнавці, працівники земських управ, викладачі училищ та гімназій.

Діяльність Харківського історико-філологічного товариства помітно поживавила історико-краєзнавчу роботу не тільки у Харківській, але й у суміжних губерніях. Приділяючи значну увагу історії та культурі рідного краю, М. Сумцов жваво цікавився різноманітними проявами духовної культури на Слобожанщині, а також і в рідних серцю місцях. На це вказує й те, що місцева старовина ставала об'єктом його наукових зацікавлень. У книзі М. Сумцова “З української старовини” міститься чимало відомостей щодо культури Сумщини. Вчений зазначає також і підсилення інтересу у суспільстві до пам'яток старовини, викликаного проведеним ХІІ археологічним з'їздом, церковно-археологічною виставкою і працями Є. Редіна.⁶ За дорученням попереднього комітету щодо влаштування з'їзду у липні та серпні 1901 р. М. Сумцов здійснив подорож Охтирським та Лебединським повітами Харківської губернії. Саме тоді вдалося закупити для виставки з'їзду цінну колекцію гончарних виробів, рушники, свічники. Ще одну поїздку на Сумщину дослідник здійснив разом з Є. Редіним у 1900 р., досліджуючи та фотографуючи предмети старовини Слобожанщини.⁷

Кореспондентами М. Сумцова були мешканці Сум, Охтирки, Лебедин, Боромлі. Вони, як і поважний професор, із зацікавленням ставилися до історії рідного краю. Наукові інтереси М. Сумцова раз у раз торкалися різноманітних питань з історії та культури нашого краю. У збірнику “З української старовини” вміщено статтю вченого про засновника славнозвісної Попівської академії під Сумами: “Просвітницька діяльність О.О. Паліцина”. На думку М. Сумцова, завдяки О. Паліцину в Сумському та Охтирському повітах “з'явився розсадник західноєвропейської освіти”. Цим дослідженням вчений фактично заклав підвалини до вивчення цієї цікавої сторінки культурного життя нашого краю.

Як бачимо, слобожанська земля поєднала М. Сумцова і Є. Редіна на ниві наукових інтересів. З 1897 по 1908 рр. функції секретаря історико-філологічного товариства незмінно виконував історик мистецтва Є. Редін. Учень і послідовник відомого візантиніста Н. Кондакова, він разом з іншими вченими сприяв становленню та розвитку науки візантиністики в Російській імперії, зокрема в українських університетах. Чимало зусиль було докладено вченим до вивчення старовини України, збереженню її історичних та культурних пам'яток. Величезну роботу Є. Редін провів у підготовці та проведенні ХІІ археологічного з'їзду в Харкові.

Колекція церковних старожитностей, показана на виставці з'їзду, була зібрана і упорядкована вченим. В тому числі його увагу привернули путивльські пам'ятки старовини, деякі з них потім експонувалися і на цьому археологічному з'їзді. Вчений оглянув всі церкви міста, а в одній з них – у Спасо-Преображенській – його увагу привернув рідкісний іконостас. Цілком ймовірно, що Є. Редін побував у Путивлі вдруге у 1907 р. з метою більш детального обстеження цього іконостасу. До такого висновку нас підштовхнула інформація, знайдена в історичному дослідженні путивльського краєзнавця Івана Матвійовича Рябініна (1834-1912), в якому він, зокрема, відзначав, що огляд іконостасу цієї церкви був зроблений Є. Редіним під час відрядження до Путивля та початком реставраційних робіт. В акті, складеному 25 квітня 1907 р. харківський вчений категорично зазначив, що *“ікони не XVII століття і не московської школи”*.⁸ Як правило, подібні акти складаються відразу після огляду пам'ятки для якнайшвидшого закріплення побаченого. У такому разі можна стверджувати про другий приїзд вченого до Путивля. Багатоярусний іконостас Спасо-Преображенської церкви (на який звернув увагу Є. Редін) був одним з небагатьох уцілілих іконостасів XVII ст. на Лівобережній Україні. Його, зокрема, високо оцінили такі знавці живопису старовини, як член Московської Імператорської археологічної комісії Ф. Горностаєв та художник-архітектор П. Покришкін. Археологічний з'їзд мав величезне значення для подальшого розвитку інтересу до місцевої історії не тільки у Харкові, але й у провінції. Саме завдяки старанням Є. Редіна збагатився на експонати університетський музей красних мистецтв у Харкові, у ньому з'явилися нові відділи. На базі матеріалів з'їзду було відкрито також етнографічний музей історико-філологічного товариства при університеті.⁹ Перед з'їздом Путивль відвідав професор Харківського університету М. Халанський, увагу якого привернув Городок.

Крім іконостасу у Спасо-Преображенській церкві, увагу харківських вчених у Путивлі привернула бібліотека ремісничого училища імені Маклакова, в якій знаходилися львівські та московські стародруки, а також книги, видані у Кракові, Львові, Києві, Новгород-Сіверську.¹⁰ Деяка частина з них експонувалася на виставці з'їзду. Під час роботи археологічного з'їзду було проведено 32 засідання, прочитано 92 реферати з різних питань. Виставку протягом 12 днів відвідало близько 55 тисяч чоловік, що підкреслює величезний інтерес серед мешканців міста. Деякі з мистецьких речей, зразків книгодрукування, предметів релігійного культу, знайдені Є. Редіним на путивльській землі, експонувалися на виставці XII археологічного з'їзду в Харкові. В роботі з'їзду брала участь делегація з Путивля – краєзнавці (І. Рябінін), священики (О. Бойко, В. Кобеляцький, Я. Левитський). У відділі церковних старожитностей виставки експонувалося шість фотографій з видами церков міста, а також фотознімки з ікон Спасо-Преображенського собору.¹¹ Все це міг бачити у Харкові на виставках XII археологічного з'їзду і П. Левченко. Враження від них, а також почуті розповіді про Путивль та його чудові краєвиди з вуст вчених, митців, друзів і могли стати причиною відвідування художником Путивля.

Археологічний з'їзд зіграв величезну роль у процесі становлення національної свідомості українського народу. Піднесена атмосфера, в якій відбулося наукове зібрання фахівців різних областей науки сприяла й зародженню інтересу до місцевої історії. Експонати, знайдені у Путивльському повіті, а також стародавня історія літописного міста могли вплинути на П. Левченка, викликаючи при цьому природне бажання відвідати ці місця. Не виключено, що українського художника приваблювало це місто і з точки зору літературних алюзій, пов'язаних, насамперед, із “Словом о полку Ігоревім” – видатною пам'яткою давньоруського письменства.

Подібний інтерес до Путивля зустрічаємо у житті видатного російського письменника і поета, лауреата Нобелівської премії Івана Олексійовича Буніна (1870-1953), який деякий час перебував у полоні “Слова...” Справжнє захоплення цією літературною пам'яткою сталося у І. Буніна в Харкові. На сторінках “Життя Арсенєва”, “подорожі душі юного героя”, він писав: *“Уже наступала весна, я только что прочел собрание малорусских “Дум” Драгоманова, был совершенно пленен “Словом о полку Игореве”, нечаянно перечитав его и вдруг понял всю его несказанную красоту, и вот меня уже опять тянуло вдаль, вон из Харькова: и на Донец, воспетый певцом Игоря, и туда, где все еще, казалось, стоит на городской стене, все на той же древней ранней утренней заре, молодая княгиня Евфросиния...”*¹²

За твердженням літературознавця О. Михайлова, автобіографічна основа «Життя Арсенєва» є незаперечною. Таким чином, враховуючи автобіографічність цього роману, слова головного героя оповіді можемо ототожнювати з життєвим досвідом письменника. Підтримку нашої точки зору знаходимо в російського поета В. Ходасевича, який у статті “О “Жизни Арсенєва”, опублікованій в емігрантській газеті “Возрождение” від 22 червня 1933 р., зазначав, що в цьому творі автор зміг виразити те, про що мріяв молодий Арсенєв, коли він не знав, про що писати: *«Здесь показано самое простое и самое глубокое, что может быть показано в искусстве: прямое видение мира художником: не умствования о видимом, но самый процесс видения, процесс умного зрения. Иначе – пересоздание мира или создание нового, который не возникает ни из какой идеи, потому что сам по себе уже есть идея. Смысл этого мира – он сам»*.¹³

Аналізуючи автобіографічну прозу І. Буніна, а також його листування і свідчення сучасників, можемо стверджувати, що І. Бунін міг відвідати Путивль на початку 1890-х рр. (між 1892 та 1895 рр.), тобто приблизно на десять років раніше від П. Левченка.¹⁴ Слід зважити й на таке – у своїх оповіданнях І. Бунін спирається, як правило, на життєвий досвід, особливо у ранній період творчості, а відтак його твори набувають значення більшого, ніж художнє, і стають певними документальними пам'ятками. Підтверджує факт відвідання І. Буніним Путивля і В. Муромцева-Буніна на сторінках книги «Життя Буніна». На початку 1890-х рр. йому довелося відвозити до Ромен дружину одного знайомого, звідки *“/.../ Иван Алексеевич опять*

пространствовал, заглянул в гоголевские места, побывал и в местах “Слова о полку Игореве”.¹⁵

“Слово о полку Игоревім” як пам’ятка давньоруської культури “зводила з розуму” не тільки І. Буніна. Від неї був у захваті російський композитор О. Бородин, працюючи над оперою “Князь Ігор”. Композитор не тільки ознайомився з усім відомим на той час матеріалом про “Слово...” , але й, як стверджується дослідниками, *«навіть побував неподалік від Путивля»*.¹⁶ Цікаві ескізи до оперної постановки виконав відомий російський художник М. Реріх. В ескізі декорації “Путивль” (1908, папір на картоні, пастель, графітний олівець, темпера, вугільний олівець. 48,5x63,8) художник створив монументальний образ давньоруського храму з величними вежами.

У полоні “Слово...” були художники - “міріскусники” – О. Бенуа і М. Добужинський. Оригінальні ілюстрації до німецького видання цієї давньоруської пам’ятки створила в еміграції Н. Гончарова, про яку С. Дягилев небезпідставно висловився як про *«найбільш незвичайного авангардного художника в Росії»*. До образної мови “Слово...” зверталася і М. Цветаєва в книзі “Лебединий стан” (1917-1920) – своєрідному ідейно-художньому відгуку поета на революційні події та громадянську війну.¹⁷

Не кожному з цих митців удалося побувати у Путивлі, але завдяки цьому літературному твору вони змогли доторкнулися до історії міста, його історичних та архітектурних пам’яток. “Слово...” викликало захоплення у тих поетів, які вбачали красу мови тих часів, коли було написано цей літературний твір, зокрема у В. Хлебнікова, Г. Петнікова. За деякими відомостями, мати В. Хлебнікова була родом з Путивля, а Г. Петніков бував у цьому місті.¹⁸

Якщо І. Буніна та О. Бородині путивльська земля приваблювала виключно з точки зору літературних альясів, пов’язаних із “Словом...”, то для російського письменника О. Ремізова (1877-1957) вона стала тим джерелом, звідки він почерпнув народну легенду, яка була покладена у основу трагедії “Про Іуду, принца Іскаріотського”, опубліковану у 1919 р. Мова та звичаї російської давнини цікавила О. Ремізова, оскільки в них він знаходив етичні основи самої культури. Відвідання Путивля О. Ремізовим ймовірно сталося на початку ХХ ст., приблизно у 1903-1908 роках. Не виключено, що це могло відбутися трохи раніше, у “знаковому” для Путивля та Харкова – 1902 році. Безпосереднє відношення до України мала також і дружина письменника – С. Довгелло (1876-1943), яка походила з роду українського гетьмана Самойловича та литовських князів. Її дитинство та юність пройшли на українській землі, у селі Берестовець Чернігівської губернії.

Ще один культурний діалог митця з Путивлем привернув нашу увагу. У салоні Незалежних у Парижі експонувався твір М. Кульбіна “Нотр-Дам – де Путивль”, (49x63), а на виставці „Перший німецький Осінній салон” Вальдена у 1913 р. – однієї з перших експозицій міжнародного авангарду – була показана робота М. Кульбіна „Богоматір з Путивля”.¹⁹ Ця виставка вивела нове мистецтво поза межі окремої країни і представила його як загальноєвропейський рух. Серед її учасників були вихідці з Росії та України: О. Архипенко, В. та Д. Бурлюки, М. Шагал, Н. Гончарова, О. Явленський, В.

Кандинський, М. Кульбін, М. Ларіонов та ін. У десятому залі виставкового приміщення експонувалися твори М. Кульбіна разом з роботами голландського митця П. Мондріана, німця А. Макке, француза А. Гльоза та інших.

Микола Іванович Кульбін (1868-1917) став художником доволі пізно, у 40 років, будучи приват-доцентом Військово-комерційної академії та лікарем Генерального штабу. Маючи генеральський чин дійсного статського радника, він виявив неабиякий організаторський талант: став організатором групи модерністів “Трикутник”, першої виставки авангардного мистецтва “Сучасні течії в мистецтві” (1908). Оpubліковане ним у «Студії імпресіоністів» дослідження “Вільне мистецтво як основа життя” викликало жваву дискусію серед сучасників.

Погляди на мистецтво М. Кульбіна спиралися на свободу вираження художником та вільне органічне мистецтво. Його теоретичні погляди співпадали з основними положеннями теорії циклічного розвитку мистецтва, розробленої професором Харківського університету Федором Шмітом у 1910-х рр. Мистецькі твори М. Кульбіна експонувалися на міжнародному салоні Іздебського (1909-1911), на виставці «Бубнового валету» (1912). Персональна виставка М. Кульбіна проходила в залах імператорського Товариства заохочення мистецтв у 1912 р. На ній було показано 84 роботи, виконані художником з 1907 по 1912 рр. Звернемося до двох робіт, у назвах яких є слово “Путивль”. На жаль, ми не маємо відомостей про їхнє місцезнаходження. Відносно твору М. Кульбіна “Богоматір з Путивля” можна зробити припущення щодо вільної (?) інтерпретації художником ікони Молчанської Божої матері як однієї з найбільш шанованих релігійних пам’яток Путивльського краю. Беручи до уваги прагнення художника до експерименту і теоретичних досліджень, така інтерпретація могла бути сміливою і неординарною. Це підтверджує його композиція “Відпочинок на шляху до Єгипту”. Назва іншого твору М. Кульбіна “Нотр-Дам – де Путивль” вказує на певний зв’язок (для нас незрозумілий) французького собору паризької Божої матері з Путивлем. Як бачимо, художник двічі вживає слово «Путивль» у назвах своїх творів, що є невипадковим, з нашої точки зору, і вказує на духовний зв’язок автора цих творів з Путивлем, обумовлений або конкретним фактом перебування М. Кульбіна у Путивлі, або ж його знаннями про історію цього міста, пам’яток іконопису тощо.

Невеликий культурологічний екскурс дозволив нам показати мистецькі діалоги між культурою Київської Русі та її видатною пам’яткою словесності з культурою кінця ХІХ – початку ХХ ст., активним учасником яких був П. Левченко. Подібні тенденції мали безпосереднє відношення й до такої проблеми, як питання національного у мистецтві. Для митців того часу, так само як і для сучасних майстрів, важливим видавалося звернення до тих історичних часів, коли формувалися етнічні риси людності, закладалися основи художнього світобачення. Зрозуміло, що як культурна людина, П. Левченко знаходився у соціумі, який продукував подібні ідеї та настрої, впливаючи на інтереси та захоплення митця. Але якщо І. Бунін залишив у письмовому вигляді мотивацію свого відвідування славнозвісного міста –

“Слово про полку Ігоревім”, то у П. Левченка ми подібних аргументів не знаходимо.

На вірогідність того, що саме пам'ятки на виставках археологічного з'їзду могли зацікавити П. Левченка, вказує те, що датовані твори путивльської тематики з'являються лише з 1904 р., тобто через два роки після проведення XII археологічного з'їзду в Харкові. Знайомство з Путивлем могло відбутися також через листівки із зображенням путивльських краєвидів, які випустив у Путивлі місцевий фотограф Я. Фесик. Ці листівки могли використовуватися американською художницею Катериною Кричевською-Росандич (1926 р.н.) у роботі над живописним твором “Путивль” з панорамним зображенням будівель Молчанського монастиря. Звернення до подібної тематики в її творчості не випадкове: українська сакральна архітектура є провідною темою для художниці – продовжувача традицій, набутих у знаній родині Кричевських у Києві, а також у навчальних закладах Європи. Путивльські краєвиди і Молчанський монастир привертали увагу художників ХХ ст., які бували в цьому місті. У колекції Путивльського краєзнавчого музею зберігаються своєрідні твори художника В. Тарасова, серед яких художньою майстерністю виділяється акварель “Молчанський монастир” (1934).

Джерела та література

1. Альбом виставки XII археологического съезда в г. Харькове / Под ред. и с объяснит. текстом проф. Е.К. Редина. – М., 1903.
2. Удріс І. Археологія як чинник становлення мистецтвознавства в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття. До століття ХІІ археологічного з'їзду 1902 року // Образотворче мистецтво. – 2002. - № 2. - С. 81.
3. Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII археологическому съезду в Харькове. – Х., 1901. – С. 3.
4. Центральний державний архів вищої влади та органів управління України. – Ф. 2052, оп. 1, спр. 986, арк.1. Оригінал рос. мовою. Переклад автора.
5. Півненко А. Український художньо-архітектурний відділ Харківського літературно-художнього гуртка // Народна творчість та етнографія. – 1991. - № 1. – С. 16- 22.
6. Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. – Х., 1905. – С. 10.
7. Побожій С. Академік М.Ф. Сумцов: подорожі Сумщиною // Панорама Сумщини. – 1991. – 14 лют. - № 7 (59). – С.3.
8. Рябинин И.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии – Путивль, 1911. – С. 105. Про І. Рябініна див.: *Лепьошкіна О.М.* Іван Матвійович Рябінін – краєзнавець і громадський діяч // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – [Луцьк, 1993] – С. 258-259. *вона ж.* Рябінін Іван Матвійович // Сумщина в іменах:

Енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 385. *вона ж.* Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І.М. Рябініна // Путивльський краєзнавчий збірник. Випуск 1. – Суми, 2004. – С. 6-13.

9. Про Є. Редіна див. докладніше: *Побожій С.* З плеяди фундаторів: До 125-річчя від дня народження Є.К. Редіна // *Образотворче мистецтво.* – 1988. - № 2. – С. 30-31; *він же.* Історик мистецтва Єгор Редін // *Пам'ятки України.* – 2003. – Ч.3 (140). – С.70-77. Додаток: Матеріали до покажчика праць Є. Редіна та публікацій про нього - С.11-XIV; *він же.* З історії українського мистецтвознавства. – Суми, 2005. – С. 39-87.

10. Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – С. 125.

11. Лепьошкіна О.М. Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І.М. Рябініна // Путивльський краєзнавчий збірник. Випуск 1. – Суми, 2004. – С. 8.

12. Бунин И.А. Избранные сочинения / Вст. ст., сост. и прим. О. Михайлова. – С. 467.

13. Ходасевич В. Колеблемый треножник. – М., 1991. – С. 651.

14. Про перебування І. Бунина на Сумщині див.: *Побожий С.И.* “Слово о полку Игореве” сводило меня с ума” (К 130-летию со дня рождения И.А. Бунина) // *Сумська старовина.* – 2001. - №№ VIII-IX. – С. 211-221. *Він же.* Иван Бунин и Сумщина // *Теленеделя (Сумы).* – 1997. – 01 - 08.05 - № 13. – С.9.

15. Муромцева-Бунина В.Н. Жизнь Бунина. Беседы с памятью. – М., 1989. – С. 115.

16. “Князь Игорь» А.П. Бородин: Оперное либретто. – М., 1984. – С. 5.

17. Побожий С.И. «Славлю Гончарову за Игоря». Об одной изобразительной версии к немецкому изданию “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Ігоревім” та його епоха. Випуск 1. Збірник наукових праць / За ред. О.В. Мишанича, В.Б. Звагельського. – Сумський державний університет, 2000. – С.141-159.

18. Побожий С. «Поэт не от мира сего» Г. Петников в Путивле // *Уик-енд.* – 1996. - № 30 (134). – 26 июля-3 авг. – С. 1, фото, ил.

19. Калаушин Б. Кульбин: Поиск. Кн. 1 // Альманах «Аполлон». – 1994. – Т.1. Кн. 1. – С. 358.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО П. ЛЕВЧЕНКА

Минулого року виповнилося 150-років від дня народження відомого художника, представника харківської пейзажної школи живопису Петра Олексійовича Левченка (1856-1917). З цієї нагоди у Сумському та Харківському художніх музеях було влаштовано виставки творів П. Левченка. До виставки у Харківському художньому музеї було видано буклет. У грудні 2006 р., в Сумах, у галереї мистецтв “Академічна” Української академії банківської справи відбувся мистецький вечір “Діалоги з Шевченком”, на якому презентувалося видання, про яке піде мова у нашій рецензії.

Серед найбільш значних, а, можливо і найзначніших подій цього ювілейного року, можна відзначити видання книги сумського дослідника, кандидата мистецтвознавства, доцента Української академії банківської справи Сергія Івановича Побожія – **Петро Левченко і Сумщина. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2006. – 90 с.; іл.**

Книга складається з наступних розділів: “Петро Олексійович, Матильда і пейзаж”, “Бачити Бога у всьому”, “П. Левченко в Путивлі”, “Путивль як мистецьке та літературне урочище”, “Біля церковних стін і селянських хат”, “Топографія мотиву. Версії”, “Путивльська тематика в творчості художника”. Суттєво доповнюють видання таблиці, укладені за каталогами виставок П. Левченка 1939 і 1956 рр., а також “Твори на путивльську тематику в музейних та приватних колекціях”.

Як бачимо, головною домінантою дослідження є інтерес до путивльського періоду в творчості художника. Слід зазначити, потреба появи такого дослідження назріла давно: існуюча література про художника була позначена дещо однобоким підходом у трактуванні його творчості, з соціологічним акцентом (зубожіле село, глухомань і т. ін.). Таким чином, аналіз творів художника обмежувався суто передвижницьким підходом зображення сцен із життя “принижених і знедолених”. Те ж стосувалося і зображень народної архітектури. Нині, коли увага мистецтвознавців зосереджується на завданні суто образно-стилістичного та техніко-технологічного аналізу, акценти дослідження переміщуються до іншої площини. Можна сказати, що шлях, яким іде дослідник, унікальний, і це дозволяє нам назвати його “Мегре українського мистецтвознавства”. Користуючись фактами з життя художника, тогочасною періодикою, “географією” назв картин, С. Побожій реконструює творчу біографію митця, не тільки відповідаючи на питання “як”, але і “чому”. Цей причинно-наслідковий підхід допомагає пояснити у контексті тодішніх культурно-мистецьких подій і часті приїзди П. Левченка до Путивля, а також його інтерес до сакральної тематики.

У першому розділі зроблено спробу огляду літератури про творчість П. Левченка. Автор безпідставно зазначає, що поява фундаментальної праці про цього художника ще попереду. На підставі аналізу визначено цілу низку проблем, які потрібно вирішити у подальшому: періодизація творчості, датування, автентичність тощо. У другому розділі автор прагне знайти

об'єднуючу духовну, настроєву домінанту зображення природи у творах українського митця та І. Левітана, І. Буніна, А. Чехова, О. Саврасова. На думку автора, український щемливий пейзаж на полотнах П. Шевченка набуває загальнолюдських цінностей у річищі культурного діалогу, який не має часових і регіональних меж. Про це свідчать віднайдені автором настроєві паралелі між картинами П. Левченка і китайської поетеси XI століття Лі Цин-Чжао.

Фундаментом для вияснення головного питання: які ж роботи були написані П. Левченком у Путивлі, слугували каталоги виставок, які достеменно проаналізовані у третьому розділі. У розділі “Путивль як мистецьке та літературне урочище” мова йдеться про знакові події тієї доби (XII Археологічний з'їзд у Харкові, численні виставки на слобожанську тематику, інтерес до старовини і сакральної архітектури, інтерес до пам'ятки давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім”), які могли спричинити приїзд, а потім і постійні відвідування Путивля художником. Проаналізовано феномен цього літописного міста у творчості різних митців.

Тему розділу “Біла церковних стін і селянських хат” продовжує розгляд у творчості П. Левченка зображення народного житла, яке в українському живопису набуло стійкого значення символу народного життя. Своєрідний підхід цього митця до зображення селянської хати полягає не в етнографічно-побутовому тлумаченні, а у сприйнятті хати як живописного об'єкту, що співпадає в часі з колористичними експериментами художника, етюдизмом його творчості, в якому втілено естетичні засади його творчості. Приїзд до Путивля співпав, на думку автора, і з позитивними змінами в особистому житті П. Левченка, що сприяло появі якісно нових за стилістикою творів (“Біла хата. Вулиця в Путивлі”, “Путивль. Вуличка”). Дослідник досить скрупульозно вивчив період перебування П. Левченка у Путивлі. Він не тільки пройшов “путивльськими шляхами” інших майстрів слова і пензля, а й візуально віднайшов у нинішній забудові міста ті точки, з яких П. Левченком було написано той чи інший етюд, зокрема “Біла хата. Вулиця в Путивлі”, “Молчанський монастир у Путивлі”, “В повітовому містечку”, “Монастир у Путивлі”.

С. Побожій прийшов до висновку, що П. Левченко перебував у Путивлі у 1904, 1905, 1906 рр. Ці дані підтверджені датованими творами у каталогах виставок. На підставі стилістичного та іконографічного аналізу творів митця, зробленого автором книги, не виключено й відвідування художником Путивля й раніше – у 1903 р., а також у 1907 р. і пізніше – у 1910-х рр. Автор пропонує визначити цей період у творчості П. Левченка як “путивльський”. Твори, виконані у цей період об'єднуються не тільки за сюжетами (Молчанський монастир), але й за манерою письма – пленерний живопис етюдного характеру. Окрема увага приділяється розгляду причин звернення художника до зображення сакральних будівель у Путивлі, зокрема Молчанського монастиря, які, на думку С. Побожія, могли бути обумовлені й ідеями світоглядного характеру. Аналіз каталогів виставок П. Левченка 1939 і 1956 рр., а також інформації з музеїв України, підводить автора дослідження до висновку про існування 26 творів П. Левченка (23 живописних і 3 графічних), які були написані у Путивлі. При цьому автор не виключає й те, що митець написав у Путивлі й “чисті” пейзажі, тобто такі, у назвах яких відсутнє слово “Путивль”,

але написані вони були саме там. Певний інтерес представляє розділ “Топографія мотиву. Версії”, в якому аналізуються різні версії щодо топографії мотивів творів художника, а також висувуються нові гіпотези.

Книга “Петро Левченко і Сумщина” є цінним джерелом не тільки для вивчення творчості П. Левченка, але й джерелом для реконструкції духовного і релігійного життя на Сумщині. Вона заповнює прогалини, ліквідує також деякі “білі плями” у творчій біографії митця, інтерес до творів якого залишиться і в ХХІ столітті. Книгу прорецензували доктор мистецтвознавства, професор Південно-українського педагогічного університету О. Тарасенко та доктор мистецтвознавства, професор Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого О.Шило. Видання здійснено за підтримки Сумського полку Слобідського козацтва Герасима Кондратьєва, фонду “Алгоніка”, а також І. Лукаша, Г. Петренка і С. Хвостова.

НОВОРІЧНО-РІЗДВЯНІ ОБРЯДИ НА ПУТИВЛЬЩИНІ

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками. Деякі з них, на жаль, забуті. Але саме зараз йде поступове відродження старовинних свят, обрядів, традицій і звичаїв. Люди почали глибше відчувати те, що всеосяжне пізнання традицій і звичаїв свого народу – це, насамперед, пізнання самих себе, свого коріння, історії, культури, це єдність з минулими поколіннями, їх багатим духовним світом.

Мета цієї статті – висвітлити характерні для Путивльщини обряди Новорічно-Різдвяного циклу.

Як відомо, на Путивльській землі переплелася культура двох народів – російського та українського. Річка Сейм, що перетинає територію повіту зі сходу на захід, ділила його на 2 частини: північну (правобережну), з давніх часів заселену виключно російським населенням, і південну (лівобережну), де мешкало українське (малоруське) населення, яке оселилося в краї в XIV – XVII ст. ст. Так звані північна – Русщина і південна – Посейм'я відрізнялися не тільки мовою, але й веденням господарства, побутом і культурою.¹ Все це відобразилось на обрядах і традиціях, пов'язаних з різними святами, в тому числі Новорічно-Різдвяними.

Взагалі, Новорічно-Різдвяний цикл свят (період зими з 25 грудня по 6 січня за старим стилем, або з 7 січня по 19 січня за новим стилем) – це винятково багатий, веселий, радісний період, що відрізняється від усіх інших своєю особливою обрядовістю, багатством фольклору, етнографічною оригінальністю, найбільшим збереженням стародавньої передісторичної культури. В цей час головне завдання кожної родини – гідно підготувати себе і свою душу, свою хату і господарство до визначних в житті християнина свят. У зв'язку з цим Новорічно – Різдвяні свята багаті різноманітною атрибутикою, яка символізує і утверджує віру людини у всемогутнього Бога, у надприродну силу різних явищ природи та окремих предметів.

Різдво Христове – перше свято циклу, яке дало початок всім іншим Новорічно – Різдвяним святам. Вечір напередодні Різдва у нашій місцевості, як і у багатьох інших називали “щедрим”, “багатим”, “святвечором” або “большой кутьей”. Кожна господиня готувала багатий святковий стіл, який, як правило, складався з 12 страв. Це символізувало 12 місяців року, яких треба було “задобрити”, а також 12 апостолів (що являє собою переплетіння язичеського з православним). Головною традиційною обрядовою їжею на Різдво і своєрідним символом самих Новорічно - Різдвяних свят є кутя. В нашій місцевості кутю розводили або запивали узваром – напоєм з сухофруктів із додаванням цукрового буряка для солодкості. Кутя знаменувала собою щастя й добробут, була запорукою на майбутній врожай і добре господарство. “Кутья уродилась и год в гору покотилась”, – казали на Русщині.

Хотілося б зазначити, що на Путивльщині існував такий обряд проведення “свят вечора”: кутю спочатку ставили на покуть, підкладаючи під неї великий оберемок соломи чи сіна. Поки господар ніс страву на покуть, усі присутні вставали з-за столу та імітували свійських тварин, птахів, яких хотіли б мати в господарстві у новому році. Сіно або солома з-під куті лежали в хаті до самого Хрещення. На Хрещення, рано вранці,

господарі приносили сіно в хлів (щоб водилася худоба) і клали його у гнізда (щоб неслася птиця). За стіл родина сідала лише тоді, коли на небі з'являлася перша зірка.

Приведу деякі спогади.

Згадує **Бура Марія Олексіївна, 1914 р. н.**, хутір Вальков: “Отец брал миску с кутёй, выходил на двор и три раза говорил: “Мороз, Мороз, йди к нам кутю есть!” Молчал, а потом продолжал: “А как сейчас не прыдиш , то й в Петровку не йди, своих деток не веди. Опосля усе принимались за еду”.²

За спогадами **Семененкової Наталії Іванівни, 1929 р.н.**, м. Путивль, в місті існував дещо інший обряд: “Ставили часть еды на окошко, чтобы задобрить Мороз. Садились за стол. Кто-то из детей стучал в окно, а затем хором произносили: “Мороз, Мороз нас не морозь, не морозь кошечку, собачку, коровку, козочку, курочку, петушка и так далее.” После ужина собирали с праздничного стола крошки и высыпали на улицу птицам.³

Найцікавіше відбувалося після святкової вечері, коли збиралася молодь, наряджалася в різні костюми і йшла колядувати. На Путивльщині молодь колядувала після “святої вечері”, а діти – зранку, на Різдво.

Взаємовплив двох культур, російської та української, в нашій місцевості просліджується і у розмаїтті колядок, які в різних селах повіту виконувалися по-різному. Ось деякі з них:

Волхвов приючайте,
Святое сустричайте,
Пришло Рождество,
Начинаем торжество!
С нами звезда идётъ,
Молитву поётъ...
Рождество твое,
Христе Боже наш!

(хутір Вальков)⁴

Коляда, Коляда!
Ты подай пирога,
Или хлеба ломтину,
Или денег полтину,
Или курочку с хохлом,
Петушка с гребешком!
Или сена клок,
Или вилы в бок.

(хутір Вальков)⁵

Коляда, коляда!
На полочку погляда.
Там ковбаска лежитъ,
Моя ручка дрожить!

(село Попова Слобода)⁶

Коляд, коляд, колядниця
Добра з медом паляниця,
А без меду не така

Подай діду (баба) пирога.
(село Попова Слобода)⁷

Божья Мать на престоле стояла,
Золотой крест держала,
А вы, люди, знайте:
Пораньше вставайте,
Столы застилайте,
Свечи зажигайте,
Малым деткам по копейке давайте.
(село Харівка)⁸

За тиждень після Коляди християнський люд святкував Новий рік (старий). За церковним календарем на цей день припадає свято Св. Василя. В нашій місцевості святкували вечір і напередодні цього дня, який іменувався як “щедрий”. На свято збиралися щедрувати діти й молодь, ходячи по селу із обрядовими співами, які звалися по-різному – “шадровки”, “щедрівки”, “щедровки”.

У бібліотеці Путивльського Державного історико-культурного заповідника зберігаються “Матеріали фольклорної експедиції працівників музею в село Нова Слобода Путивльського району Сумської області с 27 по 29 серпня 1939 року”, де у розділі “Шадрование” наводяться приклади “горюньських” щедрівок.

Як приклад, щедрують дівчині:

Што ж ты рожинка
В гароде адна?
Што ж ты девушка
У батюшки адна?
А как жи адна?
Бог видит не адна.
Усе кветочки усе са мною,
И усе подружки ани са мною,
Аднаво нема запашнога василька
И той не сбудеть,
Вон са мной будеть.
И аднаво нема Митрофанушки,
И той не сбудеть,
Вон са мной будеть.

Хлопцю щедрують:

Мы хадили, да блудили
Да па божьей расе.
Приблудили ка двару гаспадинаву.
Гаспадинов двор
Харашо спадоблен:
На двенадцать вёрст,
На семех столбах,
Девяти углах.
А на том дваре
Да стаяло древо,

Вот на той древе
Сиз арёл сидить почешается.
Митрофанушка
На конику величается,
Пад сиза арла падкрадається,
Хочеть, хочеть
Сиза арла падстрелить.
Ни стріляй, ни стріляй, Митрофанушка,
Я табе сгажуся,
Ты буш жаниться,
Я в варотях пастаю
И коника падяржу
На “Нтонину пагляжу
И Антанину пахвалю
Денисьевну пахвалю.

(Записано О.О. Морозовим у **Биваліної Ганни Гаврилівни**, якій на період запису було 47 років).⁹

На Новий рік (14 січня) з самого ранку, коли ще на дворі темно, хлопчики йдуть засівати (цей обряд зберігся ще з сивої давнини, і, взагалі, за народними повір'ями першим до хати повинен увійти хлопчик або чоловік). Діти набирали в кишені добірного зерна. Йдучи від хати до хати, бажали господарям щастя, здоров'я, добробуту, великого врожаю. У хаті, де в господарстві була птиця, господині просили “засевальщиків” сісти на порозі: “чтоб кури садились и цыплят высиживали”. Після чого зерно збирали і висипали птиці (“что б неслись”).

Посівання зерном як правило супроводжувалось співом, або промовлянням пісень:

Ходить Илья на Василя,
Носить пугу житяную,
А другу просяную.
Куда не махнётъ,
Усё поле растётъ:
Жито, пшеница,
Всяка пашница.
В поле колосисто,
В доме пирожисто.
Здравствуйте, с праздником Вас!
(село Харівка) (10)

Сею, сею, засеваю
С Новым годом поздравляю!
Щастья, радости желаю,
Шо дадите, то й сховаю.
(хутір Вальков)¹¹

Третім і останнім святом Новорічно-Різдвяного циклу було Хрещення Господнє. В цей день уся вода, набрана до сходу сонця, вважалася святою. Вона зберігалася цілий рік, і увесь час була свіжою. Водою люди кропили свої будинки, господарство, уберігаючи

себе і своє добро від лихих людей і нечистої сили. Знову маленькі колядники заходили в кожну хату, вітаючи кожного, хто там знаходився. Це був останній день свята.

Протягом усього періоду свят дівчата ворожили на свою долю. Найбільш сприятливими днями були: 13 і 18 січня. Ворожіння на Путивльщині були різноманітними.

Згадує **Семененкова Наталія Іванівна, 1929 р. н.**, м. Путивль: “Сидят девочки у окна и внимательно слушают звуки. Если одна из них услышала слово “Сядь!”, значит, будет ещё сидеть в девках, а если услышала “Иди!” - пойдёт в этом году замуж. Ещё гадали следующим образом: закрывали глаза и захватывали руками колышки на заборе, потом считали их количество - парное или нет”.¹²

Згадує **Лук’яненко Надія Михайлівна, 1922 р. н.**, село Попова Слобода: “Напекла я млинців і перший поклала під душегрейку та пішла на перехрестя. Тільки стала, дивлюсь - іде Гришка, а я стрічалася тада з Іваном, стою ще, а Гришка знов іде. Так я після війни й вийшла за хлопця якого Григорієм звали”.¹³

Згадує **Шубіна Євдокія Петрівна, 1911 р. н.**, село Харівка: “Када ложилися спать “мостили мост” (на миску клали палочку) и ставили под кровать, говоря: “Сужений-ряжений переведи мене через мост.” Кто приснится, той и мужем будет”.¹⁴

Згадує **Буря Марія Олексіївна, 1914 р. н.**, хутір Вальков: “Уносили в хату петуха и ставили перед ним зеркало, воду, сыпали землю, зерно, а тада гледели шо будет делать. Если у зеркало смотрел – гуляка, воду пил, то горелочку любить, зерно клевать – хозяин, а если землю клюнет то вдовой быть рано. Мой петух усё обошол ничево не минул. Дак так оно и получилось”.¹⁵

А ось такий спосіб ворожіння було записано О.Морозовим у 1939 році під час експедиції в село Нова Слобода: “Набирають ступу водою туды кидають серги и кольца с пальцев. Тада значить, достають и кричат песню:

Ой, каму спаём,
Ой, каму с дабром,
Ой, каму вынеться,
Да не миться!

Вот ана вытянет хоть кальцо, хоч серёжку, хоч сваю, хоч чужу и атдаёт чие, то значить гэто хароша песня, замуж будить выходить. Када кидають, то загадують: каму кальцо, та выдеть, а каму серёжку, та ще не. Када кончать, то ваду на двор выливають. Тада слухають иде сабака залаить туды и взамуж итить”.¹⁶

Багато цікавих, своєрідних звичаїв і традицій є у нашого народу. Але, на жаль, багато з них вже втрачено. Ті, які ще зберігає людська пам’ять – є лише маленькою часткою колись великого скарбу. Записати їх, зберегти і надати друге життя – ось наша головна і першочергова задача.

Джерела та література

1. Сборник статистических сведений по Курской губернии. Курск, 1884, -Вып. 1. – С. 1-2.
2. Власний архів автора. Спогади Бурої Марії Олексіївни. Хутір Вальков. 1995р.
3. Там само. Спогади Семененкової Наталії Іванівни. Путивль. 2006р.
4. Там само. Спогади Бурої Марії Олексіївни. Хутір Вальков. 1995р.

5. Там само.
6. Там само. Спогади Лук'яненко Дарини Михайлівни. Село Попова Слобода. 2006р.
7. Там само.
8. Там само. Спогади Шубіної Євдокії Петрівни. Село Харівка. 2004р.
9. Матеріали фольклорної експедиції працівників музею в село Нова Слобода Путивльського району Сумської області с 27 по 29 серпня 1939року. – Бібліотека Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
10. Власний архів автора. Спогади Шубіної Євдокії Петрівни. Село Харівка. 2004р.
11. Там само. Спогади Бурої Марії Олексіївни. Хутір Вальков. 1995р.
12. Там само. Спогади Семененкової Наталії Іванівни. Путивль. 2006р.
13. Там само. Спогади Лук'яненко Надії Михайлівни. Село Попова Слобода. 2000р.
14. Там само. Спогади Шубіної Євдокії Петрівни. Село Харівка. 2004р.
15. Там само. Спогади Бурої Марії Олексіївни. Хутір Вальков. 1995р.
16. Матеріали фольклорної експедиції працівників музею в село Нова Слобода Путивльського району Сумської області з 27 по 29 серпня 1939року. – Бібліотека Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” У ЖИТТІ ТА ПРАЦЯХ К.Д.УШИНСЬКОГО

Геніальна пам’ятка літератури Київської Русі з часу її появи друком повсякчас хвилювала не тільки дослідників, але и широкий загал читачів.

Одним з тих, хто постійно и глибоко цікавився «Словом», був К.Д.Ушинський. Його гімназичні роки (1833-1840) минули у Новгороді-Сіверському. Безперечно, що саме це місто – відправний пункт походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 році, дало поштовх до захоплення ним, а згодом й дослідження, використання пам’ятки в своїх працях. Звернемо увагу: багато хто з тих, чиє життя певним чином було пов’язане з Новгородом-Сіверським, активно бралися до дослідження «Слова», його перекладу. Маю на увазі М.О. Максимовича, П.О. Куліша, вихованців Новгород-Сіверської гімназії відповідно в 1812-1819, 1829-1836 роках, а також М.В.Гербеля.

Не випадково К.Д.Ушинський у «Спогадах про навчання в Новгород-Сіверській гімназії» зазначав, що «войовничі перекази Н-Сіверська» розвинули у нього «надто рано і сильно мрійність». А в оповіданні «Перший приїзд до Москви», описуючи від’їзд з Новгорода-Сіверського на навчання до університету, наголосив: «Але ось і красиві гори, з яких з’їжджав колись відважний князь Ігор, відправляючись на половців ... сховалися у далині».¹

Виникає питання: чи міг К.Д.Ушинський ще у Новгороді-Сіверському ознайомитися з виданням «Слова», його перекладами чи переспівами, літературою про пам’ятку?

Таку можливість могла надати йому батькова бібліотека, про яку він згадував, що вона була «залишена на нашу (з братом – В.Т.) сваволлю».² Це книгозібрання, певно, мало чимало цінних видань. Адже Дмитро Григорович, батько педагога, був людиною вельми освіченою, схильною до успішної праці по організації навчання і виховання. Біографи К.Д.Ушинського – М.К.Чалий, О.Ф.Фролков М.Л. Песьковський, за радянського часу – В.Я.Струминський, М.С.Гриценко, твердили, що його батько «виховувався у пансіоні Московського університету». А формулярні списки про службу Д.Г.Ушинського засвідчують: вступивши на військову службу до Дворянського корпусу 3 квітня 1807 року, він вже без малого через вісім місяців (точніше – 26 листопада) того року «був залишений при ньому для навчання дворян».³ «За старанну і ревну службу і швидке доведення дворян до пізнання порядку військової служби»⁴ отримав підвищення в чині. Надалі йому доручалося формування із рекрутів батальйону і знову ж таки «доведення до служби»; вибір людей до гвардії.

У Новгороді-Сіверському Ушинські знаходилися у колі високоосвічених посадових осіб. Зупинимося на цьому твердженні конкретно, з огляду на те, що воно не піднімалося в ушинськознавчих працях.

Бабусею К.Д.Ушинського по лінії матері була Меланія Федорівна Псіол (? - до 1809 р). Дружиною її брата – Степана (з 1802 року штабс-капітана у відставці, з 1816 по 1832 рік хорунжого Новгород-Сіверського повіту по виборах дворянства, кавалера ордена св.Володимира 4-го ступеня (1827р.) Олександра Іванівна

Халанська. Тобто, дочка І.І.Халанського, прокурора Новгород-Сіверського земського суду (1784-1789), потім директора місцевого головного народного училища, надалі – гімназії, аж до смерті – 5 березня 1825 року. З Халанським підтримував зв'язок і К.Д.Ушинський. Про це свідчить рядок з його листа від 2 жовтня 1849 року з Петербурга: “...я був у Халанського і він прийняв мене як рідного”.⁵ Згадував його Ушинський у листі і пізніше, 30 листопада того року: “Тепер багато може зробити... і Халанський”.⁶ Мовиться, безперечно, про сина І.І. Халанського Андрія (1795-1864 рр.), таємного радника, виконуючого обов'язки статс-секретаря Державної Ради, сенатора.

Після смерті Івана Івановича з Халанським поріднився відомий професор, директор Новгород-Сіверської гімназії Ілля Федорович Тимківський, одружившись з його дочкою Софією Іванівною.

Бачимо, І.Ф.Тимківський і брат бабусі К.Д.Ушинського тримали дружинами рідних сестер. Чи визнаємо ми колись більше про ці зв'язки?

У спогадах славетного педагога не раз зустрічаються схвальні відгуки про І.Ф.Тимківського. Коли той 1853 року помер в с. Туранівці, на р. Шостка, Ушинський відгукнувся такими щирими, зворушливими рядками: “Мир праху твоєму, шановний старець! (Старець в православ'ї – духовний наставник, керівник совісті – В.Т.). Твоїм нелицемірним, що продовжувалося до гробу, служінням науці, твоєю благоговійною повагою до неї і твоєю постійною вірою в іншу, набагато вищу святиню, ти посіяв в серцях своїх вихованців такі сім'я, які та допоможе їм Бог передати своїм дітям і вихованцям”.⁷ Час навчання К.Д.Ушинського у гімназії (1833-1840рр.) співпадав з директорством тут І.Ф.Тимківського (1825-1838 рр.). Які то зерна пізнання кинув професор-наставник у юну душу майбутнього педагога?

Не буду висловлювати далекоглядних версій, висловлювати гіпотези, лише нагадаю: рідний брат Тимківського історик-археограф, філолог Р.Ф. Тимківський (1785-1820) був автором “Любопытных замечаний к “Слову о полку Игореве”, надрукованих у 1839 році, вже після його смерті. Твердиться, що саме він знайшов “Оповідь про перемогу князя Дмитрія Донського над Мамаєм на Куликовому полі” – твір, який зберіг сліди впливу геніального “Слова о полку Ігоревім” і цією знахідкою осоромив скептиків, які вважали “Слово...” підробкою.

Р.Ф. Тимківський мав цінну бібліотеку. На жаль, його зібрання загинуло під час московської пожежі 1812 року, як згоріла й найдавніша копія рукопису “Слова о полку Ігоревім”. Є свідчення, що саме він одним із перших прочитав і витлумачив рукопис “Слова”, який був написаний без розділових знаків, “зливо”.

У 1854 р., у С-Петербурзі вийшов у світ повний переклад “Слова” під назвою “Ігорь, князь Северский” М.В. Гербеля. Як зазначалося у виданні “Автобиография Н.В Гербеля” (під редакцією В.В. Каллаша. – М.,1915–с.12) про перше видання цього віршованого перекладу “Слова о полку Ігоревім” було сказано покійним К.Д. Ушинським у “Современнике” (1854–№ 2).

Про належність анонімної рецензії перу Ушинського повідомлялося у бібліографічних покажчиках В.П.Адріанової-Перетц, С.К.Шамбінаго; про неї згадувалося у таких виданнях, як “Лицей князя Безбородько” (Спб. – 1859–с.24), В.Боград. Журнал “Современник” (1847-1866). Указатель содержания. –М. –Л., 1959. –с.237. Проте на ці вказівки не звертали уваги ні словознавці, ні ушинськознавці.

Рецензія Ушинського не була вміщена у жодне з зібрань творів К.Д.Ушинського. Їй не знайшлося місця навіть в томі 4-му «Архива К.Д.Ушинського» (М.,1962), де були зібрані його рецензії, видрукувані саме в «Современнике».

Автор цієї статті привернув увагу дослідників до даної праці, опублікувавши матеріал «О забытой рецензии К.Д. Ушинского на стихотворный перевод «Слова о полку Игореве» у збірнику «О педагогическом наследии К.Д.Ушинского» (Ярославль. – 1972 – С.135-149). Вона під (153-ю позицією, С.25) зафіксована у виданні «Слово о полку Игореве». (Библиографический указатель.1968-1987 годы. – Л., «Наука». –1991).

Висока оцінка перекладу «Слова» М.В.Гербеля з боку К.Д.Ушинського була мною висвітлена в статті «Натхненні «Словом». Нотатки до творчості П.Куліша, К.Ушинського, М.Гербеля» в першому випуску збірника «Словознавство». (Київ–Суми–Путівль.2000–С.107-114).

Тому нині зупинюсь на тих аспектах піднятої мною теми, які не розглядалися раніше. По-перше, рецензування Ушинським перекладу М.В. Гербеля не було чимось випадковим. Безперечно, далася взнаки добра обізнаність Костянтина Дмитровича з літературною працею Гербеля. Можливо, навіть тісне особисте спілкування саме того часу. Це пояснюється, зокрема, родинними зв'язками. Адже рідна тітка перекладача Наталія Василівна Гербель була мачухою К.Д.Ушинського. Біограф К.Д. Ушинського, його приятель по Новгород-Сіверській гімназії М. К. Чалий згадував: «Коло знайомств Дмитра Григоровича розширилося, у нього постійно бували гості, більшою частиною військові».⁸

«Розширилося» - це після одруження Д.Г.Ушинського з Н.В.Гербель, яка була сестрою командира Шосткинського порохового заводу, генерал-лейтенанта В.В.Гербель. Навіть у єдиному збереженому до нашого часу листі Д.Г.Ушинського до сина (4.10.1849), м. Новгород-Сіверський) йдеться про В.В.Гербеля і Миколу Васильовича: «Василь Васильович виїде не раніше зими! Його Микола, якому тільки-но надали офіцерський чин, в угорську кампанію встиг, одержав...і аннінську шпагу за хоробрість».⁹ Близькі стосунки між родинами підтверджуються також листами К.Д.Ушинського із Петербурга.

02.10.1849: «Тепер для мене всього найважливіше приїзд Гербеля (генерал переводився з Шосткинського порохового заводу до Петербурга на посаду інспектора усіх порохових заводів Росії - В.Т.) І, якщо він мене прийме, як і раніше, то... справа буде виграна».¹⁰

30.11.1849: «Якщо Гербель приїде,то в мене там буде сильна рука... обер-прокурор Данзас... близький родич Гербеля».¹¹

Можливо, саме з огляду на родинну близькість з М.В. Гербелем, яка, певна річ, була відома в літературно-журналістських колах, Ушинський схвальну рецензію на переклад, надрукував анонімно. В ній він наголошував на тому, що переклад М.В.Гербеля виконано «з надзвичайною сумлінністю в звучних і гладких віршах і з надзвичайною близькістю до оригіналу».¹² Цей висновок було зроблено на основі порівняння ним праці Гербеля з раніше опублікованими перекладами «Слова». Стосовно них оцінка Ушинського була досить критичною: «Віршовані переклади, подібні перекладам Серякова, Паліцина, Левитського, Граматіна, Деларю, Минаєва, Мея, або дуже мало схожі на вірші, або фантазують про що заманеться з приводу «Слова».¹³

Перше, що впадає в око, це значний кількісний перелік імен авторів-перекладачів, з працями яких ознайомився К.Д. Ушинський. Подаються переклади хронологічно, в часовій послідовності їх появи у світ.

Назвемо ці знані Ушинському видання:

- Художній переклад (правильніше-переказ) «Слова» Івана Серякова, вчителя К.М. Батюшкова по пансіону Жакіно. Він з'явився в 1803 році, всього через три роки після опублікування пам'ятки (тексту оригіналу) в Москві.

- Перший на Україні переклад (О.О. Паліцина («Игорь, героическая песнь»)), який вийшов у Харкові у 1807 році.

- Переказ Івана Левитського в 1813 році під назвою «Ироическая песнь о походе Игоря на половцев», - Спб., В друкарні І.Байкова.

- Переказ М.Ф. Граматіна (1786-1827): «Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма... Иждивением издателя. – М., В типографии С.Селивановского.- 1823». Зустрічаються вказівки, що ця праця вийшла у світ в 1821 році. М.Ф. Граматін - особа, яка, на думку деяких словознавців, стала першим вченим-спеціалістом з давньоруської літератури.

- Переклади у 1839 році поета М.Д.Деларю (1811-1868) – «Песнь об ополчении Игоря, сына Святослава, внука Олегова».

- Переказ «Слова» Д.І.Минаєва (1808-1876), батька відомого поета Д.Д. Минаєва Його обробка пам'ятки з'явилася в світ 1846 року в Петербурзі.

Переклад «Слова» («Москвитянин» - 1850), Л.О.Мея (1822-1862), який працював над пам'яткою впродовж 1841-1850 років.

Де ж і коли міг К.Д.Ушинський ознайомитися з цими перекладами? М.Д, Деларю був чиновником Міністерства внутрішніх справ. В ньому ж (Департамент духовних справ іноземних віросповідань) з кінця листопада 1849 до серпня 1854-го служив К.Д.Ушинський.

Л.О.Мей і К.Д.Ушинський одночасно (зокрема, активно в 1854-му році, часі появи рецензії Костянтина Дмитровича на переклад «Слова» М.В. Гербеля) співпрацювали в журналі «Библиотека для чтения».

Таким чином, Ушинський міг безпосередньо з рук перекладачів «Слова» отримати їх праці.

Особа М.Ф.Граматіна могла викликати зацікавленість тому, що він ще 1822 року («Вестник Европы», № 18) надрукував «Критическое рассуждение о «Слово о полку Игоревом», а у виданні свого перекладу пам'ятки наступного року вмістив широкий критичний та історичний коментар.

У рецензії Ушинський зазначив, що автор перекладу М.В.Гербель «довго і сумлінно вивчав «Слово», з тією повагою до предмету, яку і він сповна заслуговує». Ці ж слова без вагань, з огляду на вище вказане його ознайомлення з перекладами пам'ятки іншими авторами, можна віднести до самого Ушинського.

Не можу не нагадати думку - глибоке переконання Ушинського, що «Слово» - це «Рідні звуки, які донеслися до нас із глибини XII століття, із темних часів князівських чвар і половецьких набігів». Ще раніше, в одній із лекцій перед студентами Ярославського Демидівського ліцею (певно, і тут місто вагомо нагадало йому «Слово»), 25-річний професор стверджував: «На малоросійській рівнині вперше виразно з'явилася і утвердилося поняття Русі: на ній воно прожило чвари

князів; в ній воно збереглося під татарським, польським і московським володарюванням, оберігаєме від усього чужого, як святиня, як дорогоцінна думка, заповідана самою глибокою, самою непроглядною давниною».¹⁴ З цих висловів Ушинського хіба не бачимо ми його як свідомого сина рідної української землі, палкого патріота, який стверджував національну приналежність «Слова о полку Ігоревім»?!

Не можу також не навести із вищезгаданої рецензії Ушинського ще таку його думку: «... єдиний список («Слова о полку Ігоревім» - В. Т.) розшукано в Спасо-Ярославському монастирі, де жило багато духовних, прибулих з Малоросії, і куди легко могли потрапити книжки св. Димитрія, ми можемо припустити, що цей список точно зроблено самим Димитрієм Ростовським під час перебування цього святителя у Новгороді-Сіверському».¹⁵ Версія Ушинського була нагадана мною у статті «Навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім» («Сіверянський літопис» - 1996-№ 4-С.62). І підкріплена такими власними словами: «Безперечно, Туптало як людина у великій мірі освічена, що постійно турбувалася про поширення писемності, знань на Україні, як щирий патріот свого Отчого краю, не міг на землі “Слова о полку Ігоревім” пройти мимо рукопису цієї пам’ятки, якщо б він потрапив у поле його зору! Цілком можемо погодитись з припущенням К.Д. Ушинського, що Данило Туптало міг бути переписувачем “Слова...” під час перебування у Новгороді-Сіверському.

Заперечив цьому відомий словознавець Святослав Воїнов у статті «Обережно – «Слово о полку Ігоревім!» («Сіверянський літопис»-1997-№ 1-2. с. 25-26). Він писав, що «ярославська» та «ростовська» версії про надходження рукопису «Слова...» до колекції графа О.І. Мусіна-Пушкіна «на сьогоднішній день обидві... вже не існують». Проте існує вагома думка про роль Дмитра Туптала в донесенні «Слова...», рукопис якого був відомий на Україні за сто років до Мусіна-Пушкіна, до читачів. У комплексному дослідженні «Слово о полку Ігоревім» та його доба» (К., «Веселка». – 2000).

Його автор Борис Яценко пише: «Збірник, відомий як Мусін-Пушкінський, з’явився у Спасо-Ярославському монастирі у 1708-1709 роках». До цього, без сумніву, був причетний Дмитро Туптало – український релігійний діяч, драматург, автор популярних багатотомних «Житій Святих», відомий також як митрополит Дмитрій Ростовський (1651-1709 рр.). Ремінісценції «Слова» знаходимо у його книзі «Руно орошенное», яка вперше була видана 1680 р.».

І надалі «Слову о полку Ігоревім» Ушинський приділяв значну увагу. До учбової книжки «Детский мир» (1861) він ввів історичне оповідання «Поход Игоря, князя Новгород-Северского на половцев». А в «Особых примечаниях к статьям второй части «Детского мира» зазначив, що де ця стаття написана ним «по літопису і «Слову». При цьому зауважив, що до неї вкралася «значительная опечатка»: замість «красные щиты» надруковано «красивые щиты». Бачимо наскільки пунктуальним, науково сумлінним був Костянтин Ушинський.

Він був вельми добре обізнаний з історією діянь князів Київської Русі. В своїх працях називав багатьох з них. Зокрема, Святослава Ольговича (?-1164) (батька героя «Слова», новгород-сіверського князя Ігоря Святославича), згадуючи його «Устав».

Дивлячись крізь віки, на основі тексту «Слова», замислювався навіть над

психологією дій героїв пам'ятки. Зокрема, у своїй ґрунтовній психолого-педагогічній праці «Педагогическая антропология. Человек как предмет воспитания» у розділі «Страх і сміливість» Ушинський розглянув переживання Ігоря Святославича під час сонячного затемнення, що відбулося в період походу.

Висновок з усього сказаного однозначний: маємо усі підстави занести К.Д.Ушинського до числа глибоко проникливих, національно свідомих українських шанувальників і дослідників «Слова о полку Ігоревім» – перлини киево-руської літератури.

Джерела та література

1. Ушинський К.Д. Собр. соч., – Т.ХІ – М. – Л., – 1952. – С. 248.
2. там само. – С.57.
3. Педагогические идеи К.Д.Ушинского и современность. – Ярославль. – 1975 – С.131.
4. Там само.
5. Новое об Ушинском. – Ярославль. – 1981. – С.60.
6. Там само. – С.64.
7. Ушинський К.Д. Собр. соч., – Т.ХІ – М. – Л., – 1952. – С. 46.
8. Чалый М. Материалы для биографии К.Д.Ушинского // Народная школа, – 1874 – №4, – С. 45.
9. Жизнь и наследие К.Д.Ушинского. – Ярославль. – 1986 – С.85.
10. Новое об Ушинском. – Ярославль. – 1981. – С.59.
11. Віктор Терлецький. Костянтин Ушинський і Сумщина. – Суми, «Собор». – 1998. – С. 24.
12. О педагогическом наследии К.Д.Ушинского. – Ярославль. – 1972 – С.148.
13. Там само. – С.148.
14. Ушинський К.Д. Собр. соч., – Т.І – М. – Л., – 1948. – С. 92.
15. О педагогическом наследии К.Д.Ушинского. – Ярославль. – 1972 – С.148.

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ СУЧАСНОГО ПУТИВЛЯ

“Слово о полку Ігоревім” – унікальний, надзвичайно колоритний твір давньоруської літератури XII століття, який має виняткову образну силу, здобуту протягом століть шляхом передавання з покоління в покоління найсильніших та найяскравіших мистецьких цінностей.

В основі сюжету пам’ятки – розповідь про героїчний і разом з тим трагічний похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у квітні-травні 1185 р. Досить детальні відомості про цю подію містяться у Іпатіївському літопису. Це стародавнє оповідання дає повне уявлення про перебіг тих історичних подій. В ті часи приморські степи від Волги та Дону до Дніпра та Дунаю були зайняті тюркськими племенами, переважно половцями або кипчаками.

У період 1061 – 1210 рр. половці здійснили на Русь близько 50 великих походів. Тому тема боротьби з кочовиками і заклик об’єднатись з цією метою знайшли свій відбиток не тільки на сторінках літописів, але й посіли значне місце в давньоруській поемі.¹

У “Слові о полку Ігоревім” Путивль згадується чотири рази: в зачині (“Стяги стоять в Путивлі”) та тричі у “Плачі Ярославни”. Путивль дійсно пов’язаний з подіями та героями поеми: він став центром зборів в похід руських дружин; в цьому місті князував старший син Ігоря Святославича Володимир; саме в Путивлі, на міській брамі, плакала-горювала та тужила жона Ігоря Ярославна.

Сучасний Путивль є районним центром Сумської області, невеличким містом, де мешкають 17 тисяч жителів.

Органічний зв’язок головних героїв та подій “Слова” з Путивлем був і є предметом гордості його мешканців. Тому не випадково путивляни з особливим благоговінням, шаною та любов’ю відносяться до цього твору. Риси характеру, якими наділені головні його герої, притаманні були і багатьом наступним поколінням путивлян. Саме “Слово” для мешканців Путивля завжди було взірцем самовіданності, мужності, хоробрості та відваги.

Увічненню та популяризації “Слова о полку Ігоревім” в Путивлі завжди приділялось багато уваги. Найбільш улюбленими та широко відомими стали образи князя Ігоря Святославича, княгині Ярославни, співця Бояна та руських дружинників.

Так, образ князя Ігоря в “Слові” займає провідне місце. Саме його іменем йменується твір. Але образ князя Ігоря в науковій літературі тлумачиться по-різному. Деякі автори (Б.О. Рибаків, Олжас Сулейменов та інші), посилаючись на Іпатіївський літопис, приписують йому цілий ряд негативних рис.²

У даній роботі пропонується розглянути образ Ігоря таким, яким він змальований у художньому творі. Автор ставиться до князя з великою симпатією, бачить у ньому, передусім, патріота Руської землі, який героїчно бореться з її запеклими ворогами. Вже на початку твору наголошується, що не заради особистої слави Ігор розпочав похід: “наведе свої хоробрія полки на землю Половецкую, за землю Руськую”.³

Достатньо прозоро висвітлені у “Слові” і риси характеру князя. Підкреслюючи сміливість, хоробрість Ігоря, невідомий автор неодноразово наділяє його епітетами (хоробрий, буевий). Нестримною сміливістю, навіть героїзмом можна пояснити зневажання Ігорем сонячного затемнення, яке було традиційним передвісником трагічних подій. Під час походу і битви Ігор вів себе як справжній лицар: знесилений від ран, він не покинув напризволяще воїнів, наказавши вершникам злізти з коней і битися у пішому строю. Ніяк не можна погодитися з деякими істориками (В.Г. Федоров, А. Л. Никитін), які зображують Ігоря як слабкого, недалекого полководця. Скільки треба було мати мужності, стійкості та самовладання, щоб, буди пораненим, протягом 30 годин керувати оточеними полками, до того ще й уміло!

Історія, за давністю літ, не залишила жодного зображення героїв тих трагічних подій. Навіть з літописів невідомо, яким був на вигляд головний учасник походу. Багато представників образотворчого мистецтва, особливо художники, зображують Ігоря Святославича з карими, трохи примруженими та розкосими очима, широкими вилицями, чорним волоссям, обумовлюючи це тим, що князь був тюркського походження. Як відомо, бабуся Ігоря, на якій одружився його дід князь Олег, була половчанкою, донькою хана Аєпи.⁴

До зображення образу Ігоря Святославича зверталось багато відомих українських та російських митців, зокрема Володимир Олександрович Фаворський, Ілля Сергійович Глазунов, Георгій Вячеславович Якутович, Володимир Іванович Семенов, Михайло Федорович Грачов, Василь Іванович Лопата, Віктор Михайлович Васнецов та інші.

Майстри образотворчого мистецтва Путивльщини, роботи яких розглядаються в даній статті, природно, також не залишилися осторонь цієї теми, тому що князь Ігор був не тільки відважним захисником Сіверської землі, але й чудовим взірцем наслідування.

Так, величезний емоційний вплив на почуття як путивлян, так і гостей міста, справляє монументальне мозаїчне панно “Виступ Ігоря в похід”, яке прикрашає високий фасад споруди колишнього районного кінотеатру, збудованого у 1966 році.⁵ Цей великий за розміром обсяг робіт виконали того ж року в техніці сграфіто (спосіб декоративного оздоблення стін продряпуванням шарів штукатурки) та мозаїки львівські художники Р.Сільвестров та Г. Левицька.⁶

Достатньо природно, що, вирішуючи таку тему, художники запаливалися образами давньоруського живопису. Колорит панно обмежений трьома основними кольорами: червоним, синім та жовтим. До них додаються білий та зелений. Цим обмеженим набором кольорів

давньоруський стиль символізує горе та радість, значні події людського життя – народження, смерть, перемогу або поразку. Чисті, натуральні, дзвінки кольори, а також сяйво золотої смальти, краса і велич декоративних форм, які побачені крупно і цілісно, – викликає в пам'яті мистецтво давніх ізографів, установлює опосередковані, але достатньо чіткі зв'язки. Так художники намагаються дати самостійну інтерпретацію монументально-декоративного мистецтва.

Робота має широко розгорнуте композиційне рішення: багатофігурна сцена зображення виходу в похід князя Ігоря Святославича з дружиною на фоні стародавнього Путивля з видом фортеці та князівського терему на Городку. У центрі панно – князь Ігор, що сидить в півобороті на червоному коні і тримає у правій руці спис. В такому ракурсі князь Ігор наче буває разом з конем у повітряному просторі. Це зображення можна порівнювати хіба що з іконографічним сюжетом Георгія-Переможця. Праворуч, поряд з князем Ігорем, на стрімкому бойовому коні синього кольору зображено його старшого сина Володимира, який тримає в руці корогву. А лівий бік панно притягує зір глядачів зображенням княгині Ярославни, яка здіймається легко, наче птиця-зигзиця над путивльською фортецею на фоні великого за розміром сонячного диску. Княгиню супроводжує зображення білого лебедя, що летить поодиноким, –ліричного символу жалоби та сподівання. В цій роботі майстри дуже вдало використали всі прийоми прямої перспективи.

Львівські майстри, як повідомляла преса, «точно почувствовали возвышенный образный лад эпической поэмы, в которой достоверность исторического документа органически сочетается с вдохновенной импровизацией поэта. Быть может, не все в равной степени удалось авторам, но такая роспись не затеряется среди массы безликих, стандартизованных произведений, которых, – увы ! – не так мало появляется на свет».⁷

Заслуговує на увагу ще одна багатофігурна робота “Прощання князя Ігоря з Ярославною”, що знаходиться в прогоні (на весь розмір стіни) між першим і другим поверхами Путивльського універмагу. Панно являє собою зворушливу композицію: руки Ярославни у долонях князя, в очах обох – смуток. Князя Ігоря зображено у бойовому спорядженні, а княгиню – з короною на голові і в облямованій дорогим хутром довгій блакитно-білій сукні. За спинами Ігоря і Ярославни фігури коней: білого, який поряд з князем (праворуч), схилив до нього голову, ніби вмовляючи свого господаря відмовитися від походу, та чорного, що за спиною княгині, – в напруженні і гордому пориванні бігти у бій. За сценою прощання княжого подружжя, яке викладено на фоні путивльської фортеці, на самій високій башті, з сумом спостерігають голуб із голубкою. Це чудове витончене панно, виконане в складній техніці, з кольорового дрібного скла – коричневого, червоного, синього, блакитного та білого, зробив київський художник Леонід Небутов у 1982 році, який увічнив про себе пам'ять у нижньому правому куті мозаїчного полотна.

На першому поверсі путивльської житлово-комунальної контори знаходиться художнє зображення у повний зріст князя Ігоря, одягненого бойовому, з опущеним великим мечем. Робота виконана олією в декілька кольорів, серед яких мають перевагу червоний, жовтий та чорний.

Таке монументальне зображення князя Ігоря асоціюється з героїчним образом богатиря-охоронця і виглядає гротескно: збільшений зріст, насуплений під брови високий шолом, великі в об'ємі плечі, руки, долоні; з плечей звисає довга червона накидка; взутий у високі червоні чоботи з одворотом. Майже таким могутнім та непохитним змальовано князя і у “Слові”.⁸

Цей портрет Ігоря Святославича було виконане у 1979 році ще молодим тоді аматором пензля Анатолієм Васильовичем Луговським “на замовлення” для місцевої турбази «Ярославна».

Вражає своєю неповторністю та високохудожнім рівнем панно, виготовлене в техніці карбування по латуні з сюжетним малюнком, що знаходиться на стіні операційної зали районного вузла зв'язку. Робота виконана у 1982 р. путивлянином Костянтином (Комінтерном) Юрійовичем Базавлуком.

На передньому плані, на фоні стародавнього Путивля, – князь Ігор, який веде в похід свої полки. З правого боку – кінь на дибах, на якому сидить князь Всеволод, далі – сини князя Ігоря – Володимир і Олег, племінник Святослав та воєвода чернігівського князя Ярослава Ольстін Олексич. Композицію доповнюють дві арки: в одній, що з правого боку, Київський князь Святослав, який, сидячи на лавці, промовляє своє “золоте слово, зі сльозами змішане”; в другій – княгиня Ярославна, яка з піднятими вгору руками звертається до язичницьких божеств. З боків загальну композицію завершують стилізовані полотнища корогв, а знизу – стародавній човен, що здійснюється на річних хвилях з руськими дружинниками.

Крім панно, у будинку районного вузла зв'язку, в прольоті між двома поверхами, знаходиться ще одна цікава робота К. Ю. Базавлука – карбування по латуні, виготовлена також у 1982 році. Чудова композиція складається з трьох частин: стилізованого годинника та зображень Ігоря і Ярославни. На кожному з 12 кіл нанесено певний малюнок за мотивами “Слова”, від початку походу і до повернення з полону князя Ігоря.

Ігоря Святославича майстер зображує в повний зріст, в бойовому спорядженні, але з опущеним мечем та без шолому, що символізує його поразку у війні; Ярославну зображено у повний зріст, з піднятими вгору руками, в довгій сукні, на голові – княжий головний убір.

В банкетній залі кафе-бару “Гостинний двір”, що знаходиться у півпідвальному приміщенні приватного підприємства “Люкс” (директор В.М. Меньшов), справляє приємне враження розгорнута, насичена багатьма яскравими барвами композиція “Вихід в похід”. Це – художній розпис на стіні зали, виконаний сумчанкою Альоною Пивоваровою в 2004 році за ідейним задумом Г.П. Меньшової. Сюжет розпису такий: дванадцять воїнів-вершників спускаються з путивльського пагорба, на якому розташоване

гарно захищене місто-фортеця. Двері у фортецю відчинені. Вершники на добрих конях різних мастей. В центрі уваги – князь Ігор на білому коні, який наче “трає” під ним. В лівій руці князь тримає щит міндалеподібної форми червоного кольору, на якому зображено міфічну істоту. Вершники одягнені у бойове спорядження. В руках щити та списи. За спиною Ігоря – воїн на коню, який тримає корогву зеленого кольору з образом Христа-Спасителя, що на фоні великого сонячного диску. Два молодих вершника вирвалися вперед. Той, який попереду, з корогвою, другий – зі списом. Хлопці на швидких конях, в сідлах сидять впевнено, на обличчях легка посмішка. Судячи з усього, це сини князя Ігоря – Володимир та Олег. Вершники рухаються до Сейму. Робота виконана насиченими кольоровими олійними фарбами. Загальний фон розпису побудований за допомогою жовто-коричневого, зелено-блакитного та фіолетового відтінків.

Розпис вдало вписується в інсценований інтер’єр фортеці з імітованими стіною, частоколом, ходом до башти та дзвіницею. Ця картина нагадує маленький імпровізований театр, на підмостках сцени якого, зліва і справа, немов живі, встановлені чотири скульптури: ліворуч – молодого воїна з різком в руці, біля нього – статую дружинника похилого віку, за плечима у нього лук та сагайдак зі стрілами, в руці меч; праворуч – статую молодого дзвонаря, трохи попереду від нього – скульптуру дружинника. Це скульптурне інсценування виготовлене майстерно із глини, що випалена і розписана під бронзу, трьома студентами – випускниками Полтавського будівельного університету у 2004 році за ідейним задумом Г.П. Меньшової.

Не залишає глядача байдужим ще одна цікава композиція, виготовлена в техніці карбування по латуні, що знаходиться в приміщенні для проведення селекторних нарад будинку колишньої сільгосптехніки, що знаходиться на в’їзді в Путивль. Автор ескізів та виконавець робіт по металу путивлянин Дмитро Васильович Ольховик. Карбування “Напутне слово князя Святослава” виконане майстром у 1979 році. Князь Ігор стоїть на колінах перед Київським князем, його двоюрідним братом Святославом Всеволодовичем, який подає Ігорю меч і проголошує напутні слова.

Серед витворів мистецтва різних авторів, які зберігаються в Путивлі, князя Ігоря зображено більш за все в оточенні дружинників або своїх синів. Але кожен майстер у своїй роботі майже обов’язково додає поряд з князем образ його коханої дружини – княгині Ярославни.

Ярославна – реальна історична особа, яка уславила наше місто: “Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи...”⁹ Її язичеське моління, яке ми звикли називати “Плачем Ярославни”, є чи не найкращим поетичним місцем у “Слові о полку Ігоревім”, а образ самої княгині є самим яскравим із усіх персонажів поеми. В ній автор втілює ідеал руської жінки XII століття. Як помітив академік Д.С. Лихачов, вона уособлює мало класових рис і тим самим не відрізняється від народного образу.¹⁰ Власне, Ярославна у “Слові” виражає “стихію людського жалю”, тобто не тільки власну скорботу, але й піклування про воїнів Ігоря.

Історія не донесла до нашого часу справжнього портрету княгині Ярославни, але її образ втілювали по-різному в живописі, ілюстраціях, малюнках, гравюрах, панно, розписах на порцеляні та фаянсі, в екслібрисах такі видатні митці ХІХ – ХХ ст., як Вячеслав Григорович Шварц, Василь Григорович Перов, Микола Костянтинович Реріх, Ілля Сергійович Глазунов, Володимир Олександрович Фаворський, Василь Пилипович Єрмоленко, Володимир Іванович Семенов, Василь Іванович Лопата, Георгій Вячеславович Якутович, Микола Михайлович Бондаренко, Антоніна Олександрівна Кібрик та інші.

Український композитор Степан Йосипович Стельмащук (м. Львів) створив рапсодію “Плач Ярославни”, а російський композитор Борис Іванович Тищенко (м. Санкт-Петербург) – балет “Ярославна”.

Як зазначає літературознавець П.М. Попов: “Скорбная, одинокая Ярославна на стенах Путивля, – таковы главные портретные мотивы “Слова о полку Игореве””.¹¹

Питання про увічнення пам’яті княгині Єфросинії Ярославни ставилося на порядок денний ще на загальних зборах членів Курської губернської вченої архівної комісії 22 листопада 1912 року.¹²

Ініціатором спорудження пам’ятника княгині був курський губернатор М.Є. Гільхен. Від’їжджаючи на нове місце служби в Бессарабію, він пожертвував 128 руб. 16 коп. на увічнення пам’яті княгині Ярославни. До того ж, у 1912 році було оголошено про намір встановити пам’ятник саме в Курську. Але громадськість Путивля запротестувала. Першим, хто виявив протест, були учні та викладачі путивльської жіночої гімназії, що носила ім’я Єфросинії Ярославни. Так, викладач Д.В. Гутніков написав статтю “За Путивль” до самодіяльного гімназичного журналу “Мыльный пузырь”, де рішуче заявив, що “Своим трогательным плачем и пребыванием Ярославна увековечила, собственно, Путивль”, вона була матір’ю саме путивльського князя.¹³

У статті автор наводив ще декілька цікавих прикладів: “В Путивле имеется и целый чисто местный рукописный цикл стихотворений, посвященный как Ярославне, так и всем князьям, участникам похода, и не курянок, а путивлянок во всех иногородних учебных заведениях называют Ярославнами”. Далі Гутніков наголосив, що пам’ятник Ярославні повинен бути збудований тільки в Путивлі і саме на Городку.¹⁴

Протест путивлян подіяв на громадськість Курська. Була створена спеціальна комісія, яка стала займатися цією справою. Незабаром комісія визнала, що пам’ятник має велике історичне і виховне значення, і не тільки місцеве, а загальнодержавне. Було оголошено про всеросійський збір пожертвувань на будівництво національного пам’ятника в Путивлі. З приводу цього доречно навести один факт, який буде цікавим для наших сучасників.

Так, на засіданні членів Курської губернської архівної комісії керуючий справами М.І. Златоверховников повідомив про лист, отриманий від В.Д. Александрова з Мінська, такого змісту: “Прилагаю мою лепту на

памятник Игорю и Ярославне – 1 руб. 14 коп. (недельные карманные деньги), посылают три мальчика 11, 9, 6 лет, очень любящие читать и слушать историю “Слова о полку Игореве” и распевающие арию князя Игоря из оперы Бородина. Мальчуганы радуются, что их крупинка будет в памятнике”.¹⁵

На 1 січня 1914 року фонд увічнення пам’яті путивльської княгині складав 470 руб.16 коп. Але здійснитися тому благородному наміру не судилося, тому що на території Городка тоді знаходилася в’язниця, а міська влада все гаяла час з рішенням про перенесення в’язниці в інше місце.

Минав час. І лише у 1982 році на Городку було встановлено бронзовий пам’ятник княгині Ярославні, напередодні святкування 800-ї річниці подій, пов’язаних зі “Словом”. Виконавці робіт: скульптор Вячеслав Михайлович Клоков та архітектор Сергій Миколайович Миргородський.

Ця монументальна скульптура, висотою 2,5 м, знаходиться на низенькому постаменті. Княгиню зображено звернутою на південний схід, тобто в бік Половецького степу, куди пішов у похід князь Ігор.

“Ярославна” в Путивлі – це зображення молодої жінки в довгій сукні, босою, з непокритою головою, довгим волоссям, зібраним у жмуток, з піднятими вгору руками. Цей образ начебто уособлює долю всіх руських жінок доби “Слова”, їх найкращі риси: вірність, довготерплячість, ніжність, відданість.

Небайдужою залишається щодо увічнення пам’яті легендарної жінки XII ст., княгині Ярославни, корінна жителька Путивля Галина Павлівна Меньшова. Крім тематичної імпровізованої путивльської фортеці, що розміщена у кафе-барі “Гостинний двір” (ПП “Люкс”), поряд знаходиться вітраж “Плач Ярославни”. Княгиню зображено на високій міській брамі, в довгій сукні блакитного з синім та рожево-білим кольорами, волосся розпущене. Зір княгині спрямований у південно-східну частину міста – до річки Сейм. Цю композицію виконано у 2004 році подружжям молодих художників – дизайнерів із Сум Пивоварових.

До будинку торгівлі «Кармен» (ПП “Люкс”) примикає башта, збудована у 2006 р. у стародавньому стилі, висотою 10 метрів. Башта нагадує князівський терем з віконцями та невеликими вежками. Вражає те, що з одного вікна башти дивиться на мешканців міста княгиня Ярославна. Це невелике панно високохудожньо викладене з кольорової дрібної керамічної плитки сумським художником-мозаїчником Костянтином Тимофійовичем Орловим восени 2006 року.

Княгиню Ярославну зображено молодою і вродливою: у блакитній сукні з відтінками синього, рожевого та білого кольорів, головному уборі у вигляді корони; руки жінки складені на поясі, вигляд обличчя сумний.

Ввечері та вночі, коли до цього зображення додається світловий фон, княгиня мов би перетворюється в живу людину, яка з висоти башти спостерігає за тим, що відбувається навкруги.

В торговому центрі “Киевская Русь” (ПП “Люкс”) на стіні, що в прольоті між 1 та 2 поверхами будинку, знаходяться 4 картини невеликого

формату, виконані путивльським художником Юрієм Івановичем Гавриленком у 2005 році. Написані вони олією в різних кольорових півтонах, де перевага віддана блакитно-білому, коричнювато-кофейному, рожево-жовтому, і мають такі назви: “Прощання Ігоря з Ярославною”, “В похід”, “Битва з половцями” та “Плач Ярославни”.

Тема “Слова” ніколи не залишала байдужими мешканців Путивля. У будинках путивлян здавна вважалося даниною пам’яті мати предмети образотворчого мистецтва, присвячені поемі.

В радянські часи на цю тематику виконувалося багато робіт різними майстрами Путивльщини. Найбільш популярними та відомими серед митців 1970 – 1980-х років вважають таких художників, як Вадим Григорович Фатєєв, Костянтин (Комінтерн) Юрійович Базавлук, Сергій Іванович Рудень, Михайло Тихонович Завітаєв, Дмитро Васильович Ольховик, Леонід Юрійович Мазуренко, Михайло Митрофанович Охріменко та інші.

Колекція карбованих робіт по “Слову о полку Ігоревім”, виконана колишнім працівником Державного історико-культурного заповідника В.Г. Фатєєвим, і зараз зберігається в його фондах.

“Слово о полку Ігоревім” можна впевнено назвати Золотим Словом літератури східних слов’ян. Невеличке за своїм розміром, а таке довговічне, воно продовжує хвилювати нас. Чому це так сталося?

Палка любов до рідного краю запалювала автора цієї пам’ятки. Вона начебто водила його пером. Така велика любов і дала цьому твору безсмертя – рівно зрозуміле і водночас близьке людям різних поколінь. Тому і мешканці Путивля намагаються увіковічувати цю пам’ятку і зберегти її для наступних поколінь.

Джерела та література

1. Татищев В. Н. История Российская. – М. – Л., т. 3, 1967. – с.283.
2. Гетьманець Михайло. “Слово о полку Ігоревім” у школі. – Суми: Вид-во “Собор”, 2004. – с.31.
3. “Слово о полку Ігореве”. Кемеровское книжное издательство, 1984, – с.9.
4. Энциклопедия “Слова о полку Ігореве” в пяти томах. Российская Академия наук. – С-Пб, т. 2, 1995, – с.236-240.
5. Е. Молочный. В год 49-й Великого Октября. // Ленинский путь. – Путивль, 1966. – № 134. – 7 ноября.
6. «Новый кинотеатр в Путивле» (по страницам журнала «Декоративное искусство СССР») // Ленинский путь. – Путивль, 1967. – № 61. – 20 мая.
7. Там само.
8. “Слово о полку Игореве”. Кемеровское книжное издательство, 1984, – с. 9.
9. Там само. – С. 33.
10. Энциклопедия “Слова о полку Игореве”, т. 5, – с. 295.
11. Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей под редакцией В.П. Адриановой-Перетц. – М. – Л., 1950, – с. 458.

12. Труды Курской Губернской Ученой Архивной комиссии. – Выпуск II, Курск, 1915, – с. 37- 38.
13. Там само. – С. 54.
14. Павел Пономаренко. Национальная гордость в Путивле // Вечерний Путивль, 1999 – № 23. –11 июня. – с.10.
15. Труды Курской Губернской Ученой Архивной комиссии. – Выпуск II, Курск, 1915, – с. 63.

ПРО АВТОРІВ

Бардакова Ольга Михайлівна – краєзнавець, м. Шостка.

Бєлашов Валерій Іванович – доцент Глухівського державного педуніверситету, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Ведмідь Тетяна Анатоліївна – науковий співробітник краєзнавчого музею – філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, начальник відділу забудови історичної частини міста Головного управління містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Київської МДА, доцент Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, заслужений працівник культури України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури та Премії в галузі містобудування і архітектури ім. І.Моргилевського, член-кореспондент Української академії архітектури, дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Герасько Марина Олександрівна – науковий співробітник відділу археології Батурицького державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Гурець Микола Петрович – старший викладач Глухівського державного педуніверситету, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Денисенко Ольга Йосипівна – мистецтвознавець, завідувача відділом Харківського художнього музею, член Національної спілки художників України.

Дробязко Наталія Василівна – науковий співробітник Батурицького державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Заїка Віктор Володимирович – старший викладач Глухівського державного педуніверситету, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Капітоненко Олександр Максимович – Голова фундації імені Давида Бурлюка, краєзнавець, літературознавець, перекладач, м. Суми.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач відділом науково-дослідної та культурно-просвітницької роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Леньошкіна Олена Миколаївна – науковий співробітник сектора «Слова о полку Ігоревім» Державного історико-культурного заповідника у м.Путівлі.

Малик Євген Іванович – завідуючий відділом охорони пам'яток історії та культури Державного історико-культурного заповідника у м.Путівлі.

Мошик Ірина Вікторівна – вчений секретар Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Озеров Юрій Володимирович – доцент кафедри філософії і соціальних дисциплін Курського інституту менеджменту, економіки та бізнесу.

Онопрієнко Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник Глухівського міського краєзнавчого музею.

Побожій Сергій Іванович – кандидат мистецтвознавства, доцент Української академії банківської справи, член Національної спілки художників України, м. Суми.

Пономаренко Павло Вікторович – завідуючий відділом районної газети «Путівльські відомості», краєзнавець.

Рубанов Олександр Миколайович – керівник редакційно-видавничої групи книги «Реабілітовані історією. Сумська область», м. Суми.

Сергійчук Іраїда Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, викладач нової і новітньої історії країн Азії та Африки.

Савченко Віктор Кирилович – член Спілки журналістів України.

Сніжко Олег Анатолійович – вчитель історії Сніжківської ЗОШ І-ІІ ст. Буринського району.

Токмакова Ірина Василівна – начальник відділу публікацій і використання документів Держархіву Курської області.

Терентьєва Вікторія Михайлівна – завідувача краєзнавчим музеєм - філіалом Державного історико-культурного заповідника у м.Путівлі.

Терлецький Віктор Володимирович – краєзнавець, літературознавець, член Національної спілки письменників України, лауреат премії ім. І.Огієнка, м. Шостка.

Трещула Тамара Миколаївна – науковий співробітник краєзнавчого музею – філіалу Державного історико-культурного заповідника у м.Путівлі.

Тупик Сергій Володимирович – директор Державного історико-культурного заповідника у м.Путівлі.

Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, священник, м. Путівль.

ЗМІСТ

Вступ

Вечерський В.В.

Актуальні науково-методичні проблеми регенерації та музеєфікації «Городка» в Путивлі

Малик Є.І.

Археологія Путивльщини

Коваленко Ю.О.

Вірування наших предків (язичництво на Глухівщині)

Белашов В.І.

Археологічні дослідження давньоруського м.Глухова (за результатами робіт Глухівської археологічної експедиції у 1991 – 2000 рр.)

Герасько М.О.

Батурин археологічний

Онопрієнко О.В.

Гетьманщина в соціально-економічному аспекті

Пономаренко П.В.

Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі

Дробязко Н.В.

З історичного минулого Посейм'я

Чурочкин А.А.

Путивльський Борисоглебський монастирь

Гурець М.П.

Сутність духовного відродження старців Глинської пустині

Сергійчук І.М.

Від Путивля до Пекіна. Софроній (Грибовський) на чолі російської православної духовної місії в Китаї (1793-1807)

Терентьєва В.М.

Послужний список настоятеля Архімандрита Маврикія, монахів та послушників Путивльського Молченського Печерського монастиря за 1898-й рік

Озеров Ю.В.

Из истории Путивльского городского кладбища

Токмакова І.В.
Из летописи с. Красная Слобода Путивльського уезда

Капітоненко О.М.
Його хвилювала історія рідної Черепівки

Тупик С.В.
Кочерги

Сніжко О.А.
Історія німецького села Хрещатик (Октоберфельд)

Бардакова О.М.
Волокитине у 1917-1941 роках

Мошик І. В.
Наслідки більшовицької антирелігійної кампанії на прикладі Путивльського Молчанського монастиря

Рубанов О.М., Тупик С.В.
За ґратами – партизанський командир

Рубанов О.М., Савченко В.К.
Від арештанта – до героя

Трещула Т.М.
Пам'ять серця

Заїка В.В.
«Міклашон» у побуті глухівчан

Побожій С.І.
Путивль як мистецьке та літературне урочище

Денисенко О.Й.
Нове дослідження про П.Левченка

Ведмідь Т.А.
Новорічно-різдвяні обряди на Путивльщині

Терлецький В.В.
«Слово о полку Ігоревім» у житті та працях К.Д.Ушинського

Лєпшошкіна О.М.
«Слово о полку Ігоревім» в образотворчому мистецтві сучасного Путивля

Про авторів